
Абдулла
Қодирий
МЕХРОБДАН
ЧАЁН

Абдулла Қодирий

МЕҲРОБДАН ЧАЁН

Роман

15702 2485
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TDSHDO'TAU
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

Рўмоннинг мавзуи тўғрисида

Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд — косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши-рўмоннинг мавзуиъдир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолгани ҳам хабосат пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сигдирган қадар баён қилинадир. Булар рўмоннинг номарғуб — манфий қаҳрамонлари. Иккинчи тарафда мазкур қора кучларга қарши «тубан» синф — камбагаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига, қора куч — уламо алайҳига чиқиши, меҳнаткаш камбагалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи, турмуши ва бир-бирига алоқаси, самимияти.

Албатта, мен бу сўнгги марғуб қаҳрамонларни ўзбек тарихининг ҳазми кўтарган қадар ўз ҳолича олишқа тиришдим. Уларнинг хон ва уламога қарши исёни табиъий — шаръийдир. Чунки шундан ортиги сохта бўлиши устига, китобнинг қадрини ҳам тушурар эди. Шу икки синф курашини тасвир қилиш воситасида хон ҳарами, хотинлари, қирқ қизлар, тарихий ва этнўғрафий лавҳалар, ўзбек ҳаёти, қизиқчилиги, танқидчилиги, ўзбек хотин-қизлари орасидаги истеъдод, шоирлар, аскиячилик ва бошқа яна кўб нуқталар қамраб олинди.

Рўмонда яна бундан бошқа бир кўб жиҳатлар бор. Уларни бу ерда санаб ўлтуриш ҳожат эмас, улар муҳтарам ўқуғучининг назаридан қочиб қутилмас.

Абдулла Қодирий (Жулқунбой)
Тошканд, 1928 нчи йил, 5 феврал

— Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг — Раъноси,

(Мирзо)

Агар ор етса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин,
Не бахт, Раъно, харидоринг талаб аҳлининг — Мирзоси.

(Раъно)

1. РАЪНОНИНГ ЭГАСИ

Солиҳ махдум бу кун одатдан ташқари ечилиб кетди, масжиддан чиқиб тўғри қассобнинг олдиға борди, бир тангалик гўшт, саккиз пуллик пиёз олиб ҳавлисига келди. Мактабда ҳуснихат машқ қилиб ўлтурғучи болалар ичидан иккитасини гулзорни супуриб, сув сепишка буюрди ва ўзи гўштни кўтариб ичкарига кирди.

Нигор ойим ҳозирғина қизларни озод қўюб, кўкрак боласини бағриға олған эди. Раъно ҳавли юзида иккита укасининг ўртасиға тушиб, уларнинг лой ўйунига иштирок етар, ер супуриб ётқан соч ўрумларининг тупроққа белашканидан хабарсиз эди.

Гўшт кўтариб йўлакдан кирган Солиҳ махдумнинг кўзи Раънонинг шу ҳолига тушди:

— Балли Раъно, ана жиннилик! — деди махдум, — атлас кўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси, албатта ҳайф!

Раъно ўрнидан турди, дадасидан уялиб лойлиқ қўлларини орқасиға яширди.

— Уят эмасми, юв қўлингни, юв! Укаларингни бола десам, сен улардан ҳам ошиб тушасан!

Раъно югуриб ариққа кетди, Нигор ойим ўлтурган жойидан «Раънонинг ақли тушсин» деб кулиб қўйди. Солиҳ махдум ҳануз Раънодан койиб келар эди:

— Ишинг бўлмаса китоб ўқи, ҳуснихат ол, сен кулолнинг қизи эмассанки...

Солиҳ махдум гўштни Нигор ойимнинг ёниға қўюб, ўзи зина билан айвонга чиқди.

Махдум томонидан Раънонинг тергалиши Нигор ойимни унча машғул этмади. Аммо ҳозир унинг

кўнглига келган масала эрининг чиқим важига фавқулодда ечилиб кетиши эди. Тўғри, Нигор ойимнинг ошхонасиға шунингдек бир неча чораклаб гўштлар кўп келар эди, фақат эри томонидан эмас. Солиҳ махдумнинг жўмардлиғи кўпинча йигирма пайса[1] этдан нариға ошмас, шунда ҳам болалардан мўмайроқ «озодлиқ» келиб қолса ёки «панжшанбалик» кутқандан ортиғроқ тушса.

Шунинг учун Нигор ойим бу жўмардлиқ ҳақини эрига беролмади:

— Гўштни кўброқ олибсизми... Анвар буюрғанмиди? — деб сўради.

— Йўқ, — деди махдум салласини қозиққа илаила, — бир манти қилайлиқ, — дедим, — манти еганимизга кўб бўлди, валлоҳи аълам...

Раъно ювиниб келди, дадасига уят аралаш бир қараб олди-да, Нигор ойимнинг ёниға ўлтурди ва онасининг бағрида эмиб ётқан чақалоқнинг кичкина мимит қўлларини суюб ўпди.

Солиҳ Махдум ечиниб келиб, она-боланинг устида тўхтади.

— Сен мундан кейин кичкина бўлмайсан қизим, Раъно, — деди махдум насиҳатомуз, — шу укаларинг билан қилиб ўлтурган ишингни киши кўрса нима дейди. Иншооллоҳ уй эгаси бўлишға яқинлашиб қолдинг. Энди тош-тарозуни ҳам шунга қараб қўйишинг керак, қизим.

Раъно қизариниб онасиға қаради, яна мимит қўлни ўпишка машғул бўлди.

— Раънони эгасига топширмағунингизча, — деди Нигор ойим, — қуюлмайдирғанға ўхшайдир.

Бу сўздан Раъно уялиб, бошини чақалоқнинг бағриға тиқиб олди. Солиҳ махдум кулимсиган кўйи даҳлизга юруб борди ва оёғини кафшига узатди.

— Тур, ётма Раъно! — деди даҳлиздан, — гўштни онангға тўғраб бер, пиёзни арт! Анвар аканг ҳам келиб қолар, таом асрга тайёр бўлсин!

Раъно дадасини узоғлатиб, бошини кўтарди, онасиға ўпка аралаш кулиб қаради. Унинг бу қарашидан онасининг бояғи сўзига қарши ризосизлиқ онглашилмас, балки шодлиқ маънолари ўқулур эди. Дарҳақиқат, эру хотин ораларида ўтган икки калима сўз шу оила гулшанида ўскан Раънонинг истиқболини очиқ

[1] *Пайса* — тахминан 50 грамм.

белгилар эди. Нигор ойим «Раънони эгасига топширмағунингизча...» деб гарчи бир мунча қўполроқ таъбир билан бўлса ҳам «Раънонинг эгаси» борлиғини сўзлар, Раъно эрса «эгаси»нинг ким эканлигини яхши билгани ва уни қанот қоқиб қарши олғани учун жоду кўзида ризосизлиқ эмас, сурур маънолари ўйнатар эди.

Дадасининг — «Анвар аканг ҳам келиб қолар, таоминг асрга тайёр бўлсин!» жумласи Раънога яна очиқ, яна равшан таъминот берар эди...

2. АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Солиҳ махдум 1230—1290-нчи ҳижрий йилларда «Ҳўқанди фирдавсмонанд»да яшаған бир муаллим ва имом, ўз замонасининг истилоҳи[1] билан айтканда «мактабдор домла»дир. Солиҳ махдум синфи жиҳатдан уламо оиласига мансуб бўлиб, бобоси Олимхон[2] ва Умархон[3] даврларида муфтилиқ, қозилиқ мансабларида хизмат қилган, отаси эрса Қўқоннинг Мадали (Муҳаммадали) хон[4] мадрасасида неча йиллар мударрис бўлгандир. Қисқаси махдумнинг ота-боболари хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида «шарафлик ва муҳтарам» мавқиъни ушлаб келганлар. Бироқ бу мумтоз силсила бизнинг махдумгача етиб келалмай, Мадалихоннинг қатли билан бирга кесилган, бунинг можароси эрса куйидағичадир:

Туркистон хонлиғи тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизлардан бирига муҳаббат қўядир. Каниз ёш бўлганлиги ва балогатка етмаганлиги учун уни никоҳига ололмай вақт кутадур. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига еталмай вафот қиладир, тахтка ўғли Мадалихон минадир. Орадан бир неча йиллар ўтиб бояги каниз қиз балогатка эришадир ва бир ҳуснига ўн ҳусн қўшулиб отанинг боласи бўлган Мадалихонни

---

[1] *Истилоҳ* — атама.

[2] Олимхон Норбўтабий ўғли (1775—1811) 1798—1811 йилларда Қўқон хони бўлган.

[3] Умархон (1785—1882) Олимхоннинг укаси. 1811—1822 йилларда Қўқон хони бўлган.

[4] Мадалихон (Муҳаммадалихон) Умархон ўғли (1806—1842) 1822—1842 йилларда Қўқон хони бўлган.

ҳам ўзига ошиқ қиладир. Ўз саройида ўскан бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгида юритса ҳам бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қараганда Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнадир. Чунки уламолар бу гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир хоннинг орзусига кўндаланг келадирлар:

«Отангиз, агарчанди канизни ўз никоҳларига олмаган бўлсалар ҳам ва лекин балогатка эришкач оларман, деб ният қилганлар. Бинобарин бу каниз сизга она мақомида, шариъат рухсат бермайдир!» дейдирлар.

Мадалихон бу фатводан кейин дардини ичига ютишга мажбур бўлиб, аммо иккинчи тарафдан ўзининг орзусига қарши борган уламони секин-секин «илмий» ишлардан олиб улар ўрнига янгиларини қўя бошлайдир. Ўз орзусига замин ҳозирлагач, бир неча йилни ўтказиб, яна уламога шу тўғрида фатво сўраб мурожаат қиладир. Табиъий, яқиндагина огзи ошқа еткан янги уламолар ўз валийи неъматлари бўлган Мадалихонга хиёнат қилмайдирлар-да:

«Ба назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир.[1] Отангиз марҳум — никоҳланаман деб айткан бўлсалар ҳам никоҳландим, деб айтмаганлар. Бас, амиралмўъминин мазкурани худ нафсларига[2] ақди шаръий[3] қилсалар жоиз ва дурустдир. Валлоҳи аълам биссавоб», деб фатвономани «бинни муфти марҳум», «бинни мударрис марҳум», «бинни Ҳўқандий марҳум» — муҳри баҳайбатлари билан қалашдириб берадирлар ва Мадалихон тўй ва томошалар билан мурод-мақсадига етадир...

Кимларнинг воситаси биландир мазкура гўзал канизнинг таърифи Бухоро амири — амир Баҳодир — (Ботур)[4] хонга етиб, ул ҳам илгаридан ҳалиги канизга гойибона ошиқ бўлган эди. Аммо қайси йўл билан бўлса ҳам шу канизни қўлга киргизиш фикрида бош оғритиб, нос чакиб юрган Баҳодирхон қулогига бу хабари жонсўз ютиб думогидан дуд чиқадир ва дарҳол Бухоронинг забардаст уламо, муфти, аълам, ҳоказо ва

---

[1] *Ва назди мужтаҳидини киром асли эътибор ақди шаръийдир* — ҳурматга лойиқ дин алломаларининг назарича асосий эътибор шариат қонунларига қаратилиши керак.

[2] *Ҳуд нафсига* — ўз нафсига.

[3] *Ақди шаърий* — шаръий никоҳ.

[4] *Амир Баҳодир (Ботур)* — Насруллохон (1826—1860 йилларда хонлик қилган) назарига айтилувчи лақаб.

ало-ҳозалқиёс пешволарини ўз ҳузурига чорлаб, даргазаб воқиъани сўзлайдир ва улардан дарҳол бир «фатвойи баҳайбат»ни талаб қилганида уламойи киром ҳам дарон ботаҳорат-бетаҳорат, масалани эшитар-эшитмас фатво ёзадирларким:

«Бир жамоа мўминларга амир бўлган зотнинг вазифаи шаръийси шулдурким, исломда устивор тургай, аҳкоми исломни[1] камокон[2] ижро қилгай. Ҳар бир амириким аркони исломдан[3] заррача юз ўгурса, ул кимарса жамоаи ислом устига амир эмас, шаридир[4]. Наузанбиллаҳким Фаргона ва Туркистон мамлакатининг алҳол[5] амири бўлган Муҳаммадалихон волидининг[6] манкуҳаси,[7] яъни волидаи айни ва ризоъисини[8] ўз аҳдига олибдир, наузанбиллаҳи, наузанбиллаҳи. Оят ва аҳодиси шарифа ва ба чаҳори мазҳаб[9] ва ба назди мужтаҳидини киром ва уламои зул-еҳтиром[10] муттафақун[11] алайҳи кофирдир. Казолика[12] ўшандог муртаднинг қатли аввало дигар[13] ислом амирларига ва баъд аз[14] барча мўминларга фарзи айндир!»

Дарвоқиъ «холисона» бу фатвога амир Баҳодирхон «бетарафона» қиймат бериб, «дин йўлида холис бир жиҳоди акбар»[15] деб жамиъи қўшунлари билан Фаргона устига юриш қиладир. Амири Баҳодирнинг бу «холисона» жиҳоди Туркистон хонлиги томонидан қандай муқоваматларга[16] учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта, бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан бизга кераклик нуқта шундаким, натижада Мадалихон шикаст топди, ҳам амири Баҳодир томонидан қатл қилинди. Мадалихонга фат-

---

[1] *Аҳкоми ислом* — ислом ҳукмлари, қонунлари.
[2] *Камокон* — бекаму кўст.
[3] *Аркони ислом* — ислом рукнлари, асослари.
[4] *Шарир* — ёмонлик қилувчи, зараркунанда.
[5] *Алҳол* — ҳозирги, бугунги.
[6] *Волид* — ота.
[7] *Манкуҳа* — никоҳли хотира.
[8] *Волидаи айни ризоъи* — ўз ва эмизган онасини олибдир... (муал).
[9] *Ва чаҳори мазҳаб* — суннийлик йўналишидаги шариъатнинг ҳанафия. маликуя, шофиъия, ҳанбалия мазҳаблари.
[10] *Зул-эҳтиром* — эҳтиром эгаси.
[11] *Муттафақун* — келишилган.
[12] *Казолика* — шунинг учун.
[13] *Дигар* — бошқа, ўзга.
[14] Ваъдаз — кейин, сўнг.
[15] *Жиҳоди акбар* — улуғ юриш, уруш.
[16] *Муқоваматт* — қаршилик.

во ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар[1] ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амири Баҳодирхон бўлса Фаргона ҳукуматига ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат[2] билан канизни олиб Бухорога қайтди.

Мақсадга келсак, Мадалихонга фатво ёзиб беришда иштирок қилган ва Баҳодир томонидан ҳад урулган уламоларнинг бири шу бизнинг Солиҳ махдумнинг отаси эди. Ҳад урулгандан сўнг кўб яшолмади, ўлди ва шунинг билан бу оиланинг бурунги имтиёз ва шарафи ҳам битди. Чунки мундан сўнг Туркистон тахтига ўлтурган хонларнинг ҳаммалари деярлик Бухоро амирининг ҳимоясида каби эдилар. Ва Мадалихоннинг фатвосига иштирок қилган уламолар ҳамиша эътиборсиз, мардуд[3] бўлиб қолдилар.

3. МАХДУМНИНГ УЙЛАНИШИ ВА МАКТАБДОРЛИҒИ

Солиҳ махдум отасининг вафотида йигирма ёшлиқ талаба эди. Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш каттароқ огаси Маргилонга имом бўлиб, оиласи билан кўчиб кетди. Солиҳ махдум онаси ва ўн олти ёшлиқ Наъима исмлик синглиси билан Қўқонда қолди. Бирар жойдан келим бўлмаганликдан бу оила кўб тангликка тушиб охирда Солиҳ махдум таҳсилни тарк этишка, қорин тўйдирарлиқ бир касб излашка мажбур бўлди.

Албатта, Солиҳ махдум огирроқ касбни ухда қилолмас, имоматка бўлса соқоли чиқмаганликдан яролмас эди. Кўб озор чекиб ниҳоят қориндош-уруг ва маҳалла кишиларининг кенгашлари билан ўз уйига мактаб очди, маҳалладан беш-ўнта бола йигди ва енг шимариб мактабдорликка бошлади.

Бир неча йил мактаб ривожга минмади, яъни болалар ўн беш-йигирматадан нарига ўтмай, «панжшанбалик» аранг ит азоби рўзгорга етиб турар эди. Махдум ва оиласининг шундан бошқа даромад манбаълари бўлмагани учун ҳар ҳолда, яна шунга қаноат қилмоққа мажбур эдилар.

---

[1] *Ҳад урмоқ* — ҳуқуқузислантирмоқ.
[2] *Фатҳу нусрат* — ғалаба.
[3] *Мардуд бўлмоқ* — ҳайдалмоқ, қувилмоқ.

Ўгул йигирмага, қиз ўн бешка етдими — оналарнинг дарди келин ва куяв савдоси бўлиб қоладир. Шунга ўхшаш махдумнинг онаси Моҳлар ойимнинг касали гўё «дард устига чипқон» эди: махдумнинг ёши йигирмадан ошти, Наъима ҳам ўн саккизга тўлди, яъни келин ҳам керак, куяв ҳам. Наъима тўғрисидан ташвиш йўқ, ҳусн, одоб, юмиш, ҳаммасидан кўнгил тўқ, бек бўлмаса — бекзода, мударрис бўлмаса — мукаррир[1].

Аммо махдум масаласи бир оз мушкилроқ эди: топиш-тутиш маълум, отасидан қолгани фақат ички-ташқи ҳавли, мундан бошқа ҳеч гап. Бас, Моҳлар ойим ўз тириклигида махдумнинг «бошини икки» қилмаса, ўзидан сўнг унинг уйлана олиши амри маҳол. Шуни кўзда тутиб Моҳлар ойим махдумнинг уйланишига мазкура Наъимани восита қилмоқчи бўлди. Яъни Наъимани узатиб эвазига узатилган жойдан келин олмоқчи эди. Қарши қуда бўлмоқ учун қизлиқ ва ўгуллиқ ҳавлини учратиш ва бунинг устига «наслу насабда текислик», олинадирган келиннинг силлиқина бўлиши — ана шундай мушкилотлар орқасида икки йил чамаси Наъиманинг умри саргайиб ўтди. Юрт эмасми, дегандек, юртчиликда юрак оғригига даво топилмай қолмас. Шунга ўхшаш Моҳлар ойимнинг яраси ҳам ниҳоят учунчи йилда давосини топди:

Хон ўрдасининг мутаваффо[2] мирзоларидан биттасининг мадрасада ўқуб юрган ўгли бор эди ва уйида чақич чайнаб ўлтурган ўн олти ёшлиқ қизчаси ҳам бор эди. Бу оила Моҳлар ойимнинг таклифини маъалмамнуният[3] қабул этди. Чунки «ўхшатмай учратмас» дегандек нариги тараф ҳам Моҳлар ойимнинг биттаси эди. Совчилар Наъимани ёқтириб, Моҳлар ойимнинг таклифини қабул қилиб кетдилар. Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига қиз кўргали бориб ул ҳам «қизи жажжигина экан» деб келди. Куявлар кўрулиб улар ҳам зарарсиз топилдилар. Шарту шароит сўзлашилди: икки орада қалин-палин деган гаплар йўқ, ҳар ким ўз улушига тушкан ош-сувини қиладир, келинни ўраб-чирмаб оладир, вассалом.

«Ҳай этти, ҳуй этти, икки коски тўй етти» деган-

[1] *Мукаррир* — ассистент.
[2] *Мутаваффо* — вафот этган.
[3] *Маъалмамнуният* — мамнуният билан.

ларидек ҳар икки тўй ҳам бир ҳафта ичида ўтти, Наъимахоним уёққа кетиб, Нигорхоним буёққа келди. Шундай қилиб, Солиҳ махдум хотинлиқ бўлди.

Солиҳ махдумнинг мактаб иши ҳам учунчи йилдан бошлаб бир оз жонланган, болалар ҳам ўттуз-қирққа еткан эдилар.

Солиҳ махдум ўттуз ёшларга борганда мактабдорлиги ҳам яхшигина шуҳрат топадир, шогирдлар сони бир юзга етадир. Меҳмонхона торлиқ қилганликдан мактаб учун махсус бино ёпадир, имло, иншо ва ҳуснихат машқи учун алоҳида хона айирадир. Маҳдум ёлгиз шунинг билангина қаноатланмай хотини Нигорхонимни ҳам ишка соладир, яъни унинг саводини тузатиб, «отин биби» қиладир. Икки-уч гузарнинг қизлари Нигорхонимнинг сабогига йигиладирлар. Қисқаси, махдум мактабдорликда яхши шуҳрат қозонганидек, уй-рўзгорини, юриш-туриш, кийим-солим ва бошқа тарафларини ҳам тузатиб оладир.

Қирқ ёшларида маҳаллага имом бўладир ва мактабини яна ҳам кенгайтириб, шу даҳанинг ҳар бир табақаси ичида «устоз мулла Солиҳ махдум» бўлиб таниладир. Масалан, ўзида савод чиқарган косиб, савдогар, муллабачча (мадраса талабаси) ва шунингдек янги бўгимларга устозлик унвонини оладир. Ҳатто кейинги вақтларда унинг шогирдларидан хон ўрдасигача бориб кирганлари бордирким, махдумнинг бу муваффақиятини бошқа бобларимизда ўқурсиз.

4. МАХДУМНИНГ БАЪЗИ ХИСЛАТЛАРИ

Юқоридан ўқугучига бир даража онглашилган бўлса керакки, яқин йигирма йиллардан бери махдумнинг келими шаҳар ёки қишлоқ сўраб турган бир бекча бўлмаса-да, ундан қуйироқ, ҳар ҳолда шаҳар мадрасасида дарсгўлик қилиб, вақфни ўз қабзига[1] олган бир мударрисниг тушимидан албатта кўб. Келимнинг шу йўсун яхши бўлишига қарамасдан унинг табиъатида ҳарчанд тиришилса ҳам махтаб бўлмайдирган хусусиятлар бор: хасисликка ўхшаган ҳолат, тамаъгирлик каби одат, ичқоралиқ сингари ҳаракат ва амсоли...

Ёш чогида отаси ўлиб, қаттигчиликда ўсди, унинг баъзи ярашмаган ҳаракатлари балки ўша қаттиғчилиқ-

[1] *Қабз* — тутам; чангал; қўл ости.

нинг руҳка сингиб қолган ёмон таъсиридир. Ҳар ҳолда бизнинг мундаги вазифамиз махдумни таҳлил қилиш эмас, балки унинг шахсига хиёнат ва бўҳтон қилишдан сақланиб, яъни ортдирмай ва камитмай ўқуғучига бутун тақдим эта билишдир.

Ойни этак билан яшириб бўлмайдир. Махдумнинг хасисликка ўхшаш ҳолатлари, албатта бор эди. Махдум топиб-тутмаган йилларда бу ишни йўқликдан қиладир, десак-да кейинги вақтларда ҳам шу одатини тарк этмагани учун табиъатида бир мунча хасислик бор экан, деймиз.

Кўйлак-иштонининг аксар етти-саккиз жойидан ямоги бўладир. Етти қишлан бери гуппи — чопон янгилагани маълум эмас, фақат қиш келиб кеткан сайин алак гуппининг енги ўзгарибкина турадир ва астари йил сайин янгидан-янги ямоқлар билан бойийдир, шу гуппи бутун умрида биргина мартаба ва шунда ҳам махдумдан берухсат аммо Нигор ойимнинг зўри билан тогорага тушиб чўмилди. Бу кунда бўлса тўрт йил бурунги гусли[1], етти йиллик туси, турлик-турлик ямоги билан саккизинчи қиш махдум поччасига содиқона хизмат қилиш учун бўғжома ичида ўзига куч йигиб ётадир. Маҳалла кишилари махдумнинг бу чопонига «молтопар» деб исм берганлар, гуппи кийилиб чиқилган кун махдумга сездирмай «молтопар савдодан қайтибти... ҳали бақувват, иш қилиб ямоққа чарчамасанг яна ўн йилингми, Мамарайим!» деб кулишадирлар.

Қисқаси: беш-олти қайта бошлатилиб қўнжи бир қаричга келган айбаки[2] махси, чарми уст-устига уюлиб ердан уч эллик чамаси кўтарилган икки чорак вазнлик кафш, ёши маҳалла кишиларининг кўбларига маълум бўлмаган, ҳарчанд эҳтиёт қилинса ҳам неча жойидан попилтириги осилган оқбўз салла маҳалла кишиларининг эрмакларидандир. Булардан бошқа ҳайит кунлари ва тўйлардагина кийиладирган банорас тўни, совуқ қаттиғроқ бўлганда ичидан киядирган адрас гупписи ҳам бор. Маҳалла кишилари банорас тўнни «зарурат» деб атаган бўлсалар ҳам, адрас гуппига ҳали ном қўйгунча йўқлар, чунки бунинг дунёга келганига фақат тўрт-беш йилгина бўлгандир.

Кези келганда махдумнинг ёзлиқ кийимларини ҳам

---

[1] *Гусл* — ювинмоқ.

[2] *Айбаки* — мол терисидан ишланган сифати паст чарм.

бир сидра айтиб кетайлик: йўллуқ, қизил қалами бўздан яхтак, оқ бўздан жиҳак ёқалиқ кенғ кўйлак (чунки тор бўлса йиртиладир) ва лозим (яъни иштон) ҳамда сарпойчан кийишка енғилча сағри[1] кафш, аммо салла қишин-ёзин битта.

5. ОИЛА ВА КИШИЛАР БИЛАН МУОМАЛА

Махдум оиласини ҳам кийим-кечак важидан ўзи каби тутар эди. Кийим-кечакдағина эмас, ҳатто озиқ-овқат тўғриларида ҳам унинғ анчағина келишимсиз қилиқлариға йўлиқилар эди. Масалан, бир ой тўлмасдан кир ювишға рухсат бермас, ағар Ниғор ойимнинг бир ойсиз кир ювғанини кўриб қолса — «кийимни тоғорада чурутасан!» деб, ғовға солар эди. Икки ҳафтасиз паловни кўрмаслар (озодлиқ ошлари, албатта мундан мустасно), кўб овқатлари угра, туппа, мастава, қўғурма шўрба бўлар эди.

Ниғор ойимнинг қозони йўқча, елча ғўштни фақат палов шарофати биланғина кўрар эди. Лекин махдум баъзи нарсалар билан ошхонани яхшиғина мўлиқдирар, масалан: шалғам, қовоқ, лавлағи. Бу тўғрида хотини ҳарчанд рад қилса ҳам, қоплаб шалғам, йиғирма-ўттузлаб қовоқ харид қилишини қўймас — «шалғам — Биби Фотимаи Зуҳранинг дуолари баракати, қовоқ бўлса ҳазрати Юнуснинг мўъжизалари», деб баҳоси арзон ва лекин хосияти кўб бўлған бу маблағлар[2] билан ошхонани тўлдира берар эди. Ҳар ҳафта бирикки мартаба қовоқ сомса ёпдирмай қолмас, аммо — «ёғни кам сол, қовоқнинг таъмини бузадир!» деб таъкидлашни ҳам унутмас эди. Уйда нон ёпилмағанидек, бозордан ҳам сотиб олинмас, чунки, панжшанбалик нон етиб, ортиб ётар, ҳатто баъзи вақтларда бозорға ҳам чиқар эди.

Махдумнинг ўқуғучи болалар билан муомаласи жуда яхши эди. Савоғини билмаған ёки шўхлиқ қилған болаларни ҳар қанча сўкиб, койиса, дўқ уриб, давара қилса ҳам урмас, бу жиҳат билан бутун Қўқон болаларининг муҳаббатларини ўзиға жалб эткан эди. Аммо «озодлиқ» масаласида болалардан ҳеч кимни ҳам афу этмас, бой боласиға «озодлиқ» лозим бўлған бўлса,

[1] *Сағри* — от терисининг дум томон қисмидан тайёрланган чарм.
[2] *Маблағ* — бойлик.

албатта ундиришка, камбагал боласидан мумкин қадар узиб олишга ҳаракат қилар; болалар Ҳафтияк, Қуръон, Сўфи Оллоёр ва шунга ўхшаш китоб бошласалар озодлиқ мажбурий, мактабдан маъзун[1] бўлганларнинг зиёфат қилиб махдумга сарупо беришлари қоидада бор бўлса ҳам, лекин аксар болалар бу тўғрида домлани — «ана-мана» билан алдаб кетарлар, сахийроқ оталар бу маросимни адо этиб, «устоз»ни рози қилмасалар, аммо кўбчилик махдумни ранжитар эдилар. Панжшанбалик бўлса мактабнинг асос ҳаққи ва булардан бошқа, «Қулёга қуймоқ — Аммага бўгирсоқ — Ёсинга юпқа»[2] деган гаплар ҳам бўлар эди. Болалар ҳар йили бир марта «бўрё пули» ва ойига бир неча бора «супурги пули» ҳам тўлаб турар эдилар.

Махдум мумкин қадар болаларни ўз мактабига жалб қилишга тиришар, айниқса, бой ва бек болаларини ўз қўлига олиш учун ҳар бир чорани кўрар эди. Масалан, бой ва аъёндан бирининг ўгли бошқа мактабда ўқуб юрган бўлса, уни болалар воситаси билан ўз мактабига чақирар, нима ўқуганини, нималар билганини сўрар, бола савогидан яхши жавоб беролмаса «сизда айб йўқ, ўглим, устозингиз бир оз шундайроқ одам... хўб, хўб; бизнинг мактабларга ҳам келиб юринг! Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!» дер эди. Табиий, боланинг шу кундан бошлаб ўз домласидан кўнгли совур, тез кунда махдумнинг мактабига келиб кирар эди. Баъзи вақт чет мактаб болалари билан шундай муомалани кўчаларда ҳам қилар ва ўгли бўлган бой ва ашрофларга ҳам жуда сертакаллуф, хоксорона салом бериб, танимаса ҳам улар билан сўрашар, нечта ўгли борлигини ва уларнинг ўқуб-ўқумаганликларини, ўқишга ихлосларини текшириб, ўзининг таълимида қўлланган енгил усулларини ҳам бир мунча тиқиллатиб ўтар эди. Табиий, махдумнинг бундай ҳаракатлари кўпинча фойдасиз бўлмас, мактабига янгидан-янги шогирдлар тўпланиб турар эдилар.

Ўз қаторидаги мактабдор домлаларни асло кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. Баъзи мажлисларда йўсуни келиб қолса — «ҳа, мулла фалончими, кўб болаларнинг умрини зойиъ қиляпти, деб эшитаман... шогирдларидан бир нечаси шикоят

[1] *Маъзун* — рухсат, изн бериш.

[2] *Қулё, Амма, Ёсин* — Қуръондаги суралар номи.

қилишиб менга келишкан эдилар... Қандай қилай, шогирдларим ўзимдан етиб ортсалар ҳам умрлари зойиъ бўлмасин, дедим», дер ва эшиткучиларга сездирмай рақибини чимчилар, кези келди дегунча иккинчи мактабдор тўғрисида шу ёсун замзама сўзлар эди.

Махдум бўйчан, олагўшт, сийрак мўй, оқ тан, истараси иссиг бир домла эди. Ёши элликдан ошқан, соч ва соқолида бир мунча оқлар кўринар эди. Киши билан сўзлашканда, айниқса, бир нарсадан тааҗжубланганда сийрак ва лекин тўғри, бақувват ўскан соқолини тутамлаб, ўнг кўзини бир оз қисиб қарар, одат қилгандан бўлса керак, гап орасида «ҳабба» деган сўзни кўпроқ ишлатар эди. Домланинг бу «ҳабба»си нима маънода қўлланилар, ўзидан бошқа ҳеч ким билмаганидек, ундан бу тўғрида изоҳ ҳам сўрамаган эдилар. Ҳар ҳолда «ҳабба — ҳабҳали» ёки «ҳа, баракалла» бўлса керак. Чунки ул бир нарсадан хурсанд ва рози бўлганда аксар «ҳабба» деб юборадир.

Шу ергача бир неча саҳифаларни махдумнинг таърифи билан тўлдирдиқ. Эҳтимолки, домланинг гийбатини ҳам қилдиқ ва қилармиз. Лекин шунисидан хотиржаммизки, йўқни-йўндирмадиқ, махдумнинг шаънида бор гапларнигина ёздиқ ва ёзармиз. Махдумнинг ҳамма нуқсонини ювиб кетарлик бир жумладан сўнг яна ўз ишимизда бўламиз: — нима бўлганда ҳам махдум ўз замонасининг энг олдинги домлаларидан, Қўқон аксариятининг саводхон бўлишларига сабабчи устозлардан, ҳатто улуг хизматларга киши етишдириб бергучи нодир муаллимлардан эди.

6. НИГОРХОНИМ

Нигорхоним бошда эрдан ёлчимади. Аввало эрининг фақирлиги, бойигандан сўнг бўлса унинг зарбулмасал бўларлиқ хасислиги бечорани кўб йиглатди. «Хотин кишининг боши уй ичининг огир тоши» эмиш... Ҳозир ўзи қирқ ёшқа кирган бўлса, йигирма беш йилдан бери шу мумсук эр билан тириклик қилиб келадир. Бу кун ўн етти ёшлиқ Раъно каби қизга, саккиз ёшлиқ Маҳмуд (Раъно билан Маҳмуд орасида икки бола нобуд бўлган), олти ёшлиқ Мансур ва бешикдаги Масъудларга она бўлди.

Нигорхоним Қўқоннинг кўб хотинларига қараганда

сабрлик ва қаноатлик экан. Дунёда ўз ўглининг хасислигига чидалмаган она бўладими, ҳолбуки махдумнинг онаси — Моҳлар ойим ўғлининг бу қадар ихна[1] ва сиқиқлигига тоқат қилолмай норозилиқ юзасидан Маргилондаги ўглининг ёнига кўчиб кетиб, ўша ерда вафот этди. Нигорхоним эрса тишни-тишка қўйди, эримдан яйраб-яшнамаган бўлсам, қизимдан ва олдимга қўйган ўғулларимдан ёлчирман, деб умидланди. Дарҳақиқат, сабрлик бу хоним ҳозирданоқ шу ўз олдига қўйган болаларининг бири ва тўнгучи бўлган Раъносининг туфайлидан бир қадар рўшнолиқ кўриб бошлади ва ойнинг ўн беши қоронги бўлса, ўн беши ёруғ эканига ишонди.

Бир ямоқчи ёки мардикорчи ўз хотинини урадир, сўкадир, тепкилайдир. Бу ҳол уларда аксар фақирлиқ авжига минган кезларда воқиъ бўладир. Агар ямоқчи кекиярлик даражада томоқни бопта қилса, иши ўнгидан келиб истиқболи бир мунча таъминлангандек бўлса, дарҳол вазият ишонмаслиқ равишда ўзгариб кетадир: гап-сўз жойида, хотинни уриш ўрнига орқасини силаш, сўкиш ўрнига ялиниш ва арзи муҳаббат. Хотин ҳам кечаги калтак зарбини унуткан, кина ўрнига садоқат; гўё айтарсизким, Юсуф Зулайхоларми деб.

Юқори табақа оилаларга кириб қарасақ, мунда тамоман бошқача манзара кўрамиз: қорин тўқ, бирар нарсага эҳтиёж йўқ, истиқбол таъмин ва лекин бояги фожиъа буларда кучлирак, шунинг каби бу фожиъалар муваққатий[2] ҳам эмас, сабабини топиш ҳам қийин. Яхши, ямоқчику ярамас тузулишка қарши бўлган кекини кўзи тиниб хотинидан олган эди. Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва бола-чақани ит каби сиқишлари нимадан?..

Шунга ўхшаш бизнинг махдумнинг ҳам гояси бирни икки қилиш, бешни ўн қилиш эди. Яхши кечиниш учун турмас, аммо кўпайтириш учун яшар эди. Нигорхонимни урмас ва лекин ургандан беш баттар қилиб сиқар эди. Икки юз тиллодан кўб оқчаси (бу оқчаларни ҳусули[3] тўғрисида кейин сўз бўлур) ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кийган икки сан-

---

[1] *Ихна* — сиртғи кўринишиға эътибор бермовчи.
[2] *Муваққат* — вақтинча.
[3] *Ҳусул* — ҳосил бўлиш.

диқча сарпоси бор эди. Олтиндан сарф қилмаганида ҳам лоақал шу кийимлардан на хотинини ва на болаларини фойдалантирар ва на ўзини иҳналиқдан қутқарар эди. Буни ҳам қўйиб турайлиқ, Нигор ойим йигирма-ўттуз қизни ўқутиб улардан тушкан «озодлиқ» ва «панжшанбалик» пулларга ҳам эга бўлолмас, ҳар кун деярлик муҳтараб махдум поччага ҳисобини батамом топшуриб туришқа мажбур эди. Махдум бунинг эвазига ҳар йил бозорнинг энг дагал бўзидан бир пар кўйлак, лозим олиб берар, янги гуппи билан ёзлиқ мурсакни бўлса, Нигор ойим беш-олти йилсиз кўрмас эди.

Нигор ойим қисқа бўйлиқ, писта пўчоқ таргил кўзлик, зарча танлик, юзидаги онда-сонда чечак ўрунлари бўлмаганда ҳусндор бир хотин эди. Ўз болалари билангина эмас, ҳатто шогирдлари бўлган қизлар билан ҳам жуда юмшоқ муомала қилар, ортиқча аччиғиланган кезларда «бетинг қурсин» деб, қошини чимириб олар эди. Эрига ўхшаш «озодлиқ» учун болаларни сиқмас, билъакс «бўшлиги» учун ўзи махдум томонидан сиқилар эди. Оз ва маънолиқ қилиб сўзлар, хотинлар билан муомаласини бошқа отинбибилардек юқоридан туриб қилмас, соддача суҳбатлашар эди. Хотинлар махдум домланинг баъзи қилиқларидан кулишсалар ҳам Нигор ойимнинг орқасидан гийбат сўзламаслар, олдида қандай ҳурматласалар, кейинидан ҳам ўшанча эҳтиромлаб, унинг махдумдек зиқна кишининг қўлига қарам бўлганига ачиниб «пешана-дея айланай, қолу бало», дейишар эдилар.

7. РАЪНО

Исм билан жисм аксар бир-бирисига мувофиқ тушмайдир. Меним ёш вақтим, айниқса, гўзаллик қидирган мағрур чогларим эди. Оиламиздами, бошқа ердами, баҳарҳол хотирамда яхши қолмаган, Лола отлиг бир қизнинг чеварлиги тўғрисида сўз бўлди. Мажлис аҳли менга яқин, яъни улар олдида ҳуснсдан баҳс очиш уят бўладирган кишилар эдилар. Шунинг учун менга Лоланинг чеварлигидан кўра муҳимроқ бўлган «ҳусн»и масаласида изоҳот сўрашнинг имкони бўлмади. Лекин Лола исминнинг остида бир малакни кўрган — «Лоланинг исмига ўхшаш ҳусни ҳам бор», деб ўйлаган эдим.

Шу кундан бошлаб Лолани кўриш ҳажрига тушдим. Бўйи еткан қизларни кўра олиш бу кунларда ҳам амри маҳол бўлганидек, мундан ўн йиллар илгарида яна мушкилроқ, эди. Неча вақт «ҳижрон ўтида ёниб», кўча пойлаб, ниҳоят, Лолани сув олиш учун кўза ушлаб кўчага чиққан ҳолатда учратдим. Бурнидаги булоқисидан бошқа (агар булоқи ҳуснга қўшилса) «Лола»ликка арзийдирган ҳеч гап йўқ эди.

Яқиндаги бир боладан сув олғучининг ким эканини сўраган эдим:

— Лола опам, — деди.

Боланинг талаффузи менга «Мола опам» бўлиб эшитилди. Бир неча кунлар бу қизнинг отини «Лола» деб қўйганлари учун аччигланиб юрдим. Чунки, афу этасиз, ўша кезларда аччигланишга ҳаққим бор эди...

Аммо Раънонинг исми — жисмига ёхуд ҳуснига жуда мувофиқ тушкан эди. Мен рассом эмасман. Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўлтурмас, шу ўрунда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатар, қўяр, фақат менга Раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди.

Солиҳ махдум хасис, таъмагир, ҳар ҳолда сажияси эътибори билан уни яхшилар қаторига қўйиб бўлмайдир. Ва лекин табиъат хасис эмас, тикандан гул, аридан бол яратаберадир. Шунга ўхшаш тиканлик ёгочдан хуш ислик, латиф кўрунишлик Раъно яратилган эди.

Бизнинг ўзбекларда, айниқса Қўқонга махсус бир тус, сариққа мойил бир тус бор. Лекин бу тусни кесдириб сариқ деб бўлмайдир. Чунки биз оғриқ кишининг тусини сариқ деймиз. Зарча, заъфар туслари ҳам бунга дагаллиқ қиладирлар. Таъбиримиз қўпол тушмаса, бу гўзал қиз, оч раъно гулининг тусида ёки оқ сариқ тусда яратилган эди. Аъзода ўскан тукларга ҳам ҳалиги туснинг таъсири бўладир. Раънонинг сочи гунгурт-қора, яъни қуёшсиз жойларда қора кўринса ҳам қуёшда бир оз саргиш бўлиб кўринар эди. Шунга ўхшаш Раънонинг кўзида ҳам бунинг асари кўруладир: мудаввар[1] мойилроқ жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан бошқача яна бир турлук нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам кўндаланг ётқан икки қилич орасини нафис бир қуюлиб кўтарилиш ажратиб

[1] *Мудаввар* — тўгарак.

турар эди. Бурни ҳеч бир мунаққидга[1] беришмаслик мутаносиб, ҳар замон уялиш табассумига ҳозир турган нафис иринларининг юқориги қисмида сезилар-сезилмас туклар кўкарган эди. Юзи чўзиқ ҳам эмас, ой кулча ҳам деб бўлмас, кишига кулиб қараганда қизил олма остларида иккита замма равишлик шакл ҳосил бўлар, гўё бизга чин раъно гули очилган ҳолатда кўринар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллар Раънонинг орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлиқ билан қисқалиқнинг ўртаси, дўндуқ бармоқларининг жимжилогида хина гуллари, ҳар ҳолда бу қиз ёлгиз Қўқоннинггина эмас, умуман Фаргонанинг куйларига қўшулиб махталадирган гўзалларидан эди.

Раъно Нигор ойимнинг тўнгучи, бу йил ўн етти ёшни тўлдурадир. Саводни отасидан ўқуб, ўн тўрт ёшида ибтидоий мактаб пруғрамида бўлган барча дарсларни битирган, масалан: диний қисмдан — «Ҳафтияк», «Қуръон», «Чаҳор китоб», «Суфи Оллоёр», «Маслаки муттақин», адабиётдан — Навоийнинг барча асарлари, девони Фузулий маъа[2] Лайли Мажнун; Амирий, Фазлий ва шулардек, чигатой-ўзбек катта шоирларининг асарлари; форсийдан — Хожа Ҳофиз Шерозий ва Мирзо Бедил, хуснихат, иншо ва бошқалар. Бу кунларда бўлса бир томондан, қизларга сабоқ бериб онасига кўмаклашса, иккинчи тарафдан, отасида кофия (араб наҳв ва сарфи) ҳамда Шайхи Саъдийнинг «Гулистон»идан дарс оладир ва шунинг қаторида ўзи яхши кўрган чигатой-ўзбек шоирларининг бадиъа асарларидан алоҳида бир мажмуъа тузуб юрийдир. Баъзан «овлоғроқ жойларда» ўзича манзумалар тўқуса ҳам, бироқ буларнинг иси ўзидан четка чиқмайдир. Агар тўқуган шеър ёки манзумаси ўзига маъқулдек тушса, фақат бир кишигагина кўрсатиб оладир. Ва ул киши ҳам бу сирни четка чиқармайдирган ишончлик ўз кишиси.

Қисқаси биз юқорида Раънонинг шеърий бир ҳуснини кўрганимиздек, уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайдирган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашга ҳам ўзимизда мажбурият ҳис этамиз.

Раъно қанча жиддий бўлса ҳам яна унда болалик табиъати бутун кўйи сақланадир: укаларининг ўюнига

[1] *Мунаққид* — танқидчи.
[2] *Маъа* — билан.

комил ҳуқуқли бир аъзо тариқасида иштирок этадир, онасининг кўзини чалгитиб ўқуғучи қизлар билан жанжаллашиб оладир, қизлар сабоқларини билмасалар аразлаб, уларни ўқутмай ташлаб кеткан чоглари, арзимаган гапдан тез мутаассир бўлган кезлари кўб бўладир. Раъно ўзининг мундай ҳаракатларига қарши онасидан яхши-ёмон мукофот олмаса ҳам, кўпинча отасидан танбиҳ эшитадир. Койиш эшиткани учунгина эмас, уй-рўзгор тўғриларида онасини сиқиб ушлаганидан ва фоҳиш танглигидан[1] ранжиб отасини унча хушламайдир. Отасидан аччигланган кезларда онасига жиддий қилиб: «Ҳамма айб ўзингизда, отамдан кўра тузукроқ эрни топиб тегсангиз мунчалик қийналишиб юрмас эдик», деб бўгилган Нигор ойимни кулдурадир.

Қаттиг ранжиган бир кун отаси — Солиҳ махдумга багишлаб қизиқ бир ҳажв ёзган ва «ўз кишисига» кўрсатиб уни кулдурган эдиким, биз кулгулик учун бу ўрунга бир неча мисраъини кўчирамиз:

Ёғлар тўкилса ерга ётиб ялар тақсирим,
Бўлса бозорда пастлик сотиб олар тақсирим.
Меним учун бир зирак, Раънобонуға жевак[2]*,*
Деса ойим — «Не керак?!» юмма талар тақсирим.
«Қулоқ тешиш фазл эмас, пулни топиш ҳазл эмас,
Жевак тақиш фарз эмас!» ғавғо солар тақсирим.

Муҳтарам ўқуғучини қаҳрамонларимизнинг бир қисми билан танишдиришни шу ерда тўхтатамиз. Уларнинг ички ва ташқи табиъатлари яхши ечилмаган бўлса, ҳикоямизнинг давомида яна ҳам очилиб ва кенгайиб борар, деб ортиқча тафсияга киришмадик.

8. БИР ЎРДАЛИҚ

Махдумнинг ҳавлиси уч қабат эди. Кўчадан биринчи қабатда меҳмонхона, мактабхона ва машқхона эди. Иккинчи қабат мураббаъ[3], ярим таноб чамаси боқча, бунда шафтолу, олма, анжир каби мевалик дарахтлар

---

[1] *Фоҳиш танглиги* — ортиқча сиқув.

[2] *Жевак* — қизларнинғ бу кунда истиъмолдан қолған кўкрак зийнати *(муал.)*

[3] *Мураббаъ* — тўрт бурчак, квадрат.

ва бир неча кекса сўри токлар қулп уриб ўсқан эдилар. Махдумнинг болалар кучидан яхши фойдалангани учун бўлса керак, боқчанинг ҳар бир қариши бўш қолмаган, унда ҳар турлук кўкатлардан бор эди. Ўртадаги сўрининг ости бир ярим газ кўтарилиб ишланган суфа, суфанинг уч тарафига ёз гуллари экилган, райҳон ва бошқа чечаклар атрофка ўз атриётларини онгқитиб ётар эдилар. Биринчи қабатдан киргач, боқчанинг суфасига ҳамда ичкарига юруладирган йўлкалар бор эди.

Ҳозир мезон[1] ойининг иккинчи ҳафталари, боқчанинг мевалари етилинқираган, айниқса сўридаги қора ҳусайни узумлардан гўё боллар томиб ётар эди. Йўлкаларга сув сепилган, суфага гилам солинмаса ҳам гуллик кийиз тўшалиб, уч тарафига кўрпачалар ёзилган эди.

Махдум этни уйга бериб чиқғандан кейин икки соат чамаси ҳуснихатдаги болалар билан шуғулланди, орадан «абжад» сўзини дуруст ёзиб чиқарган бир боланинг қўлини боглаб уйига юборди. Бола уйидан «қўл эшар» олиб келгандан сўнг ҳаммага жавоб бериб, бу кунги вазифасини тамомлади.

Махдум машқхонадан чиқиб ичкари киришга адим узган ҳолатда дарбозадан сипоҳи кийимда бир киши кирди ва махдумга табассум билан салом бериб, яқинга юриб келди. Ўрданинг девонхона хизматчилари кийимида бўлган бу кишини махдум ўз умрида биринчи мартаба кўрар эди. Жавоб саломдан кейин кўришдилар. Махдум тараддудланиб, мақсад сўрашдан ўнгайсизланиб, меҳмонни меҳмонхонага бошлади. Меҳмон ҳам такаллуфланмай домланинг орқасидан меҳмонхонага кирди, ўлтуришдилар, сўнг фотиҳа ўқулди. Ўрдалиқ табассум ичида махдумга қарагандан сўнг йигиштириниб олди.

— Хато қилмасам жаноблари мирзо Анварнинг устозлари бўлсалар керак?

— Фақир...

— Уй ичлари билан хўб саломатмилар?

— Алҳамдулиллоҳ.

Махдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала қилгучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширган қорача туслик бир йигит эди.

[1] *Мезон* — 22 сентябр — 21 октябр.

— Каминалари ҳам, — деди ўрдалиқ, — мирзо Анвар билан бирга девонхонада ишлайман. Балки қулоқларига чатилган бўлса керак, исмим Султонали мирзо...

— Хўб, хўб, — деди кулиб махдум, — Анвардан эшитканим бор эди, жанобларининг тавсифларини эшитканман. Начук худо ёрлақади? Фақирхонага ташрифлари билан бисёр хушнуд бўлдим.

— Адабсизлик бўлса ҳам, — деди мирзо Султонали, — муборакхоналарига бостириб келдим. Бунга ҳам буродарим мирзо Анварнинг муҳаббати мажбур қилди.

Султоналининг бу кейинги сўзи мақсадни бир даража домлага онглата ёзди. Кайфланиш, ҳузурланиш махдумнинг юзида ўрунлашқан эди. Кўзини қисинқираб Султоналига қаради.

— Хўб, хўб, — деди махдум, — мулла Муҳаммад Ражаб марҳумнинг ўрнига бош мунший таъйин қилиндими, қўлим тегиб бу тўғрида Анвар билан сўзлашолмадим?

— Ҳозир таъйин қилингунча йўқ, эрта-индин таъйин қилинар, деб турамиз.

— Кўб яхши, номзадлар бордир?

— Бор, — деди Султонали, — бир неча номзадлар ҳазрати хонга манзур қилинганлар, жумладан шоир Мадҳий, мулла Шаҳодат муфти ва бошқа яна бир нечалар. Масмухъингиз[1] бўлса керак, гарчи ўзи ризолиқ бермаса ҳам бир неча мирзолар шогирдингиз мирзо Анварнинг ҳам номзадини холис ариза билан жанобга манзур қилган эдик. Умид худодан, ёрлиг мирзо Анварга қойим[2] бўлур, деб турамиз.

Махдум соқолини тутамлаб шипка қаради. Гўё Султоналининг кейинги икки жумласига қайси ёсун муқобала қилишдан ожиз эди.

— Бир неча яхшиларнинг Анварга бўлган ҳусни таважжуҳларини эшиткан эдим, — деди махдум миннатдор оҳангда, — аммо фақирга шуниси мушкилроқ кўринадирким, башарти Анвар бош муншийлик вазифасига ёрлиг олгундек бўлса, бу лавозимотни адо қила олурми, каминанинг назаримда бош муншийлик алалхусус ул жанобнинг ҳузурларида беҳад улуғ ва мушкил кўринадир?

---

[1] *Масмухъ* — эшитилган.

[2] *Қойим* — қарор.

Султонали енгилча кулиб қўйди:

— Бош муншийлик лавозимоти борасидаги фикрингиз, дарҳақиқат тўғри, — деди, — аммо мирзо Анварнинг уҳда қила олиши муҳаққақдир[1]. Зеро, Анварнинг бу борадаги истеъдоди жанобларидан кўра каминага маълумдир, бу тўғридан хотиржамъ бўлсинлар.

— Дарвоқиъ, Анварга кўб меҳнатим сингган, — деди махдум маҳтангансумон, — бир қариш ёшидан бошлаб каминанинг таълимида ўсти, ўз қўлимда тарбия топқан неча юз, балки минглаб шогирдларим ичида кўб таважжуҳим[2] шу болага бўлди. Ушбу сабабдан ҳам мунчалик мустаъид[3] бўлган бўлса ажаб эмас, деб ўйлайман... Ва лекин ҳологи[4] сўзим шунинг учундирким, фазли ва истеъдоди кофий[5] бўлса ҳам ёшлиқ, кам тажрибалик қилмасмукин, деб мулоҳаза қилурман.

— Бўстони маърифат ва гулшани ҳақиқат, — деди Султонали, — Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи[6] ўн икки ёшларида дарсгўлик қилиб ва ҳоказо кутуби мутабаррака таълифотига ҳам ибтидо қилган[7] эканларким, бу каромат жанобларидан пўшида эмасдир. Бас, индалъуқало[8] ёшлиқнинг ҳеч бир нуқс ва аҳамияти йўқ, аммо фазлу заковат лозимдир. Масалан, каминангиз таҳсилда «Ақоид»гача[9] бордим ва қарийб ўн йилдан бери мирзолиқ қилурман. Ўз ҳунаримда яхши тажриба ҳам ортдирдим, шунинг билан бирга нафсиламрни иқрор этишка мажбурманким шогирдингиз мирзо Анвардан кўб даража қуйидаман: таҳрирда[10], тақрир[11] ва фароизда[12] Анварингизнинг ёрдамига муҳтожман. Ҳолбуки ёшим ундан баробар катта, мен ўқуган

---

[1] *Муҳаққақ* — ҳақиқат.

[2] *Таважжуҳ* — эътибор.

[3] *Мустаъид* — қобилиятли, истеъдодли.

[4] *Ҳологи* — ҳалиги.

[5] *Кофий* — етарли.

[6] Имоми Аъзам (тахаллуси, мелодий — 699—767) — исми Абу Ҳанифа Нуъмон ибни Собит. Исломдаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси.

[7] Кутуби мутабаррака таълифотига ҳам ибтидо қилган — табаррук китоблар ёзишга ҳам бошлаган эканлар.

[8] *Индалъуқало* — оқиллар наздида.

[9] Илгариги таҳсилда толибнинг масалан: «Озомил», «Кофия», «Шартли мулло Жомий», «Мухтасар» юқорироқ даражада «Ақоид» (Оллоҳнинг борлигини тасдиқловчи илм), сўнггида эса «Тафсир» илмларини ўқиганлигига қараб илм белгиланган.

[10] *Таҳрир* — ёзув.

[11] *Тақрир* — Матннинг мазмунини тушунтириш.

[12] *Фароиз* — мусулмончилик қоидаларини ўрганиш илми.

дарсларни эҳтимол Анвар ўқумаган... Анварнинг заковатига ёлгиз мен эмас марҳум мунший мулла Муҳаммад Ражабнинг ўзи ҳам таҳсин қилар, ажойиб ўғлон деб қўяр эди. Мени мирзо Анварни бу ўрунга саъи қилишим[1] бўлса бир гараз юзасидан эмас, холисонадир. Агар гаразга ҳисобланса, масалан: «Бирарта ноаҳлнинг қўл остида ишлагандан, аҳлининг жагида тишланган маъқул» сўзига биноандир. Лекин мирзо Анвар нима учундир биз бир неча мирзоларнинг раъйимизга қарши тушиб, биздан ранжиб юрийдир. Ҳатто жанобга бир ариза киргизиб, меним номзадим янглиш кўрсатилибдир, мен бу вазифани уҳда қилолмайман, деб узр баён қилмоқчи эмиш. Унинг бу йўсун иноди нима учун, билалмадик... фақир, огайнилар тарафидан гарчи адабсизлик бўлса ҳам ҳузурларига илтимос учун келдим. Аввало мирзо Анварга оталиқлари, сониян устозлиқлари бор. Сиз жаноб таргиб қилсангиз ва кенгаш берсангиз қабул қилар, деб ўйладиқ.

— Ҳабба! — деди махдум хурсандлик билан, — бу тўғрида яхши сўзлашмаган эдик, сўзлашармиз, иншоаллоҳ кўнар.

— Саломат бўлингиз, тақсир.

Махдум соқолини ушлаб кўзини қисди:

— Боя пешин асносида, — деди, — қавмлар каминадан истифсор[2] қилишдиларким, «ўглингиз Анвар мунший таъйинланар эмиш, ушбу ахбор тўғрими?» деб... Мазмуни шаҳарга ҳам машҳур бўлган экан-да?

— Балки, — деди кулиб Султонали ва бир оздан кейин оҳиста сир йўсунида қилиб сўзлади, — ўрда ичидан бир нечаларимиз устоз мулла Муҳаммад Ниёз домлага[3] ва ҳарамдан Огача ойимга[4] Анвар тўғрисида илтимос қилишдиқ. Шунинг учун мирзо Анварнинг бош мунший таъйин қилинишига шубҳа қилмаймиз. Фақат уни қундирилса бас.

— Ва лекин, — деди махдум ниҳоятда очилган қиёфатда, — бу тадбирларингиз беандоза маъқул бўлибдир, яъни масалан, жанобга домла шоговул ва малика хонимларни восита қилишларингиз...

---

[1] *Саъи қилиш* — ундаш, даъват этиш.

[2] *Истифсор* — сўрамоқ.

[3] *Худоёрнинг шоғовулбошиси* — илмия вазири, «Тарихи Шаҳруҳий»нинг муаллифи, шоир (муал.).

[4] Худоёрнинг суюкли хотини (муал.).

— Биз ҳам шундай ўйлаймиз. Энди умид худодан, натижа ҳам орзумизча бўлгай.

— Иншооллоҳ.

— Демак, мирзо Анварни кўндириш вазифаси одобсизлиқ бўлса ҳам сизга қолди-да, тақсир? — деб Султонали такрор сўради.

— Хотиржамъ, — деди, махдум қаноат билан, — албатта, ноинсофни кўндирсамиз керак.

Шундан сўнг Султонали ўзининг бу ерга келганини Анварга билдирмасликни таъкидлаб, ўрнидан турди. Махдумнинг азтаҳидил «моҳазаримиз[1] бор эди» деб қисташига қарши узр айтиб хайрлашди. Махдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирган фавқулодда бир такаллуф билан уни дарбозагача узатиб чиқди.

9. ЎПКА ВА ҲАЗИЛ

Истиқболнинг ширин хаёлларига кўмилган ҳолда махдум аср намози учун таҳорат олар эди. Таҳоратда тартибни риоя қилиш суннат,[2] аммо махдум тарки сунната қилмоқда. Ҳатто ўқуладирган дуоларни ҳам ўрунсиз ишлатмакда эди. Махдум шу йўсун бетартиб таҳоратланиб ичкарига кирди. Нигор ойим ошхонада мантиларни қасқонга териб қозонга уяр, Раъно бўлса айвонда кичкина укалари орасида ўлтурар эди.

Дадаси йўлакдан кўриниш билан Раъно Масъудни кўтариб турди. Ва қозиқдаги салла-чопонни олиб айвон муюшига келди. Болалар ҳам дадалари олдида адабланишдилар.

— Анвар аканг келмади, суфа ёлгиз, — деди махдум, чопон, саллани кия-кия, — асрга бориб келгунимча, сен суфага чиқиб тур-чи, Раъно.

— Хўб.

Отаси чиқиб, кеткач, Раъно қўлида укаси билан ташқарига йўл солди. Унинг кетидан Маҳмуд ва Мансурлар ҳам чопишдилар.

— Раънапа, Раънапа! — деб Мансур йиги аралаш ўзидан чопиб ўтмакчи бўлган Маҳмуднинг устидан Раъно опасига арз қилди. Раъно боқчанинг суфасига ета ёзган эди. Мансурнинг йиги шовқуни яна ҳам кучайиб

---

[1] *Моҳазар* — таом.

[2] *Суннат* — одат.

рақобат ўти ёниб кетгач, Раъно тўхтаб Маҳмудни койишка мажбур бўлди:

— Маҳмуд, Маҳмуд, эси йўқ Маҳмуд!

Маҳмуд тўхтади, аммо Мансурдан олдинга ўткан эди. Мансур бу маглубиятка чидалмай асабийланиб, ерга ўлтуриб олди ва дунёни бузуб фарёд қўпорди. Раъно келиб Мансурни тургизди ва кийимига ўлтурган чангларни қоқти:

— Йиглама, опаси, йиглама, — деди, — ҳали дадаси Маҳмудни дум-дум! Қараб тур-чи, сен Маҳмуд, отанг келганда айтмасамми?!

Мансур «Раънапа»сининг ҳимоясидан сўнг унинг этагида суфага қараб юрди. Аммо Маҳмуд анча эзилган эди:

— Дадам йима[1] қиларди? — деб сўради турган жойидан.

— Келсин-чи, ҳали. Тунови кунги чивиқ эсингдан чикдими?

Маҳмуд жавоб беролмади. Унинг кўзида аччиқ аралаш қўрқув бор эди. Раъно кичкина укаси бағрида суфага чиқиб ўлтурди. Мансур «Раънопа»сининг елкасига суяниб, йўл устида серрайиб қолган Маҳмудга голибона бир турда истеҳзо қилар эди. Маҳмуд бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади. Ўзининг енгилишига сабабчи бўлган Раънодан ўч олмоқ мақсадида:

— Муллатанинг хотини, муллатанинг хотини... ей, ей, ей!

Раъно кулди:

— Қараб тур, қараб тур, сен адабсиз, — деди ва Маҳмудга ҳужум қиладиргандек қўзгалиб қўйди.

— Билдим, билдим: муллатанинг хотини, муллатанинг хотини! — деди Маҳмуд ва ичкарига қараб қочти.

Раъно кулимсираб Мансурга қаради:

— Шундайми, мен муллатанинг хотинимми-а? — деб сўради. Мансур жавоб ўрнига йўлакка қаради ва сўнчи ичига сигмаган ҳолда суфанинг зинасига югурди ва қичқирди:

— Муллата, муллата телли, телли!

Раъно ҳам йўлакка қараб қизариниб кетди ва олдига тушиб тартибсизланган сочини орқасига ташлаб тузатинди. Йўлакда кўринган ёш йигит («муллата») су-

---

[1] *Йима* — нима (муал.).

фанинг йўли бўйинча келмакда эди. Қора чивиқ беқасамдан ҳарир тўн кийган мавзун қад Анвар биринчи қарашдаёқ кўзга дўндиқ ва кўркам кўринар эди. Қора сурмалик кўзи Раънода экан, ўзига югуриб келгучи Мансурга йўл устида чўнқайиб қучогини очти. Мансурнинг юзидан ўпкач, кўтариб суфага юрди. Анварни қаршиламоқ учун бўлса керак, Раъно ҳам ўрнидан туриб суфанинг зинасига яқинлашди. Ва табассум аралаш — «Ҳорманг» деди.

— Сог бўлинг.

Анвар суфага чиқиб, Мансурни ерга қўйди. Кафшини еча-еча Раъно томонга энгашиб, ўзига талпиниб турган Масъуднинг юзидан ўпти ва уни Раънодан олди. Масъуд Анварнинг қўлига ўткач, сапчиб гувранди ва қийқириб товланди. Раъно икки қўлини узатиб «кел менга, кел» деди. Масъуд буралиб Анварнинг бағрига сиқилди. Кулишдилар. Анвар болани ўпиб сўйди. Раъно Масъудни янди: «Сен қараб тур, бижи бола» деди. Анвар болани кўтарганча кўрпачага ўлтурди. Чап тизасига Мансур ёпишди ва унинг ёнига Раъно қўшилди... Шу йўсун икки орада бир мунча вақт Масъудни сўйишдилар: Анвар болани Раънога бергандан кейин симоби шоҳи салласини олиб ёстиққа ташлади ва рўймоли билан қопқора бўлиб чиқа бошлаган муртини тузатди. Раъно қаршида тик турар эди.

— Тинчликми?

— Бетинчлик, — деди кулиб Раъно.

— Айни муддао экан бўлмаса... Ҳа, айткандек,— деди Анвар ўлтурган суфасига ишорат қилиб, — бу кун жой катта солинган?

— Меҳмон келар эмиш.

— Ёлгонинг қурсин, Раъно, — деди Анвар кулимсиб, — қандай меҳмон?

— Мен қаёқдан билай, қандай меҳмон... фотиҳага кишилар келар эмиш, деб эшитдим.

— Фотиҳаси қанақа?

— Билмасам қанақа?

Анвар ўйланиб, яна кулимсиди:

— Сенинг фотиҳанг бўлмасин?

— Меним қандай фотиҳам бўлсин, мен ҳали тирикман.

— Тескарига бурма, Раъно, балки сени эрга бермакчидирлар?

Раъно қизариб турди-да, яна гапни кулгуликка олди:

— Мени кимга берар эмишлар?

— Сенимн? — деди кулиб Анвар, — сени хондан бошқа ким олсин?

Раъно қўлидаги укасига қараган ҳолда:

— Сиз шунга маслаҳат берсангиз... мен қандог қилай,— деди ва Мансурни чақирди, — тур Мансур, кетамиз.

Раънода аччигланиш намойиши бор эди. Анвар Раънодаги бу ўзгаришдан ўнггайсизликка тушди:

— Раъно, — деди. Раъно зинадан тушиб бошлаган ҳолда тўхтади, — чинини сўзла, меҳмон келиши аниқми?

— Меҳмон келиши аниқ, ҳам келди, — деди Раъно жиддий.

Анвар ажабланди:

— Меҳмон келди?

— Келди.

Анвар теваракка қаранди:

— Қани меҳмон?

Раъно қўли билан Анварнинг ўзига ишорат қилди:

— Ана меҳмон, — деди.

Анвар кулди:

— Мен меҳмонми?

Раъно жиддий равиш билан:

— Албатта, сиз бизга меҳмонсиз.

Анвар яна кулди. Бироқ унинг бу сўнгги кулишида кучланиш бор эди:

— Мен сизга меҳмонми?

Раъно кулимсиб ер остидан Анварга қаради ва қўлидаги хархаша қилиб бошлаган болани овитиш учун тебранди.

— Билмасам...

Раънонинг юзидан бояги жиддият йўқолгандек эди. Анвар ҳам маънолиқ ҳазилни ташлаб чин ҳазилга ўтди:

— Меҳмоннинг қорни оч, Раъно, — деди, — албатта қадрлик меҳмон учун тансиқроқ таом пиширгандирсиз, деб ўйлайман. Бу кунги таомингиз исмини лутфан марҳамат қилсангиз эди.

— Меҳмоннинг вазифаси, — деди Раъно жавобан,— иззати билан ўлтуриш ва олдига қўйган нарсани махтаб-махтаб ейишдир...

— Тўғри айтасиз, отин биби, — деди Анвар, —

бироқ бу кунги меҳмондорчилигингиз ҳам кечагидек убра билан бўлса, махтаб-махтаб қўлингизга қайтариб беришим ҳам аниқдир.

Раъно бутун товшини қўйиб кулиб юборди:

— Бу кун қўғурма шўрбага, — деди Раъно кулги ичида, — қаттиг нон тўғраб ейсиз, жаз ўрнига шалгам чайнайсиз.

— Офарин, — деди Анвар, — бу кунги меҳмондорчилигингиздан қарийб мамнун бўладирганга ўхшайман. Агар мумкин бўлса, шуни ҳам билсамки, бу кунги шалгам шўрба катта отин бибининг қўлларидан тановул қилинадирми ёки кичик отин бибининг?

— Меҳмон учун бунинг фарқи йўқдир...

— Бир оз янглишасиз Раънобону, — деди Анвар,— чунки қўлдан-қўлнинг катта фарқи бор.

— Фарқи бўлса... бу кун кичик отин бибининг қўлларидан шалгам шўрба тановул қиласиз.

— Бу ҳолда афу этасиз, Раънобону... Башарти кичик отинбибининг қўлларидан тановул қиладирган бўлсақ, шалгам шўрба эмас, бизнинг учун қуш шўрбадир.

Бунга қарши Раъно нимадир айтмоқчи бўлган эди, ташқаридан оёг товшини сезди, Анварга бир кулиб қаради-да, Мансурни етаклаб ичкарига чопди.

10. ХАЙРИХОҲ БИР ОДАМ

Раъно ичкарига қайрилмасдан боқчага махдум кирди ва ташқарини чақирди:

— Марҳамат Шаҳидбек, марҳамат!

Раъно ичкарига кириши билан домланинг орқасидан ҳарсиллаган, гурсиллаган элли ёшлар чамалиқ семиз бир киши кўринди. Кўк салласи манглайининг усти билан ўралиб, ўсиқ қоши қовогига ётқан бу бекнинг белидаги кумуш камари бениҳоят ўсиб тушкан қорнини юқорига кўтариб туриш вазифасини адо қилар эди.

Эшик остида Шаҳидбек билан махдум ораларида онглашилмаслиқ юз берди:

— Сиз юринг!

— Сиз юринг!

— Мен рози!

— Адабсизлик бўлади-да, қхррр...

Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қилса ҳам гўшти қабул қилмас эди. Такаллуфланиб ўлтурса борган сайин ўзига беҳузурлик ортар эди. Шунинг учун махдумнинг олдига тушиб жўнади ва йўл устида «Мирзо Анвар ҳам келган экан, қхррр...» деб қўйди.

Анвар уларни қарши олди, суфага чиқдилар. Шаҳидбек Анвар билан энтика-энтика кўришкач, жой кўрсатилмасданоқ суфанинг тўрига ўлтуриб олди. Чунки зинадан чиқишда анча эзилган, такаллуфгача кутишка тоқати қолмаган эди. Фотиҳадан сўнг ўлтурган ерида уст тўнини ечди, белидан камарини олиб ёнига қўйди, салласини чиқариб ёстиқнинг устига ташлади ва рўймоли билан манглайидаги терларини артиб ўзини елпиди:

— Хўб саломатмисиз, мирзо, қхррр?

— Шукур, ўзларидан сўрасақ?

— Алҳамдулиллоҳ.

Сўнгра махдум Анвардан ҳол сўради:

— Бир оз кечикдингизми, Анвар?

— Зарурроқ ишлар бор эди.

— Сармунший қазо қилиб, — деди Шаҳидбек, — ҳамма огирлиқ сизнинг устингизга тушкан бўлса керак, мирзо?

— Шундай, — деди Анвар, — лекин баъзи вақт вилоятларга ошигич юбориладирган нома ва фармонлар чиқиб қоладир. Шундай кезларда ҳатто тунаб ишлашка ҳам тўғри келадир.

Шаҳидбек қайта бошдан манглайига терилиб қолган терларини артди:

— Иложи йўқ, иложи йўқ...

Анвар ер тегидан махдумга кўз қирини ташлагач, ўрнидан туруб тўнини ечди ва зинага бориб кафшини кия бошлаган эди, махдум буюрди:

— Ичкарига кириб, хабар олинг, таом тайёр бўлган бўлса, олиб чиқсангиз ҳам маъқул.

— Хўб.

Анвар ичкарига кетди. Унинг орқасидан кузатиб турган Шаҳидбек махдумга қаради:

— Мирзонинг тарбиянгизга келганига кўб бўлган чиқар?

— Қарийб ўн тўрт йил.

— Ўз фарзандларидек бўлиб қолган-да?

— Ундан ҳам афзал.

— Ожизалари ҳам етиб қолган бўлса керак?

— Иншооллоҳ.

— Худо ёш берсин, — деди Шаҳидбек, — мирзони ўзларига домод[1] қилсалар ҳам бўлар экан...

— Ушбу мулоҳазамиз ҳам йўқ эмас, — деди махдум. — Модомики, болани ёшлигидан ўз фарзандимиздек парвариш қилдиқ, эндиликда ўзимизга домод ҳам бўлсин, деб ожизамизни суратгучи кўб олий насаб хонадонлардан қатъий назар қилиб келамиз...

— Баракалла, — деди Шаҳидбек, — асли инсоф шудир... Иккиланчи, домодлиқ учун насабдан илгари илму адаб, фазлу камол лозимдирким, бу ҳам ўзларидан махфий эмас, қхррр...

— Ҳабба, — деди махдум кўзини қисиб, — биз ҳам шу гапларни мулоҳаза қилиб қолдиқ.

Шаҳидбек махдумнинг маҳалла аҳлларидан бўлиб, Худоёрхон закотчиларининг биридир. Мундан илгари Шаҳидбекнинг махдум билан унча яқинлиги йўқ ва ҳатто ўзган йилларда маҳалла кишиларидан баъзиларини махдумнинг имоматига қарши қўзгатиб юрган эди. Домла билан дўстлашиш тарихи эрса икки-уч кундан беридир. Чунки шу кунларда Анварнинг сармунший бўлиш эҳтимоли шаҳарнинг катта-кичиклари орасида сўзлашилиб қолди. Шу эҳтимол натижасида махдумнинг дўст ва душманлари ўйлашга мажбур бўлдилар. Жумладан, бизнинг Шаҳидбек закотчимиз ҳам шу бир неча куннинг орасида қарийб бир чорак этини йўқотаёзди. Чунки закотчилар қисман бош мунший қўл остидаги молия бекларидирлар. Агарда Шаҳидбек махдум билан алоқасини тузатмаган ҳолатда Анвар мунший таъйинланиб қолса, бирар «фожиъа» бўлиш эҳтимоли бор эди. Шаҳидбек фикрича, гўё махдум Анварга: «Фалончибек фалон вақтда менга мундай адоват қилган эди. Энди фурсат келганда сен уни закотчиликдан бекор қил», деб буюрар, Анвар ҳам устозининг сўзини ерда қолдирмай сармунший бўлган кунидаёқ Шаҳидбекни хизматдан бўшатдирар эди...

Шаҳидбек Анварнинг сармунший бўлишини, табиъий, хоҳламас эди. Аммо Анварга қарши бир иш қилиш кучига ҳам молик эмас эди. Гарчи, ҳозирда Анварнинг сармунший белгиланиши бир эҳтимол бўлса ҳам, Шаҳидбек ҳар эҳтимолга қарши чора кўриб

[1] *Домод* — куёв.

қўймоқчи бўлди. Мундан уч-тўрт кун илгари махдумга яқинлашиш андишасида аввало унга иқтидо[1] қилиб, намоз ўқуди (илгари махдумнинг орқасида намоз ўқумас эди). Ҳуфтан намозидан кейин халқага кириб махдумнинг тиловатига сомъ бўлди. Иккинчи кун эрталабки намоздан сўнг махдумга салом берди ва ундан аҳвол сўраб: «...Эшитиб жуда хурсанд бўлдим, ҳар начук сармуншийнинг ўз кишиларимиздан бўлгани яхши, бу тўғрида ўрдалиқ огайниларга илтимос ҳам қилиб қўйдим», деди. Махдум ўз ишида қанча пишиқ бўлса ҳам, лекин дўст билан душманни ажратолмас, яна тўғриси — неча йиллик адоватларни икки огиз ширин сўз ёки беш пул манфаат эвазига унутиб юборгучи эди. Бунда ҳам шундай бўлди: «Баччаталоқ адоватни ташлаб, шайтонга ҳай берибди. Анварнинг сармунший бўлишига сўюнибдир, шайтони зўр бўлса ҳам, инсофи чакки эмас», деб Шаҳидбекка дўстона муомала қилди ва Анварнинг иши тўғрисида билганини сўзлади; ҳали аср намозига чиққанда яна Шаҳидбек билан учрашиб сўзлашди ва Анвар «аҳмоқ»нинг бу ишка норизолигидан шикоятланди. Шаҳидбек бир оз ўйлагандан кейин: «Мен ўзим мирзо Анвар билан бир сўзлашай, бўлмаса...», деди. Чунки башарти Анвар бош мунший бўлиб қолса ва бунда ўзининг ҳам иштироки бўлса, албатта... ҳа-дея. Шу мулоҳазада Шаҳидбекнинг кўзи аллақанча жойларни кўриб олди.

— Мирзонинг уйда бўлиш вақтини айтсангиз, ўзим олдига кирар эдим, — деди.

Анвар «бекор гап, анчайин бўлмагур гап», деб махдумнинг бу тўғридаги саволларига аҳамиятсизгина қилиб жавоб берар ва шунинг учун махдум ҳам бу кунгача масалага ишончсиз қараб келар эди. Алҳол эрса бу гап бутун Қўқон халқи огзида сўзланиб қолди ва бунинг устига Султонали мирзо махдумдан жиддий илтимос ҳам қилиб кетди. Шу сабабларга биноан махдумнинг назарида Анварни кўндириш масаласи жиддийлашкан ва Шаҳидбекнинг ҳалиги сўзидан кейин ўз ёнига кўмакчилар, кенгашчилар олиш лузумини ҳам ҳис эткан эди. Шу мулоҳаза билан Шаҳидбекнинг ҳалиги таклифини маълмамнуният қабул қилди:

— Ҳабба... алҳол Анвар уйга келган бўлса керак, лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз,— деди.

[1] *Иқтидо* — тақлид қилиш, эргашиш.

Шаҳидбек Анвар билан сўзлашкали ва уни кўндиргали келгандек кўринса ҳам, аслида гаразсиз одам эмасдир.

11. МАҲДУМНИНГ ТАҲДИДИ

Анвар ўртага дастурхон ёзиб, икки лаган манти чиқариб қўйди, уч киши қамти ўлтуриб, манти тановул қилишдилар. Таом асноси Шаҳидбек секин-секин мақсадга ёндашиб келди.

— Халқ огзида дув-дув гап, — деди манти чайнаб, — гўё сиз мархум сармунший ўрнига насб[1] қилинар эмишсиз, деб... Бу ҳақиқат гапми ёки овозами, яхши пайқолмадиқ. Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзи сиздан эшитамизку ва лекин сизга хайрихоҳ бўлган тақсирим ва мендек кишиларни бу шойиъа[2] бениҳоят хурсанд қилди, қхррр... Дарҳақиқат, бу мартабага ниҳоятда лаёқатингиз бор эканини ўрда арбобларидан ҳам эшитамиз...

Шаҳидбек сўзни шу жойга келтириб махдумга қаради. Махдум соқолидаги хамир ушогини олиб, меҳмонни лаганга таргиб қилди.

— Кеча ва ўткан кунларда, — деди махдум лагандан олган мантисини қўлида ушлаган қўйи, — бу шойиаъларга мен ҳам ишонмагандек эди. Аммо бу кунги довруқ мени ҳам таажжубка қўйди. Воқиъан Анвар сармуншийликка мансуб қилинса не гаройиблиги бор? Алҳамдулиллоҳ, фазли кофий, ақли солим,[3] истеъдод бўлса боз инчинин...[4]

Анвар қўли лаганда экан, кулимсиб қўйди. Шаҳидбек кеч ҳарорати ва манти иссиқлиги таъсирида яна ўбдан терлаган эди. Рўймоли билан манглай ва бўйин терларини артар экан, Анварга қаради:

— Хўш, мирзо Анвар?

— Шундай гаплар бор, — деди Анвар, махдумга кўз қирини юбориб, — аммо бу гаплар меним хоҳишим ва рагбатим хорижида бўлмоқда. Шунинг учун бу шойиъаларга аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек махдум билан кўз урушдириб олди.

---

[1] *Насб* — тайинлаш.
[2] *Шойиъа* — ёйилган, тарқалган хабар.
[3] *Ақлисолим* — соғлом ақл.
[4] *Инчинин (инчунин)* — шунингдек.

— Яъни сиз сармуншийликни хоҳламайсиз? — деб сўради.

— Албатта.

— Сабаб?

— Сабаби шулки, — деди Анвар, — мен бунингдек масъул, айниқса, тантаналик вазифаларга ҳаваскор эмасман.

— Албатта, шундай-ку, — деди Шаҳидбек, — аммо киши, алалхусус[1] сизга ўхшаш йигитлар ҳамиша бир ўрунда ўлтуриб қолмайдирлар. Тажриба, истеъдодлари ўскан сайин, юқорироқ мартабаларга мина борадирлар. Шунингдек, сизни ҳам юқори мартабага кўтармакчига ўхшайдирларким, буни сизнинг ҳаваскорлигингиз эмас, фазлингиз тақозо қилиб, бунда сиз асосан ҳар қанча қарши бўлсангиз ҳам, қхррр... лаёқатингиз яна сизни бу хизматни қабул қилишга мажбур этадир.

— Кишилар муболага қилгандек менда истеъдод йўқ, — деди Анвар, ерга қараган ҳолда. — Ундан кейин ўрдага кечагина борган менга ўхшаш ёшларнинг «бош мирзо бўламан», деб умидланишлари айни бир кулгидир. Яъни, демакчиманки, бу вазифа тамаъида ўн, йигирма ва балки ўттуз йиллаб кўзини тўрт қилиб келган муншийлар, муфти ва шоирлар бор. Уларнинг ёнида менга ўхшаш бир ёш тажрибасизнинг ҳам тамаъланиши кулги эмасми? Айниқса, ўрдадаги урфи-одатларни ва тажрибаларни ўз кўзидан ва бошидан кечириб турган кишилар томонидан бу шойиъани дуруст деб ишонилишига таажжуб қиламан...

Шаҳидбек қўлини артар экан кулди:

— Шу ишончсизлигингизнинг ўзи ҳам бир болалиқ.

— Болалиқ, болалиқ, — деб қўйди махдум.

Манти тановул қилиниб битди. Махдум лаганлар тегини ичиб-ялади. Фотиҳадан сўнг лаган ва дастурхонларни ичкарига элтмакчи бўлган Анварни Шаҳидбек тўхтатди:

— Лаганларни қўйиб туринг-чи мирзо, илгари ҳалиги масалани ечайлик.

Анвар қўлидаги дастурхон ва лаганни суфа лабига қўйиб ўлтурди. Махдум гулдурос билан кекириб, устидан «алҳамдулиллоҳ» ҳам деб олди.

[1] *Алалхусус* — хусусан.

— Хўш, мирзо Анвар?

— Гап боягича, бек ака, — деди Анвар, — бу масала аҳамият беришка арзимайдир.

Шаҳидбек махдумга қаради. Махдум Анварни жеркти:

— Арзийдирми, йўқми, ахир, сўзга қулоқ бер-да, Анвар болам.

— Хўб, марҳамат қилсинлар.

— Эшитишимизга қараганда, — деди қўлини ўйнатиб Шаҳидбек, — жанобга манзур қилинганлар орасида сизнинг номзадингиз бор экан.

Анвар кулимсиди:

— Бор деб эшитдим.

— Ўрдадаги ишончлик кишиларнинг сўзларига қарганда, ёрлиг сизнинг отингизга бўлар эмиш.

— «Бўлди» билан «бўлар эмиш» орасида катта фарқ бор.

— Хўб, — деди ўзини елпиб Шаҳидбек, — биз бу иккисини бир ёққа қўяйлиқ-да, икки орадан «башарти бўлса» феълини олайлиқ, хе-хе-хе... Башарти ёрлиғ сизнинг исмингизга бўлиб қолса, сиз шунда нима қиласиз?

Анвар кулиб махдумга кўз қирини ташлади.

— Сиз бу «башарти бўлса»га ҳам ишонманг, бек ака.

Махдум хўмрайиб Анварга қараб қўйди. Шаҳидбек яна сўради:

— Ахир, шу эҳтимолга қарши жавоб беринг-да.

— Мен истеъфо ва узр аризаси берар эдим...

— Ҳамоқат![1] — деди махдум ва тескари қараб олди.

Шаҳидбек таассуф қилган каби бошини чайқади:

— Бу сўзингиз билан бояги гапингизга қарши бордингиз. Боя «мендан бошқа бўладирганлар ҳам бор, мен бу ишка умидланмасам ҳам бўладир», дегандек қилган эдингиз, ҳозир эрса бошқа нарсани айтасиз, қхррр.

— Куфрони неъмат, нон тепкулик, — деди махдум. Анвар яна кулимсиди, аммо жиддий тус олган эди:

— Хайр, кишилар ўйлагандек, меним мирзобошиликка истеъдод ва лаёқатим ҳам бўлсин, агар ёрлиғ берсалар, бу вазифани қабул ҳам қилайин, — деди, — аммо анови — йигирма-ўттуз йилдан бери шу мансаб-

[1] *Ҳамоқат* — аҳмоқлик.

нинг қайгусида келган кишилар тинч ётадир, деб ўйлайсизми, ҳар замон оёгимдан чалмайдирлар деб ишонасизми? Мана шу андишада тубан ва аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳозирги хизматимни аъло кўраман ва шу мулоҳаза билан тақсирим айтканларидек, куфрони неъмат қилмоқчи бўламан.

Шаҳидбек махдумга қаради, махдум Анварга қарши чиқди:

— Сен ўз ишингни билиб қилсанг, вазифангда сустлик кўрсатмасанг, — деди, — сенга бутун олам душман бўлганда ҳам бир мўйингни хам қилолмас. Чунки ҳақ ҳамиша голибдир, ҳақсизлик эрса маглуб. Туҳмат ва бўҳтон хавфида маъракадан[1] юз ўгуриш — йигитларнинг иши бўлмас. Чунончи, ушбунинг мисоли туркийда ҳам бор: «Чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмаган», деб қўрқоқ кишиларни масхара қиладирлар. Шунга ўхшаш сен ҳам чумчуқдан қўрқиб, тариқ экмагучилар хилидан бўлсанг... мен янглишиб юрган эканман-да, болам!

— Ҳақиқат... — деб кулди Анвар ва бир оз ўйланиб тўхталди. — Ҳақнинг ҳақсизликка голиб келганини огизда эшитсам ҳам, шу чоққача амалда кўралмадим, — деди, — масалан, мендан ҳам ўзингизга равшанроқдирким, мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Муминжонларнинг бошига қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки ҳақиқатда улар хон ўйлаганча хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учавининг ёмонликлари бир неча адоватлик мирзоларнинг тўқума туҳмат ва бўҳтонлари эди[2]. Айниқса, ўзим бир неча йил-

---

[1] *Маърака* — жанг майдони.

[2] Бир вақт Худоёр, «одил подшоҳ» бўлмоқ ниятида мазкур уч мирзони махфий равишда вилоятларга жўнатиб, уларга: «Золим бекларим, порахўр қози ва бошқа амалдорларим бўлса, менга билиб беринглз, мен уларнинг жазоларини бераман», деб буюрадир. Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Муминжон — бу учави вилоят, туманларда неча вақт махфий кезиб, бек, қози, умуман, мансабдорларни текшириб чиқадирлар. Уларнинг тўғри баҳо беришлари натижасида маълмурлардан қарийб тўқсон фоизи золим ва порахўр кўрсатиладирлар. Хон бу ҳолга ҳайрон бўлиб, ўрдадан бир неча кишиларга сирни очадир. Бу кишилар бояги уч мирзонинг рақибларидан бўлиб, хонга игво қиладиларким: «Мирзолар ўзларига пора бергучиларни яхши кўрсатиб, бермагу-чиларни ёмон кўрсатадирлар. Ёкса сизнинг овони адолатингизда шунчалик ёмонлар бўладими? Бу кўрнамаклар нафс сўзига кириб, жанобингизнинг аксар содиқ қулларингизни сиздан юз ўгуришларига ва салтанатингизга раҳна солишга сабабчи бўлмасинлар», деб «одил подшоҳ» бу игвога лаққа учиб, мазкур уч мирзонинг қулоқ-бурунларини кесиб, ўзларини ўрдадан ҳайдашка ва улар кўрсаткан ўн фоиз яхши кишиларни ҳам ишдан олишга буюрадир. Анвар эса юқорида шу воқиъага ишорат қилмоқдадир.

дан бери ўрдада ишлаб, шунингдек ўз ора фисқу фасодларни ҳар кун учратмакдаман ва шунинг учун булганч бир муҳитда мундай талашлиқ вазифани ўз устимга олишдан хазар қиламан.

— Сенинг мисолинг, — деди махдум, — нодиран воқиъадир... Агар шундай ҳодисаларни ўйлаб турсанг, ўрдада эмас, ҳатто кучада ҳам юришинг маҳолдир. Бахтинг бунчалик кулган экан, жабонат[1] билан давлат қушини қўлдан учуриш куфрони неъмат, болам!

— Ҳа, тақсир, — деди Шаҳидбек, — айни ҳикмат сўзлайсиз... Укам мирзо Анвар, бахт деган нарса йигитка бутун умрда фақат бир мартаба қарайдир, қхррр, агар шунда маҳкам тутиб қолсангиз, хўб, бўлмаса ҳамиша отнинг кейинги оёгисиз-да.

— Тилак ва ташвиқотларингиз холисона бўлгани учун ташаккур айтаман, — деди Анвар, — яна шу ҳолда мени маъзур кўрасиз...

Махдум яна қизишди, ўнг кўзини қисиб, бир ёқлама Анварга қаради. Чунки ул жуда аччиги чиққан кезларда кишига шу хилда қарар эди.

— Мен ким, Анвар?

— Сиз... Сиз устозим...

— Бас, устозингнинг, — деди махдум, — шу кунгача қайси таълимидан зарар ва қайси кенгашидан зоеглиг тортдинг?

— Ҳафдан бошқа ҳеч. Лекин ўз умримда бир густохлиқ[2] қилмоқчиман.

Махдум яна аччигланиб, бир-икки тамшанди:

— Бошқа нарсага густоҳлик қилсанг қил, илло ҳозирги инодинг айни ҳамоқат! — деди қўлини пахсалаб, — агар мен сенга устоз ва ота бўлсам, бу ишка қулоқ қоқма, илло ўзинг бил, тузукми?!

Анвар индамади, чунки махдум кейинги жумла билан маълум бир таҳдидгача бориб еткан эди.

— Қизишманг, қизишманг, — деди Шаҳидбек, — мирзо Анвар сиз ўйлаган йигитлардан эмас. Албатта, мирзо Анвар айткандек, ўрдада ўшандай гаплар ҳам йўқ эмас ва лекин мен азмойишчи[3] бўлсам, шуни айтиб қўяйки, ўрдадаги каттадан-кичик мирзо Анварга ҳурмат билан қарайдир. Чумолини оғритмаган кишига ким ҳам адоват қилсин — қхррр...

[1] *Жабонат* — юраксизлик, қўрқоқлик.
[2] *Густох* — адабсиз, андишасиз; эркин, эрка.
[3] *Азмойиш* — мушоҳада, ўйлаш.

— Ҳабба! — деди махдум, — энди нима қолди; орада ғўдаклик хавфидан бошқа ҳеч гап йўқ... Ойига қирқ тилло вазифа, анвоъи ҳадяи шоҳона, яна— элдан кўриладирган обрў, ҳурмат, ҳай, ҳай, ҳай...

Махдумнинг кейинги жумласи Анварни кулимситди. Кучланиб жиддиятини сақлаган ҳолда:

— Ҳозирча мени бош мунший қилиб ёрлиғ берганлари йўқ, — деди, — шунинг учун бу тўғрида сўзлашиш, менга қолса, ҳали эртароқ кўринадир.

— Мен ҳам буни билиб турибман, болам Анвар — деди махдум. — Башарти бу мартабани худойи таоло сенга насиб қилса, ҳалигидек болалиқ ақлинг билан нобуд қилиб қўймагил, деб сўзлайман. Эшитишимга қараганда, жанобга бир ариза ёзиб, узр баён қилмоқчи эмишсан...

— Ким айтди?

— Ким айтканини қўябер, аммо бояги ҳаракатларинг бу кори баддан ҳам қайтмаслигингга бизни ишонтирадир. Дарҳақиқат, ушбу хабар тўғрими?

— Сизга арз қилган киши балки билиб сўзлагандир... Башарти сиз бу фикримни маъқул топмасангиз... албатта, мажбурман.

— Ҳабба, — деди махдум тамом очилган қиёфатда, — ғўдаклик лозим эмас, жабонат кўб мазмум[1] суфат, «Осилсанг ҳам баланд дорга осил» мақоли кўб пурҳикмат сўз.

Махдум шу гапни айтиш ораси қонеъ[2] ва мағрур Шаҳидбекка қараб олди. Чунки ул бу мағруриятка икки жиҳатдан ҳақли эди; «башарти сиз маъқул кўрмасангиз...», деб Анвар ўз ризолигини махдумнинг ёлғиз шахси билан билдирди, ҳам шу жумла билан устозидан бошқаларнинг ўз раъйига қарши бора олмасликларини онглатди.

Яхшигина тушурилган манти ва одатдан ташқари энтикиб, ҳаллослаб кўб сўзлаш натижасида Шаҳидбек чарчаб, ёстиққа суяниб қолган эди. Шунинг учун ул икки орадаги онглашишни ёнбошлаган кўйи табрик этди:

— Балли, мирзо, балли, гап шундай бўлсин, қхррр...

Бир-икки пиёла чой ичишкандан сўнг, махдум билан Шаҳидбек фотиҳа ўқуб, шом намозига қўзгалиш-

[1] *Мазмум* — айб, ёмон.
[2] *Қонеъ* — рози.

дилар. Анвар Шаҳидбекни ўрта эшиккача кузатиб борди. Шаҳидбек Анвар билан хайрлашар экан:

— Иншооллоҳ ёрлиг оларсиз, деб ўйлайман... Бир неча закотчилар тўғрисида сиз билан кенгашадирган гаплар ҳам бор. Ўз фарзандимиздек йигитсиз, сизнинг мирзобоши таъйинланишингиз бизга айни муддао, — деди.

— Ёвда бўлса, тезаги тегар эмиш. Анвар ўз болангиз-да.

Анвар уларнинг сўзига қарши мажҳул бир вазият сақлаган ҳолда бош қимирлатиб, суфага қайтди.

12. БАХМАЛБОФДА ФАҚИР БИР ОИЛА

Анвар 1267[1]-нчи ҳижрия миёналарида Қўқоннинг Бахмалбоф маҳалласида[2] фақир бир оилада дунёга келди. Оналар туққан болаларини сизга «тилаб-тилаб олган фалоним», деб, оталар «худой берган ўгулча» деб тақдим этадирлар. Аммо бизнинг Анвар бўлса онасининг «тилаб-тилаб олгани» эмас ва отаси ҳам уни «ўгилчага» ҳисобламаган эди. Отасининг касби бўёқчилиқ, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбагал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди. Шу беш боланинг ёнига иззатсиз, ҳурматсиз олтинчи «меҳмон» бўлиб, бизнинг Анвар қўшилди. Яъни Анвар тилаб олинган бола эмас, дадаси билан онасининг тилакларига қарши, фақат уларнинг бахтсизлик ва қашшоқликларига хизмат қилгучи бўлиб тугилди. Бола тилаб олинса, сўйинч-қувонч, новорачи-сурнайчи ва шунга ўхшаш чўзма-чалпак, исчарог маросимлари нуқсонсиз ижро этиладир. Аммо Анварнинг дунёга келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. Масалан, онаси ўз ёнига доя чақириб такаллуфланмади, тўнгуч қизи Нодиранинг кўмагида тугди; болаларини қўни-қўшнига сўйинчи учун чиқармади. Чунки қўшниларнинг «қайси ҳолингга туғдинг?» ёки «ўзи ўлгур ит мизожми?», деб таъна қилишларидан чўчиди.

Шу ҳолда етти-саккиз кунлаб Анварнинг дунёга «ташрифи» сир бўлиб кечти. Анвар оҳорлиқ янги йўргак

---

[1] Милодий ҳисоб билан 1850-51-йиллар.

[2] *Бахмалбоф маҳалла* — духоба тўқуйдурғанлар маҳалласи (муал.).

кўрмаганидек, огаларидан бирининг эски бешигига тўққузинчи кун беланди эмас, тиқилди.

Анварнинг «чилласи чарог кўрмаган» бўлса ҳеч борки йўқдир, бироқ йигирма кунлаб бешикда исмсиз ётиши қизиқдир, чунки янги «қадрлик меҳмон»га от қўйиш на отасининг эсига ва на онасининг хотирига келган эди. Орадан йигирма кун ўтса-ку, болага исм қўймасалар, деб ота-онани айблаш огир. Балки Салим бўёқчининг тирикликдан қўли бўшамагандир. Анорбибининг бўлса олти боланинг хархашасидан қулоги тинчимай мияси суюлгандир, ҳар ҳолда бу «қадрлик» боланинг оти муҳтарам маҳалла имоми тарафидан қўйилмаганидек, ота-она томонларидан ҳам насиб бўлмади. Исм қўйиш вазифасини йигирма иккинчи кунларда ўн икки ёшлиқ Нодира адо қилди.

Нодира ўз яқинларидаги махдумлардан бирининг боласини яхши кийими, айниқса, ёқимлиқ эшитилган «Анвар» исмига суқланиб, ҳавасланиб юрар эди. Ўйлаб-нетиб турмади-да, янги чақалоқ укасининг отини ҳам «Анвар» деб атади ва бешикда чалқанча ётиб, нурсиз қора кўзлари билан дадасининг фақир ҳаётига «разм қўйган» бу чақалоқнинг теварагидан айланиб, «Анваржон, Анваржон!» деб хитоб қила бошлади. Шуни ҳам айтиб қўйиш керакки, Анварнинг дунёга келишини бирдан-бир табрик этиб сўйинган шу Нодира эди. Сўнгроқ яна унга оналиқ мартабасида қолгучи, ҳатто шу кунгача Анварнинг энг меҳрибон кишиси бўлиб келгучи яна шу Нодирадир.

Шу юсун Салим бўёқчининг мавридсиз лайлаклари ичида бемаҳал гуррак бўлиб Анвар ҳам яшай бошлади. Болалари кўпайган сайин Салим аканинг иши ҳам кейинга кетканидек, кундан-кун, эҳтиёждан-эҳтиёжга ўтиб борар эди. Анвар уч ёшқа кирганда беш йиллардан бери Салим акага ёпишиб олган бобосир касали унинг ёқасидан олиб, йиқитишга муваффақ бўлди. Яъни Салим ака қонсираб, дармонсизланиб ётиб қолди. Муолажага пул керак, мундан ҳам илгари оиланинг умумий касали бўлган озиққа ҳам шу нарса керак. Салим бўёқчи сармоясидаги нил, туз ва шунга ўхшаш дастмояларни сотиб муолажа қилдирган бўлди. Дард анча улгайган эди. Бу чиқимлар фойда ўрнига зарар келтирдилар. Дўкон дастгоҳини сотиб, рўзгор қилди. Булар ҳам биткандан кейин бу

оиланинг огир кунлари бошланди. Очлиқ, ялангочлиқ, айниқса, касал боқиш.

Шу қиш, айниқса, қаттиқ келган эди. Совуқдан сақланиш учун уларнинг ҳозирликлари йўқ. Ўпкасига совуқ тегдириб, Салим аканинг тўртинчи боласи ўлди. Кўкламга чиқар-чиқмас Салим бўёқчининг ўзи ҳам дунё билан видоълашди. Бунинг устига Анвар, яна икки огасига қизамиқ тошиб бир бола мунда ҳам ўлиб берди. Шу йўсун олти ой ичида Анорбиби эридан ва икки боласидан айрилиб, тўрт гўдак орасида тирик бева бўлиб қолди. Нодиранинг бўйи чўзилиб қолган, ҳар начук бир жойини топиб кетар, аммо учта ёш боланинг иши қийин эди. Эридан болаларнинг тарбиясига ярарлиқ ҳеч гап қолмаган, бир-иккита хум, уч-тўртта мўнди ва шунга ўхшаш резров, бошқа бир бало ҳам йўқ. Анорбиби меҳнат билан яшаб, етти-саккизни тугиб, ёши ҳам қирқларга бориб, тусига ажин кириб, кексаймаса ҳам қаримсиқ бўлиб қолган, шунинг учун бирартага тегиб олиши тўғрисида ўйлаш ҳам беҳуда.

Анорбибига ўхшаш тул хотинларнинг қиладирган ишлари ҳар кимга ҳам маълум: маҳаллада дастурхончилик, бойлар эшигида оқсочлиқ, ҳунармандроқ бўлса — кинначилик ва ҳоказо. Анорбиби шу ҳунарларнинг ҳаммасига ҳам қобилият эълон қилиб, болаларини боқиш фикрига тушди. Ва бу орада қизи Нодирани бир бўзчи боласига узатиб, юкини ҳам бир оз енгиллатди.

13. ТАНИЙСАНМИ, ШУ ЖАЖЖИ ҚИЗНИ?

Фалакми кажрафтор, турмушми бемаза, ҳар ҳолда Анварларнинг толеъи яна пастлик қилди. Бир кун Анорбиби биравникида юмуш қила туриб тўсиндан оғриб қолди, бир соатнинг ичида тилидан ҳам айрилди. Занбилга солиб, ўз уйига келтириб ташладилар. Болаларнинг фигони фалакка чиқди. Куяви табибга югурди. Натижада юрак фалажига йўлиққани маълум бўлиб, шу кун кечаси ҳатто уч гўдаги тўғрисида бир огиз васият қилолмай вафот этди. Мозорга элтдилар. Тобут олдида икки огаси билан олти ёшлиқ Анвар ҳам йиглаб борди.

Ўн бир ёшлиқ Темир, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш огирлиги Нодиранинг ус-

тига тушди. Марҳума онасининг ёдгорлари бўлган бу уч болани бегоналар қўлида хор қилиб қўйишни Нодира истамаса ҳам, эрининг фақирлиги бунга монеъ эди. Таъзия кунлари ўткандан кейин ўғулликка деб сўраганларга икки болани бериб юборди ва Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-қуқурларини бир аравага ортиб, эрининг уйига келди.

Нодира онаси ўрнига Анварнинг бошини силади, ювиб-тарады ва Анварнинг истиқболи учун қайгирди. Отаси ва ўз эрининг касбларига яхши баҳо бермагани учун Анварни бошқа киши қилмоқ фикрига тушти. Уни ўқутмоқчи, ҳатто мадрасаларга юбормоқчи ва шу йўсун муллалиқ даражасига етказиб, отасининг уйига чароғчи қилмоқчи эди. Анварни ўзлари турган маҳалладан бир гузар нари бўлган Солиҳ махдумнинг мактабига берди. Анвар «тахта»дан ўқуш бошлади, зеҳнининг тиниқлигидан бўлса керак, ўн бир ёшида саводи чиқаёзди. Бироқ ўқишда қанча бахтли бўлса, пешанада ўшанча бахтсиз эди. Шундогки, Нодира икки болалиқ бўлган эди. Эри: «Укангга едириб-кийдирайми ёки ўз болаларингними? Укангни кишига шогирд бериб юбор», деб Нодирани қисташга турди. Бечора Нодира огир ҳолда Анварни кишига шогирд бериб, ўқушини зоеъ қилишга кўзи қиймайдир, эрига муқобала учун ҳеч бир мантиқ тополмайдир. Чунки эрининг ҳоли ўзига маълум. Шу юсун яна бир йил ўтиб, Анвар тўғрисида эри билан аччиг-тизиқ бўлган бир кун паранжисини ёпиниб кўчага чиқди ва тўғри Солиҳ махдумнинг уйига борди. Шу вақтларда Солиҳ махдумнинг онаси Маргилонга кетмаган эди.

Нодира Моҳлар ойимга йиглаб ҳасрат қилди. Ҳамма саргузаштларини бирма-бир сўзлади. Шу бола учун эридан чеккан изоларини чизиб:

— Улуг даргоҳларингизга шу етим боланинг умри зоеъ бўлмасмикин, ўқуши жуванмарг қилинмасмикин, деб келдим. Бир парча нонларингизни аямай, етим бошини силасаларингиз, деб келдим, — деди.

«Қуш тилини қуш биладир», деганларидек, Нодиранинг самимий арзи бандачилиги Моҳлар ойим билан Нигор келиннинг юракларини эзди ва шу онда Моҳлар ойим мактабхонадаги болалар ичидан Анварни чақиртириб олди. Анвар келишкан, дўндиқ бола эди.

— Домласи мақтайдирган ўзимнинг зеҳнлик бо-

лам-ку, — деди Моҳлар ойим Анварни кўриш билан ва Нодирага таскин берди.

— Хўб, қизим, хўб, поччаси боқмаса боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқутиб, катта мулла қиламан.

Анвар поччасининг кейинги кунлардаги дагал муомалалари сабабини ўйлаб, хафаланиб юрар эди. Моҳлар ойимнинг ҳалиги сўзи билан масалага тушунди ва ятимона бошини қуйи солди. Бу ҳолдан опаси таъсирланиб, кўзига ёш олди.

— Йигламанг, жувон, — деди Моҳлар ойим, — йўқлиқ қурсин — йўқлиқ. Поччаси камбагал бўлса, унда ҳам гуноҳ йўқ, ҳамма гап тақдири азалдан. Яхши: бу кунданоқ бола сизникига бормайдир, ўз ёнимда ўглим бўлиб ётадир. Отинг нима, катта йигит?

— Анвар...

— Оҳ, отинг ҳам ўзингга ўхшаш чиройлик экан... Манови дўндиқ қизни танийсанми?

Шу ўртада ўйнаб юрган олти ёшлар чамалиқ Раъно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг бағрига кирди. Анвар ўзидан ҳам дўндиқроқ Раънога қараб кулди:

— Раънохон, — деди.

Моҳлар ойим Раънони бағридан чиқариб буюрди:

— Бор, Анвар акангга салом қил!

Раъно келинларча Анварга салом қилди ва жазб қилингандек Анварнинг яқинига бориб тўхтади.

— Кўриш, Анвар! — деди ойим.

Анвар Раънони бағрига олиб қучоқлади. Шу ҳолда Моҳлар ойим кулимсиди.

— Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга куяв қиламан.

Анвар уялиб бағридагини бўшатиб юборди. Хотинлар кулишдилар. Шу йўсун Нодира Моҳлар ойимдан жуда хурсанд бўлгани ҳолда уйига қайтиб кетди.

Ўз уйида бир нонхўр ортиши маҳдумга, албатта, ёқмас эди. Бироқ, онасининг раъйини қайтаришдан ҳам ожиз эди. Шундог ҳам бўлса, «томоги-ку, енгил, кийими огирроқ. Кийимини опасининг устига қуймабсиз-да» — деди. Моҳлар ойим: «Кийими бир гап бўлар. Кишилар масжид, мадраса солганда, биз бир етим боқсақ, арзимайдими? Сенга огирлиқ қилса, ўз бисотимдан кийинтирарман, болам», — деди.

Анвар ўн икки ёшида учунчи оилани кўрди. Лекин бу охиргиси Анвар учун ҳар жиҳатдан ҳам қулай бўлди:

ўқушини давом этдирар, қорни панжшанбалик нонлар билан тўқ, уст-боши ямоқ бўлса ҳам, ялангоч эмас эди. Бу учунчи оилага кўчишда Анварни энг хурсанд қилган нарса мактабдаги болаларнинг озор беришларидан қутилиши ва домланинг асранди ўғли мақомини олиши бўлди. Болалар уни эҳтиром қилмасалар ҳам, унга бурунгича ёмон муомала қилишдан ҳайиқиб қолдилар. Анварга бу уйда ортиқча юмиш ҳам йўқ, чунки ҳар қанча уй хизматлари мактаб болаларидан ортмас, ўқушдан бўшаган вақтини Раънони ўйнатиб кечирар эди.

Ўн уч ёшида мактаб пруғраммасини битириб, ёш бўлса ҳам халфалик, яъни домлага кўмакчилик қила бошлади. Ва ҳар кун болалар озод бўлгандан кейин махдум унга кофиядан[1] дарс берар ва «Гулистони» Саъдийдан бир неча банд ўқутиб, маъноси билан ёдлатар эди.

Ўн беш ёшида мактабни ёлгиз ўзи идора қилиш даражасига етканидек, яхшигина форсийхон ва бир даража араб тилига ошно бўлди. Махдум мундан бир неча вақт илгарилар Анварни мадрасага узатиш тўғрисида сўзланиб юрса ҳам, ҳозир бу гапни огзига олмай қўйди. Чунки мактаб ишида ялқовланиб Анварга суяниб қолди ва мадраса масаласини унутдириш мақсадида, араб, форс наҳв сарфидан[2] ўзи дарс беришка киришди.

Махдум Анварга шу жиҳат билан иноқ эди. Аммо Моҳлар ойимнинг Анвар билан муомаласи холис ва самимий бўлиб, ул Анварга ўз боласидек меҳрибон ва ҳар вақт: «Кўнглингни бузма, Анвар йигит; кўрасанми шу жажжи қизни? Албатта сенга бердираман!» дер эди. Лекин Моҳлар ойим ваъдасига еталмади. Махдумдан аразлаб Маргилон кетишка мажбур бўлди. Бироқ, кетар чогида ҳам Анварни унутмади. Нигор келинни ўз ёнига чақириб: «Куявлик учун Анвардан яхшироқ йигитни тополмассиз, Раънога худойим умр бериб, бўйи етса, албатта, Анварга бердиргин» — деди.

14. ЧИН ЎРТОҚ

Анвар ёшлигида бўшанггина бир бола эди. Ўз тенгги болалар билан оз алоқа қилар, уларга кам аралашар ва

[1] *Кофия* — араб тили грамматикаси.
[2] *Наҳв* — синтаксис, сарф — морфология.

ортиқча ўйнаб-кулмас, ҳамиша унинг кўзида бир мунг ётар эди. Бу ҳолат балки оила бахтсизлигидан, ота-она бағрида яйрамаганлиқдан тугилгандир, десак, унинг икки огаси мундай эмас эдилар. Бир онадан неча хил бола туғиладир, деганларидек, Анварнинг яратилиши огаларига нисбатан бошқача эди. Махдумнинг уйида тура бошлагач, Анварда бир оз ўзгариш кўрилди. Шунда ҳам болалар билан алоқасини эскича юрутиб, фақат Раъно ёнидагина ўйин-кулки боласига алишинар, Раънони етаклаб боқчага, кўчадаги катта сув бўйларига чиқиб ҳамроҳини боқчадаги гулларнинг исми, учиб юрган қушларнинг навъи, катта оқар сувлар ва айниқса, Раъно каби ёш қизчалар учун бу сувларга йигилиш хавфи ва шунингдек, бошқа масалалар билан уни танишдирар, кўчада ўлик кўтарганларни кўрса, бирарта боланинг отаси ёки онаси ўлганлигини сўзлаб, бунинг орқасидан: «Меним ҳам онам ўлганда ўшандоқ қилиб кўтарган эдилар... Мен ҳам шу боладек мозорга йиглаб борган эдим», деб қўяр эди. Раъно ҳам Анварнинг сўзига диққат билан қулоқ солар ва кўпинча ҳисобсиз саволлар ила уни кўмиб ташлар, лекин Анвар зерикмас, ҳар бир сўроққа жавоб бериб, Раънони қаноатландиришга тиришар эди.

Анвар ёш бўлса ҳам жиддий ва кичкина мияси муҳокамага қобил, бошқа кишилар устига тушкан бахтсизликдан ҳам мутаассур бўлгучи эди.

Бола чогиданоқ энг яхши кўрган нарсаси гулзор ва ундаги гуллар эди. Махдумнинг оиласига келиб тура бошлагандан сўнг боқчанинг гулзор қисмини ўз идораси остига олди. Гулларни суғориш, ўтларни юлиб, тозалаш вазифаларини ўзи бажарди. Гуллардан ҳеч кимга уздирмас, бир боланинг узиб олганини кўрса, ўзи хафа бўлганидек, болани ҳам хафа қилар эди. Болаларнинг дараги билан ҳар кимнинг уйида бўлган янги гуллардан кўчат ва уруг олиб, йилдан-йилга гулзорни бойитди. Ёз кунлари келса, болаларни капалак ва олтин қўнғуз тутиб келишка буюурар; қийнамай, озор бермай заҳасиз капалак тутиб келганларга сабогини ўқутиб қўйиш билан мукофот берар, капалак ва олтин қўнғузларни гулзорда учуриб юборар, агар улар гулларга қўниб қолсалар, ўзида йўқ суюунар эди. Шунинг учун аксар ёз кунлари махдумнинг боқчаси оқ, нимранг, ола, зангор, малла, ложувард ва бошқа тус капалаклар-

нинг ялт-юлт учишлари билан алоҳида бир кўринишка кирар, Анварнинг ўқушдан бўшаган кезлари гуллар ичида ва шу капалаклар орасида кечар эди.

Анвар ҳар ким учун ҳам суйимлик ва хушмуомаласи барчага баробар эди. Аммо, айниқса хуш кўрган кишиларидан биринчиси Раъно ва иккинчиси мактабдаги шогирдлардан сабоқдош шериги Насим исмлик бола эди. Насим билан Анвар жуда яқин дўст, бир-бирини онглағучи сирдош ўртоқ эдилар. Гарчи Насимнинг отаси Қўқоннинггина эмас, бутун хонлиқнинг танилган кишиларидан ва бу икки боланинг синфий айирмалиқлари ер билан кўкча, лекин ёш дўстлар бунинг фарқига етмаслар, Насим «хоннинг мирзабошисининг ўглиман», деб ҳаволанмаганидек, Анвар ҳам «Салим бўёқчининг ятими, Солиҳ махдумнинг асрандисиман», деб андиша қилмас эди. Бу икки бола бир жойда сухбатка киришсалар, четдаги бир киши Анварни йиртиқ бўз кийимлар ичида ва Насимни шоҳи-адраслар билан гарқ ҳолда кўриб, албатта «бу гадойбачча билан бекбаччанинг ўзаро нима муносабатлари бор?» деб таажжубланар, лекин дўстлар ҳали бунинг айирмасини идрок қилмаслар эди.

Аксар жумъа кунлари махдумдан изн олиб, Анвар шу ўртогининг уйига борар, кечкача Насим билан «суҳбатлашиб» қайтиб келар эди. Анвар шу муносабат билан Насимнинг отаси Муҳаммад Ражаб пойгачининг илтифотига ноил ҳам бўлди. Насим ўртоги Анварнинг ятимлигини отасига билдириб, мажбур қилган бўлса керак, бир неча ҳайит мавсумларида Муҳаммад Ражаббек Анварга кийимлар ҳам берди. Бу илтифот икки дўстнинг алоқаларини бир-бирларига яна қаттиғроқ боглади, айниқса, махдумнинг димогини чоғ қилди. Зеро, Анварнинг Муҳаммад Ражаб каби бир кишининг ўгли билан дўстлашиши бир камолат бўлганидек, дўстлиқнинг ҳатто сарполар кийишкача бориб етиши махдумнинг назарида яна айни фазилат эди... Шу сарпо кийиш воқиъасидан сўнг махдум Анварга бошқача қараб қолди ва ичидан «сен одам бўладирган кўринасан», деб қўйди.

Бахтка қарши, бу дўстлиқ алоқаси узоқ давом эталмади. Бир кун орадаги дўстлиқ риштасини ўлим ягмогари келиб узди. Насим ўн беш ёшлар чамасида чечак касали билан оғриди ва ўша кезларда давосиз ҳисоблан-

ган бу касалдан ўнглалмай вафот қилди. Муҳаммад Ражаббек ва оиласи учун бу мусибат, албатта, огир эди. Бироқ, улардан ҳам Анвар учун огир бир ҳасрат бўлди. Ҳатто, кўз ёшини марҳумнинг ота-онасидан ҳам кўброқ Анвар тўкди десак, муболага қилмаган бўлурмиз. Уч кун мактаб ва махдумни унутиб, Муҳаммад Ражаббек ҳавлисида туриб қолди. Ҳар оқшом Насимнинг қабри устида бир соатлаб йиглаб ўлтурди. Бу ёшнинг самимий чин дўстлиги ва ўртогига садоқати ҳар кимни таажжубка қўйди.

Анварнинг биринчи мартаба марҳум дўстига атаб ёзган марсияси мотамлик ота-онани яна бўзлатқан эдиким, биз марсиядан бир неча мисраъини қуйида кўрсатамиз:

Очилмай сўлса ҳар гул ғунчаси пиру жувон[1] *йиғлар,*
Эмас пиру жувон, балки ҳамма аҳли жаҳон йиғлар.

Ажал яғмогари боғи зако[2] *ичра узиб занжир,*
Раҳмсиз эзса маъсум лолаларни, чун хазон йиғлар.

Насимим кетди оламдин мени қайғу аро ташлаб,
Кўзимдин оқса хун ҳеч бир ажаб йўқ, чунки қон йиғлар.

Жаҳонда эрди танҳо мен етимга ҳамнишин, дилдор,
Ғарибликнинг диёрида адашкан нотавон йиғлар...

Мулла Муҳаммад Ражаббек пойгачи ўглининг содиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди. Бир жиҳатдан маъсумият, иккинчидан кўриниб турган истеъдод Муҳаммад Ражаббекни Анварга илтифот этишка мажбур қилди. Гарчи Анварнинг юқоридаги марсияси болалиқ хархашасидан иборат эди эрсада, яна унинг истиқболидан хабар олиш учун яхши мезонлиқ вазифасини ҳам ўтар эди.

Мулла Муҳаммад Ражаббек аввало ўз илтифотини Анварнинг марсиясидан бир байтини Насимнинг қабр тошига олиш билан бошлади. Сўнгра Анварнинг «дунёда мен етим ўртогингга танҳо сирдон ва дилдор (кўнгил кўтаргучи) эдинг. Бу кун мен сендек дўстдан айрилиб, яна гурбат диёрида нотавон йиглайман!» деб афсус ва

[1] *Пиру жувон* — кексаю ёш.
[2] *Боғи зако* — ақл боғи.

надомат қилишига қарши, яъни Анварнинг ятимлик ва гариблигига йўл қолдирмаслиқ учун мулла Муҳаммад Ражаббек ўғлининг содиқ дўстига ўз оталигини кўрсатмакчи бўлди.

Анвар уч ҳафтагача хатми қуръон кечлари Муҳаммад Ражаббек уйига келиб турар эди. Охирги хатми қуръон кечи Муҳаммад Ражаббек Анвардан аҳвол сўради:

— Домлангиз саломатми?

— Шукур.

— Ўқушингиз яхшими?

— Бирмунча.

— Домланинг уйида турасиз?

— Тақсир.

— Сиқилмайсизми?

— Йўқ.

— Илми ҳисоб ўқуганингиз борми?

— Йўқ, тақсир.

— Домлангиз илми ҳисобни билурмикин?

— Билмаслар деб ўйлайман.

— Агар мен бир домла таъйин қилсам, ҳисоб ўқуйсизми?

— Устозим рухсат берсалар, албатта ўқуйман.

— Хўб... бўлмаса эрта кечка домлангиз шу ерга келиб, менга учрашсин.

— Хўб, тақсир.

Эртаси куни махдум келди, Муҳаммад Ражаббек махдум билан сўзлашиб, Анварни ўрда хизматига олиш фикрида бўлганлигини, бунинг учун арабча, форсийчадан яна ҳам чуқурроқ маълумот олиши лозимлигини ва ҳисоб ўрганиши кераклигини айтди. Махдум Муҳаммад Ражаббекнинг Анварга мунчалик марҳамати учун бир оз шошиб қолса ҳам, лекин бу меҳрибончилиқ сабабига яхши тушунганлиги жиҳатдан аввало бекнинг етимпарварлигини, сўнгра Анварнинг зако ва истеъдодини махтади. Анварни одам қилиш йўлида чеккан ўз машаққатларини ҳам шикоят юсунида сўзлаб чиқғач, бу кунларда эҳтимоми том[1] бирлан Анварга форс ва арабийдан дарс бериб турганини ва алҳол ҳам Анвар форсийча тазкира ва таҳрирлар ёза олишини баён қилиб, неча хил узрлар ичида ўзининг илми ҳисобдан баҳрасизлигини билдирди, яъни Ан-

[1] *Эҳтимоми том* — бутун диққат билан.

варнинг илми ҳисоб ўрганиши учун бошқа муаллим керак бўлур, деди. Муҳаммад Ражаббек бу тўғрига ўзи домла топмоқчи бўлиб, махдумга рухсат берди.

15. МАХДУМНИНГ БАХТИ

Шу кундан бошлаб Анварнинг ҳаётида янги саҳифа очиладир. Яъни махдум Анварга илгаригича— истиқболи қоронгу бир етим, деб қарамай, балки Анвар каби ўз ўгли бўлмаганига ўкуна бошлайдир. Дарҳақиқат, унинг ўкунишига арзийдирган чигил масалалар ҳам тугуладирким, масалан: Анвар ўрда хизматига кириб қолса, ойига беш тилло, ўн тилло нақдина даромад қилиб турса, бу маблаглар...

Шундай истиқболдаги бу «маблаглар» масаласи махдумнинг ичини ари бўлиб талайдир. «Ўн ёшдан бери ўқутиб, едириб, кийдириб келаман: албатта, даромад маним ҳаққим бўлур», деб ўйласа ҳам, бу ҳукмидан ўзи унча рози бўлинқирамайдир. Ҳар ҳолда масала чигил...

Моҳлар ойимнинг Раънони Анварга бериш тўғрисидаги «аҳамиятсиз» сўзлари ўша вақтларда махдумнинг энсасини қотирган бўлса, ҳозир шу ҳақда чинлаб ўйладигина эмас, балки «ҳалигидек Анварнинг бахти очилиб кетса, нима маломати бор. Етимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳожат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ. Раънонинг ҳуснига ҳар ким ҳам таҳсин қилур: Анвар албатта йўқ демас... Бу борада мол ва жонни бир қилишдан бошқа маслаҳат йўқ», деган қарорга дафъатан келиб қолди. Мундан бирар ойлар илгари Нигор ойимга: «Анвар балогатга этаёзди. Сен билан Раънога шаръан номаҳрам, ундан қочишларинг лозим», деган бўлса ҳам, бу буйруқ ҳозиргача амалга ошмаган эди ва бундан кейин ҳам амалга ошмайдирган бўлди. Зеро, махдумнинг фикрича Анварга огир туюлиш эҳтимоли бор эди...

Анвар Муҳаммад Ражаб пойгачи тарафидан белгиланган бир муфтида ҳисоб, иншо (таҳрир) қоидаларини ўргана бошлади. Махдум ҳам жон отиб араб ва форсийдан таълимни кучайтирди. Анвар бир йил ичида ҳисобни ўрганди. Ва бошқа дарсларида ҳам яхши муваффақият қозонди, ҳам шу кўкламдан эътиборан ҳар кун ўрдага бориб, Муҳаммад Ражаб мунший қўл

остидаги мирзолар ёнида дафтардорлиқ, номанавислик усулларини тажриба қила бошлади. Бир йил чамаси маошсиз тажриба кўрди. Шунда ҳам ҳафта сайин Муҳаммад Ражаббек ўз киссасидан уч-тўрт танга чой пули бериб турар эди. Анвар шу арзимаган уч-тўрт тангани ҳам махдумнинг қўлига келтириб берар ва ҳафта сайин ўзига устозининг умидини каттароқ боглатиб борар эди.

Анвар бир йиллик тажрибада ўрдадаги дафтардорлиқ, форсийча ва туркча номанавислик[1] ҳунарларини тамоман деярлик ўрганиб, тажрибалик мирзолар қаторига кирди. Сармуншийнинг огзидан чиққан маънони тартибка солиб нома, ёрлиг ёки бошқача бир тазкирани таҳрир қила олар, мирзолар жумлани галат ифода қилиб, сармуншийдан аксар танбеҳ эшитканларида, Анвар бундай танбеҳка жуда сийрак учрар эди.

Иккинчи йилдан бошлаб етти тилло моҳона[2] билан маошлиқ мирзолар қаторига ўтди. Моҳонадан ташқари солиқлардан ҳам дархонлиқ[3] қогози олди. Солиқлардан дарҳонлиқ махдумнинг рўзгорига катта енгиллик эди. Чунки сўнгги йилларда хонлиқ томонидан халқ устига тушкан ва тушиб турган солиқлар беҳад ва тўлаб бўлмаслиқ эдиким, бу ҳақда келаси бобларимизда сўз бўлур. Шу хурсандлик баробарида биринчи ойнинг етти тиллоси яхлит ҳолда махдумнинг қўлига тегиши гўё тўй устига тўй эди. Домланинг етти тиллони олгандаги ҳолини тасвир қилиш, албатта қийиндир; кўзлари гилайлашқан, афтида қизиқ ўзгариш кўрилиб, огзининг танопи узоқ саёҳатни ихтиёр қилган — «ҳабба... ҳосилинг дуруст, Анвар болам, лекин пулга эҳтиёт бўл, бўтам!»— деган эди. Етти тиллонинг қўлдан чиқиш хабари Нигор ойимнинг қулогига етишкач, Анвардан ранжиди: «Ҳамма пулингни домлангга чакки берибсан, Анвар; уст-бошингни, кўрпа-ёстигингни, ортиб қолса Раъно укангнинг устини тузатишинг керак эди. Домланг туфлаб тугишдан бошқани кошки билса!» — деди.

Махдум етти тилло «нақдина»ни олиб қанча шодланган бўлса, ўшанчалик ташвишка ҳам тушди. Унинг фикрича, замона ёмон, бузуқилар бениҳоят; мумкинки, Анварни ўзидан айнатиб огзи ошқа етканда, бо-

[1] Дафтар ва номалар ҳар икки тилда юритилар эди (муал.).
[2] *Моҳона* — ойлик.
[3] *Дархон* — озод этиш.

шини тошқа тегдирсалар... Раънони Анварга никоҳлаб бошини боглаб қўяйми, деб ўйлади. Бироқ, Раъно ҳали ўн бир ёшда эди. Иккинчи кун Анвар ишдан қайтиб келгач, махдум уни боқчага олиб кирди. Боқчадан кунгай ҳам кўкрак бир ўрунни кўрсатди:

— Ана шу ерга сенга атаб бир уй, бир айвон, ошхона ва ахтахонаси билан иморат солсам дейман... Ҳабба, Анвар? — деб сўради. Анвар кулди:

— Иморатка элли тиллодан кам пул етмайдир. Маним бўлса бир пулим йўқ. Бўладиргани ҳам фотиҳа бергунингизча, албатта, сизники ва ойимларники, — деди.

— Ҳабба... ҳимматингга! — деб юборди махдум,— албатта-ку, шундай ва лекин ўша ниятларингдан кейин боягидек алоҳида пул йигсанг дейман-да... Албатта, бу гап уч-тўрт йилсиз эмас-да.

Шу вақт Раъно нарида бола қутариб турар эди. Махдум Раънони ўз ёнига чақириб, унга ҳам ҳалиги ўрунни кўрсатти:

— Ҳабба... мана шу ерга Анвар акангга уй солиб берамиз, Раъно. Бу сенга қалай ўхшайдир, қизим?

Раъно отасининг сўзига тушунмади:

— Анвар акамнинг ётадирган меҳмонхонаси борку,— деди.

— Хе-хе-хе, боласан, қизим, боласан, — деб кулди махдум, — Анвар аканг токай меҳмонхонада ётади дейсан. Ахир бир кун уйланади, бамисоли сен бўлсанг эрга тегасан... Ахир уй керакда, қизим.

Бу сўздан Анвар қизариб кетди. Раъно Анварга қараб олди ва дадасига аччиг қилган каби бурулиб ичкарига жўнади. Махдум Анварга усталиқ билан бир маънони онглатиб, таъминот берганидек, бузуқиларнинг васвасасига қарши дам ҳам солган эди... Бу дам солиш Анварга ҳам таъсирсиз қолмади. Шу кунгача Раънонинг ёш, маъсум ҳуснига умидсиз қарайдирган бўлса, бундан кейин унга умид ва истиқболнинг ширин хаёллари билан термуладирган бўлди.

Махдум ўзининг чеккан ташвишида ҳақли бўлиб чиқди. Анварнинг теварагида «холис» маслаҳатгўлар ҳам кўринишиб қолдилар. Айниқса, бу «холис»лардан бири поччаси эди. Поччаси етти тилло дарагини эшитиб энтикди. Эрининг тазйиқи остида Нодира ҳам кенгашка турди.

— Поччанг, бизнинг ҳавлига келиб турсин, ўзим уйлантириб қўяман, дейди.

Анвар бошқаларнинг кенгашига қулоқ солмаганидек, опасининг сўзига ҳам илтифот қилмади. Махдум жавоб бермагунча бу уйдан кетмаслигини билдириб, фақат поччасига ёрдам бериб туриш ваъдаси билан опасини тинчитди.

Анвар иккинчи ой маошидан уч тиллони ўзида қолдириб, уйга кийим-кечак олиш учун изн сўраган эди, махдум «шу иш чаккида, болам. Хайр, бундан сўнг шу номаъқулчилиқ бўлмасин!» — деб аранг кўнди. Анвар Нигор ойим, Раъно ва ўзига кийимликлар сотиб олди. Нигор ойим шолпар, Раъно атлас кийдилар.

Нигор ойим Анварнинг пинжига кириб олиб, ўз йўлига сола бошлади. Маошининг ҳаммасини махдумга бермасликка, шунга ўхшаш кам-кўстларга ҳам яратиб туришга ундар эди. Анварнинг андишасини рад қилиб: «Ҳар қанча берсанг ҳам дадаси ола берадир. Лекин берганингни сен билан бизга миси ҳам юқмас. Шундай бўлгандан кейин, ишни ўйлаб қилиш керак», — дер эди. Чунки Нигор ойим эрининг Анварга қаттиғ ботина олмаслигини сезар эди. Шундай бўлса ҳам Анвар етти-саккиз ойгача топқанини махдумга бериб, дуосини олиб турди. Лекин махдум шунчалик даромад билан ҳам эски табиъатини бир зарра ўзгартмас, ҳамон эски тос, эски ҳаммом: ҳар кун суюқ ош, худо ёрлақаган кун озодлиқнинг палови, шунда ҳам Анвар кеч келиб совиган ошни ер, уйда иссиг нон ёпилмас, ҳамиша панжшанба кун йигилган нон суви қочиб, тарақлаб келаси панжшанбагача кафолатни ўз устига олар эди. Бора-бора Анвар ҳам бу ҳолдан сиқилиб, Нигор ойимнинг кенгашича иш қилмоққа мажбур бўлди. Олтин бериб қуруқ дуо ва миннатдорчилик олишдан, дуосиз еб-ичишни аъло кўрди. Уйга гўшт ва бошқа масаллиғ олиб бериб, хоҳлаган таомини буюриб турди; ўзи яхши кийинганидек, Нигор ойим, Раъноларни ҳам яхши кийинтирди. Нодира опасига, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Маргилонда оғриб ётқан Моҳлар ойимга совға-салом қилиб юборди.

Бу ўзгариш махдумни довдиратиб қўйди ва кўрқаписа «бу ой харожатлабсизми, болам?» — деб сўраган эди, «кам-кўстларни тузатиб олдиқ» — деган жавобни берди. Иккинчи ойда, кўрпа-ёстиқларни тузатиб,

махдумнинг кўзи тўрт бўла бергач, икки тиллолиқ «холис» дуо ҳам олиб қўйди. Лекин махдум бу ҳолдан анча шошқан эди. Бирар шайтон йўлдан оздирдими, деб астагфируллоҳ ўқур эди. Анварнинг эскича очиқ юз билан муомала қилиб фақат «нақдина» важҳидангина дам бўлиб қолиши, топқанини «бемаза» овқатларга, кийим-кечак ва бошқа «беҳуда молояъни»ларга[1] сарф қилиши махдумни кўб тангликка солган эди.

— Бўтам Анвар, — деди бир кун махдум, — дунё деган кўб ноёб нарса; кишининг бир куни бўлса йиглаб-сихтаб ўтиб кета берадир, илло, зар қадрига етиш керак... менда бўлса ўзингда тургандек гап, болам.

Бундай «муассир» насиҳатлар ҳам Анварга кор қилмади. Чунки Нигор ойим ва Раънолар билан бу тўғрида қатъий битишиб қўйган эди. Шу билан бирга махдумнинг ойлиқ вазифасини икки тиллодан ҳам камайтирмади. Инсон ҳар нарсага қобил... бора-бора махдум шунга ҳам қаноат қиладирган бўлиб, ҳисобкитобни эсидан чиқарди. Бироқ, ой сайин икки тиллони олганда «қолгани» тўғрисида бир оз юраги ачишиб қўяр эди.

16. ХОННИНГ ИЛТИФОТИ

Девонда расмий мирзо бўлишининг учунчи йилида Анвар жуда катта эътибор қозонган эди. Айниқса, туркий таҳрирда мирзоларнинг ҳар бирисидан устун: чиройлик услуби, осон таркиб[2] ва ифодаси бор эди. Буни мирзолардан бошлаб сарой шоирлари, сарой муфтилари, бош мунший Муҳаммад Ражаббек, ҳатто хоннинг ўзи ҳам эътироф қилар эдилар.

Худоёр муҳр босиш асноси ёзилган ёрлиг ва номаларни ўқутиб эшитар, муншийларнинг эшитилмаган араб ва форс сўзлари орқалиқ тўқуған ярим туркий жумлаларига ақсар вақт тушунмас: «Эналаринг арапқа текканма?» деб мирзо, муфтиларни койир эди[3]. Аммо,

---

[1] *Молояъни* — қийматсиз нарса.

[2] *Таркиб* — жумла тузиш.

[3] Худоёр қипчоқлар ичида ўскани учун тили ўзбекчадир. Эналаринг сўзидаги «нг» ҳарфини «нг» равишида қалин сўзлайдир. Бу кунги фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса қишлоқиларда) юмшоқ «нг» ўрнида қалин «нг» ишлатиш кўб эшитиладир. Ҳ озирги ислоҳ қилинган ҳарфимизда бу қалин «нг» нинг махсус шакли ёъқдир. Ёзганда (н-г) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам. бироқ ўқуғанда ҳар ким буни ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўқур. Бу қалин «нг» ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай кўб эллилаб сўзда истеъ-

Анварнинг ёзган ҳар бир жумласини мусиқий каби роҳатланиб, тушуниб тинглар ва «шу бала бариларингдан ҳам ўқуганрақ чиқар!» деб, бошқа мирзоларнинг юрагига ўт ёқар эди.

Муҳаммад Ражаб мунший кейинги кунларда муҳим тазкиралар таҳririни Анварга топширадирган бўлди. Ўзи бирар жойга кетадирган бўлса, девон идорасини Анвар қарамогига қолдирар, ҳар бир тўғрида ҳам бошқалардан кўра Анварга ишонар эди. Зеро, Анвар ҳар бир ишни тўғри ва холис адо қилар, вазифасидан ташқари ишларга киришмас, оладирган маошидан ортиқча тамаъга тушмас эди. Бу ўрунда Анварнинг бир хусусиятини атайноқ ёзиб ўтишка бурчлимиз: ўрус истибдод идораси ёнидаги мусулмон қозихоналари ва улардаги мирзоларни ҳам ким хотирлайдир. Ўша мирзоларнинг унар-унмаска «қалам учи» сўрашлари, кичкина ишни улгайтиб мазана[1] чиқариш ҳаракатлари ҳам бизга маълумдир.

Шу қозихона мирзолари, баайни ҳикоямизнинг мавзуъи бўлган Худоёр саройи муншийларининг кичкина нусхалари эдилар. Хонга ёзиладирган арзи-додлар сарой мирзоларидан ташқарида таҳрир қилинган бўлса, аксар вақт ишка ошмас эди. Яъни четда ёзилган ариза қабул қилинса ҳам, ариза эгаси қалам учини бегона қилгани учун аризани хонга ва сармуншийга кўрсатмай, йиртиб ташлар эдилар. Ариза эгаси натижа сўраса, «аризангизни саводсиз киши ёзган экан; жаноб илтифотсиз қолдирдилар», — деб саводиқ кишидан бошқа ариза ёздириб беришка маслаҳат кўрсатар эдилар. Ариза бергучи иккинчи мартаба ҳаражатланиб, сарой мирзоларининг ўзларидан ёздиришга мажбур бўлар эди. Мундан бошқа, бир-бирлари устидан хонга шикоят қилиш, ўз аро битмас адоват ҳам давом этиб, аксар бир-бирларининг тегига сув ҳам қуйиб турар эдилар. Яна аксарият мирзолар хоннинг хуфиялик хизматини ҳам адо қилиб, шахсий адоват ёки хонга яхши кўруниш учун фуқародан нечаларнинг гуноҳсиз қонига чўмилиб, мудҳиш фожиъаларга ҳам сабабчи бўлар эди-

---

мол қилинғани учун манимча алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи ҳис этиладир. Масалан машҳурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-қасанғи. данғ, тунғуз, шанғи, тунғилламоқ, тунғ, тунғуч ва анғиз, тинғ бошқалар... Эски «нинг» «нғ» равишида ислоҳ қилинған. Бу ёъғон «нғ» ҳам «ғ» ҳарфининг устиға уч нуқта қўюлиб ёзилсамикин... (муал.).

[1] *Мазана* — ширинкома.

лар. Шунинг учун халқ, айниқса, камбагаллар сарой мирзоларига нафрат билан қарар, улар ёнига яқинлашишдан қўрқар, иложсизликдан икки букулиб салом берар эди.

Лекин Анвар тамаъни, шайтанатни, адоватни айниқса, хуфияликни билмас, девонда ўзига топширилган вазифанигина адо қилар, алалхусус мазлумлар додномасини хонга эшитдиришка ва яхши натижалантиришка тиришар эди. Ул ўзининг шу тўғрилиги соясида ҳамиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд[1] халал бериб, чиришни[2] бузуб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига яхшигина ҳадаф[3] ҳам бўлган эди. Бироқ, Анварнинг ҳомийси — Муҳаммад Ражаббек катта эътибор ва нуфузга молик, ҳам хонга инобатлик, шунинг учун мирзолар Анварга қарши ҳеч нарса қилолмас эдилар. Мирзолар орасида Анварга тиштирноги билан қарши бўлган Шаҳодат муфти каби кекса мирзолар яшаганларидек, унинг истеъдод ва закосига холис мафтун бўлган Султонали каби мирзолар ҳам бор эдилар.

Шу йўсун тажриба йилидан ташқари беш сана саройда ишлаб келар эдиким, мундан ўн беш кунлар муқаддам сармунший Муҳаммад Ражаб пойгачи бир ҳафтагина оғриб, вафот этди. Анвар ўзига самимий меҳрибон бўлган бир кишидан айрилди. Неча йиллардан бери Муҳаммад Ражаббекнинг ўлумини ёки бошқача бир фалокатини кутиб, ундан сўнг бош муншийликка ўзини чоглаб юрган Шаҳодат муфти хизмат билан қишлоққа чиқиб кетканлиги учун, муваққат равишда бош муншийлик вазифасини Анвар адо қила бошлади. Ва шу бир неча кун ичида Анварнинг бош мунший бўлиш шойиъаси юриб қолдиким, ҳозирга бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш қийиндир. Чунки бу мансабга интилгучи казо ва казолар, шоир ва фузалолар кўбдир.

17. АНВАРНИНГ АНДИШАСИ

Анвар Шаҳидбек билан махдумнинг сўзларига қарши мажҳул бир вазиятда бош қимирлатиб суфага қай-

[1] *Билоқасд* — қасдсиз, ният қилмай.
[2] *Чириш* — битаётган ишни бузиш.
[3] *Ҳадаф* — нишон.

тди. Уларнинг чиқиб кетишларини кутиб тургандек ички эшикдан Раъно кўринди. Ҳар замон титраб, учиб кетишка ҳозир турган бошидаги сариг атлас парчасини (рўймолни) бир қўли билан босиб ушлаган эди. Анвар Раънони шу ҳолда кўриб, суфа ёнидаги очилган гуллар устида тўхтади. Раъно келар экан, ўпкалик кўз билан Анварга кулимсиб қарар эди. Келиб суфа лабида турган бўш лаганларга тақилди.

— Бу кунги меҳмондорчилигимиздан рози бўлган ўхшайсиз, Анвар ака, — деди қайрилиб Раъно.

— Жуда рози бўлдим, — деди Анвар ва Раънонинг ёнига келди, — айниқса, сенинг қўлинг билан тугилган мантилардан жуда мамнун бўлдим, Раъно.

Раъно лаганлардан қўлини олиб, тирсаги билан суфага суянди:

— Маним қўлим билан тугилган мантиларни қаёқдан билдингиз?

— Қаёқдан билдингиз? — деб Анвар кулди, қўлида бир дона қашқар гули бор эди, — айниқса, сенинг қўлинг нимага теккан бўлса, мен ўшани даррав сезаман.

— Мен туккан мантилар қандай экан?

— Танимайди дейсанми?

— Танимайсиз.

— Чоклари диққат билан чимтилган, тўрт бурчага иккига қовиштирилган, дўндиқ... танимайди, деб ўйлайсанми? Мен нуқул сен туккан мантиларни танлаб едим...

— Мазалиқ эканми?

— Мазалиқ нима деган сўз, — деди Анвар, — мана шу қашқарнинг қизил гули ёдингдами, биз бу гулни келтириб ўтқузган йилимиз пушти ранглик бўлиб очилган эди. Икки йил ўтмай қизил туска кирди. Биласанми бу нимадан?

Раъно Анварнинг жиддий қилиб берган бу саволига тушунмади:

— Офтоб қизартиргандир.

— Янглишасан, Раъно, — деди Анвар, — мен бу гулнинг қизариш сиррини ҳам биламан, бунинг қизаришига ҳам сен сабаб, сенинг қип-қизил лабинг...

— Ҳазилни қўйинг, — деди шу гулдек қизарган Раъно — Шаҳид семиз нима учун келган экан, сизни мирзобоши қилмоқчилар шекиллик?

— Бу гапни қўй, Раъно, ишонмасанг ойнага қара,

сенинг лабинг билан шу қизил гул ранги орасида фарқ борми, мана қара?..

Анвар томонидан лабига тегизилган гулдан Раъно ўзини олиб қочди:

— Ҳазил ўлсин... Сизни мирзобоши қилмоқчилар-ми?

— Мени ҳар бало қилмоқчилар... Лекин бўлмаган сўз.

— Нега бўлмаган сўз, шаҳарга овоза бўлган эмиш-ку?

Анвар орқаси билан сакраб суфа лабига оёқ солинтириб ўлтурди. Раъно боягича унинг ёнида суфага суянди.

— Овоза ҳақиқат эмасдир.

— Шамол бўлмаса, теракнинг боши қимирламас эмиш. Балки сизни мирзобоши таъйин қилурлар.

— Мени мирзобоши, таъйин қилсалар яхшими, Раъно?

— Яхшими, ёмонми, мен қайдан билай?

— Ёмон, Раъно.

— Нега ёмон?

— Ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

— Ифлос иш?.. Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эди-ку?

— Мен бек почча бўлолмайман, Раъно, Ўрдадаги тўкулиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оҳу зорлар маним юрагимни эзадир, тинчлигимни оладир. Яна мен мирзобоши бўлиб қолсам, бу оҳу зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфеъл[1] сузарман. Бу вақт маним азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирок ҳам қиларман. Чунки хонга яхши кўруниш учун кўб ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм пичогини қайраб бериш, шу мансабда узоқ яшамогимнинг асос шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаган ўхшайман. Мадҳу сано, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маъноларига малҳам бўлиш, албатта маним қўлимдан келмас. Чунки «соябони марҳамат» виждон кенгашига қулоқ солгучи «аҳмоқ»лардан эмасдир. Дадангнинг феъли сенга маълум, Раъно. Дунёда «манфаат»дан бошқани кўрмайдир. Маним нима учун

[1] *Билфеъл* — амалда.

бу мансабдан қочқанлигимнинг фарқига бормай, «куфрони неъмат қиласан, ойига фалон тилло», деб дафъатан қўрқоқлигимга ҳукм чиқарадир. Дадангга бояги узрларни кўрсатиш тошнинг қулогига азон айтиш билан бир бўлгани учун сукут қилдим. Агар орада бир киши бўлмаса эди, гарчи, бош мирзолиқ ҳозир бир хаёл эрсада, ўшанда ҳам шу овозага бўйин сунмас эдим, Раъно.

Раъно Анварнинг кўзига тўғри тикилиб, сўзни тинглади. Унинг тусида Анварга ачиниш вазияти бор эди:

— Яхши ният билан мирзолиқни қабул қилсангиз, — деди, — аҳолидан ёрдам қўлингизни йигмасангиз, шу ҳолда барча гуноҳ сизнинг бўйнингиздан соқит бўладир, Анвар ака.

— Тўғри, — деди Анвар, — лекин гап бунда эмас, Раъно, мен шундай бўлишини тилар эдим. Бошқалар мен тилаганча қилмайдилар, биноан алайҳи, масъулият маним бўйнимдан соқит бўлди, деб тинчланиш мумкин эмасдир. Сен тамоман бошқача тушунган бир масала, сенинг ҳаракатинг ва истагинг аксича натижаланиб турса, руҳан ёзиласан, виждонан азобланасан. Мана асли мушкилот шу нуқтададир. Йўқса гардандан соқит қилиб қўйиш ҳар нарсадан ҳам қулай вазифа, аммо маънавий маглубият огир масала, Раъно.

Раъно Анварнинг мақсадига тушунди шекиллик, бир неча вақт жим қолди ва қаршисидаги йигитнинг ўйчан юзига бир-икки қараб олди.

— Демак, мирзобошиликни қабул қилмайсиз?

— Агар топширсалар, қабул қиламан.

— Шунчалик мушкилот ичида?

— Чунки отанг буни мендан талаб қиладир.

— Отамнинг қандай бийлиги бор?

Маъсум бу саволдан сўнг Анвар энтикиб қўйди ва Раънони бир фурсат кўздан кечириб турди:

— Жуда катта бийлиги бор, — деб яна энтикди.

Раъно қайтиб сўрамади. Гўё ул ҳам бундаги бийликка тушунган эди. Секингина лаганларга қўлини юбориб, Анварга бўштоброқ қаради:

— Чой ичасизми?

— Кейинроқ ичаман.

Раъно лаганларни кўтариб жўнади. Атлас кўйлак ичида тўлқинланиб кўринган унинг латиф гавдаси алҳол Анварнинг кўз ҳадафи эди.

— Мен хуфтанга чиқмайман, Раъно!

Раъно ярим йўлда тўхтаб, кулимсираган ҳолда Анварга қаради:

— Чиқарман! — деди.

18. ЖИЛОВХОНАДА БИР ЖАНЖАЛ

Аср намози учун масжид жиловхонасига энди уч киши йигилган эди. Жиловхонанинг тўрида ўлтурган қора тўнлик, ўттуз ёшлар чамасида рангсиз ва ёшлигига қармасдан қуюқ соқолини баҳайбат ўстуриб, бир бурдагина юзига от тўрба осқан каби бир киши эди. Унинг ёнида бўз яхтак богичини осилтириб, хандалакдек бўқоги билан ўнг томогини зийнатлаган ўрта яшар яна бир «ҳусни Юсуф» кўринар эди. Унинг қаторида ошловдек чўзуқ юзлик, оқ бўз кўйлаги ердан тўрт еллик кўтарилиб, бўз салласи гардани аралаш ўралган учунчи нозанин ўлтурар эди.

Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдураҳмон домла жаноблари бўлиб, иккинчиси маҳалланинг ширин сўз гийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур суфи эди. Самад бўқоқ билан Шукур суфи имом афандининг мулойимона, ҳам битта-битта айни мақомига чертиб ва қатор териб борган сўзига сомиъ эдилар:

— Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётқан бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуг бир вазифа, валлоҳи аълам топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўп гап керак. Аввало ақли солим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айткан йигит ўткан саналар Солиҳ махдумда савод ўқуб, биздан ҳижжа[1] ўрганиб юрар эди. Баҳарҳол бу хабарга ақл бовар қилмайдир...

— Ҳа-а, тақсир, — деди Самад бўқоқ ва Шукур суфини тирсаги билан турртти, — бу бала киму, ўрдага мирзабошилиқ ким. Замонанинг зайли минан, боягидек Мамаражаб мирзабошининг ярдамида ўрдага киришиб қоган-да... баягидек оппоқина бўлса Мамаражаб ўз ёнига оган-да...

Имом бўққонинг сўзини тинглаган ҳолда, икки кўзини ерга қаратқан эди.

— Юртнинг сўзига қараб айтаяпман-да, — деди

[1] *Ҳижжа* — собоқ.

Шукур сўфи, енгилган оҳангда, — ҳарчи бир неча кундан бери катта-киччикнинг огзида шу гап.

— Кўбчиликнинг огзини тикиб бўлардима, сўфи.

Самад бўқоқнинг бу сўнгги гийқиллашида томоги остидаги йўгон томирлари туртиб чиқди. Имом ҳамон икки кўзи ерда бўлгани ҳолда кичкина бошини қимирлатди:

— Ўрдадан бирар киши масхара учун хабар тарқатқандир.

— Ҳа-а, тақсир.

Шу ҳолда жиловхонага тўртинчи киши кириб келди. Буниси жиккак, қирқ билан эллийнинг ораси, елкаси туртиб чиқган Сафар бўзчи исмлик эди. Имомга салом бериб, сўфининг ёнига ўлтурди ва сўзга бир оз қулоқ солгач, тушунар-тушунмас баҳска аралашиб қолди.

— Иншоолло, шу йигит мирзабоши бўлар, — деди Сафар бўзчи суҳбатнинг руҳини билмаган ҳолда, — ўзи ажаб зукко йигит, фуқаропарвар бола: бўгани маъқул, а, лаббай, тақсир?

Имом ерга қараган ҳолда бошини қимирлатиб қўйди. Самад бўқоқ хўмрайиб Сафар бўзчига қаради:

— Э, акиллай берасанда. Сафар, — деди бўқоқ, — биз нима деяпбиз-ку, сен нима деяпсан.

— Хўш, нима деяпсанлар?

— Овоза гап деяпмиза, мирзабошиликка катта милла керак деяпмиз-а.

— У милла эмас эканми?

— Милла бўлса ҳам, хашаки миллалардан-да.

— Ашунга қоганда чалгибсан, Самад, — деди Сафар бўзчи, — хат битишка келганда қўявур, камбагалга қайишқанини кўрсанг, ҳа, бўлди дейсан.

— Занталагинг кимга қайиша қопти?

— Ҳаммага, ҳаммага, — деди Сафар, — мени ўзимга ҳам ёрдам қилди-да, яшагуринг.

— Ҳа-а, хўш?

— Бултур ана шу кезда, — деди Сафар энгашинқираб, — бозорга саккизта бўз олиб тушкан эдим. Бирарта мушкит игво қилдими закотчининг томоги тақилладими, ҳарчи фалакат, қўлтугимдаги бўзни ёппо олди, қўйди; «отанг яхши, онанг яхши, косибман, савдогар бўлсам уйим куйсин»... Асти қўйса-чи... Бир йиллик закотинг деб кўтарди, кетти. Қўлингдан нима келади, Самад. Хафалигим ошиб, уйга қуруқ қайтдим. Майда-

чуйда кутиб ўлтурган бола-чақанинг қути учти. Мол кетти — жон кетти, ишка ҳам қўлим бормайди. Энди бўлар иш бўлган десанг юрак ачийди, дастмоя ҳам галтакка чиқадиган. Арза-парза биттирсамми дейман. Кўчада унга-бунга кенгаш солсам, арзанг маъқул дейишди. Шу яқинда, ўзи ўрдада турадиган бир арзачи бор эмиш. Кеткан устига кеткан деб дўкон теги яримта бўз бор экан, қўлтугимга тиқиб олдим. Ана шу тобларда сўроглаб арзачи мирзоникига борсам, ҳозир ўрдадан келиб, энди тўнини ечиб турган экан. Ёш, навқирон йигит, «салом, алик», «ҳорма», «бор бўл». «Шундай, шундай гап; бир парча арза биттирсам, деб келган эдим». Ўрдалиққа гап уқдириш қиёматдан кейин, тақсир. Лекин бу йигитда гаврлик[1] сиёқи йўқ, Шукур суфи. Гапка қониб олиб, қулоқ қоқмай «хўб». Арзанинг бир ерига закотчининг оти тушар экан, неча қайта сўраса ҳам билмадим, ундан кейин афти башарасини уқдириб эдим, тусмоллаб биттасининг отини ёзди, чоги. «Энди кета беринг, арзани ўзим топшираман», — дейди. Жавобини ҳам икки кундан кейин ўзидан олар эмишман...

— Манави осонлиқни қаранг, тақсир. Дуо қилиб қалам учисига бўзни бердим, олмайди. «Ёпирай, озсиндиёв, қургур» деб қўрқдим. «Арза ўрунласа, яна хизмат қилармиз, мирзабоши». Яна йўқ, «тоза фалакат бости» — деб турсам, «арзага ҳақ олмайман, бўзингни олиб кетавур» — дегани экан. Барака топқурни қаранг, тақсир. А, шундаққа одам ҳам бўладими, Самад ога. «Олтин олмасанг, дуо ол» — деб қўлимни очтим. Ҳа, энди буни қўявуринг. Эртаси кечқурун гула тўғрилаб ўлтурсам, эшикни бирав тақиллатади. «Ҳа, келавуринг». Дўконхонага бўз қўлтуқлаган бир киши кирди.

— Сафарбой сизми?

— Ҳа, биз.

— Арза берганмидингиз?

— Берган эдим.

— Отангизнинг оти нима?

— Маматбой.

Қўлтугидаги бўзни олдимга ташлади. Худда кечаги бўзларим: таппа-тақ саккизта.

— Бўзларингизни олдингиз-а?

— Ҳа, олдим.

[1] *Гавр, габр* — оташпараст, исломни танимаслик.

— Хайр.

— Хўш.

Бу яхшилиқ арзадан ҳам бурун мирзабошидан бўлди, деб ўйладим. Балаларнинг кенгаши билан икки бўзни кўтариб шом пайтида мирзанинг уйига бордим. Чақирдим, чиқди. Миннатдорчилик билан икки бўзни узатдим; асти олса-чи. «Яхтакка бўзим бор, кетавуринг», дейди. «Сотиб, пулини берайми», десам «пулим ҳам кўб» дейди. Ақалли биттасини ҳам олмади. Яна дуо қилиб бўз билан қайтдим. Фаришта ҳам шунчалик бўлар, деб ўйлаб қолдим, Шукур суфи! А, шундай йигит мирзабоши бўлмай ким бўлсин, Самадбой! Кўбни дуоси кўл деганлар, ишонмасанглар, ана тақсиримдан сўранглар!

Ҳикояни эшитиш асноси имомда бир гижиниш вазияти бор эди. Ҳикоя биткач, заҳарханда билан Самад бўқоққа қаради, дами кесилаёзган бўқоқ бундан руҳланди.

— Ёлгонни ҳам ямламай ютадиган бўлибсан-да, Сафар, — деди бўқоқ.

Сафар бўзчи тўсундан ўзгариб кетди. Ранги ўчинқиради:

— Азбаройи худо, қасамми?

— Иккита бўзни икки қўллаб оборсанг, — деди Самад бўқоқ, — қайси аҳмоқ олмай қайтарар экан? Ёлгонни сал киши ишонадиган қилиб гапириш керак, Сафар!

— Азбаройи худо, олмади! — деди Сафар ва асабийланиб ўрнидан туриб кетди, — шу каъбатуллонинг ичида ўлтуриб ёлгон гапирган одам мусурмон эмас, кишининг қасамига ишонмаган ҳам етти маҳзабда мўъмин эмас!

Сафар аканинг азтахидил аччигланганини сезган имом орага тушти:

— Бундай яхшилиқни ҳар ким ҳам қила оладир, Сафар ака, — деди, — шунинг учун мирзобошининг сизга қилган яхшилигига мен ишондим. Аммо бизнинг баҳсимиз унинг бева-бечорага қилган яхшилиги тўғрисида бўлмай, бу одам ўрдадаги мирзоларга бошлиқ бўла оладирми, яъни ўшандог катта ишнинг уддасидан чиқадирми, устидадир.

— Баракалла, тақсир, — деди Сафар бўзчи турган еридан, — менга қолса, иншоолло, уҳдасидан чиқади!

Имом Сафар бўзчига тушана олмай, бир оз тикилиб тургандан кейин сўради:

— Унинг уҳда қилишини сиз қаёқдан биласиз?

— Худой билдирса, биламан-да, тақсир?

— Хўш?

— Ахир, кўбчиликнинг дуоси кўл-да, тақсир!

— Кўбчиликнинг дуоси кўл бўлса яхши, — деди имом, — аммо бу хизматка унинг илми кофийми?

— Ковфий, тақсир, ковфий!

— Ахир, сиз кофийлигини қаёқдан биласиз?

— Ахир... ковфий эмаслигини сиз ҳам қаёқдан биласиз, тақсир?

— Кофий эмаслигини мен шундан биламанки, — деди имом аччигини ичига ютқан ҳолда, — бундай мансабга минадирган киши Бухоройи шарифда таҳсил кўрмаганда ҳам, лоақал Хўқанд мадрасаларида ўқуган бўлиши керак, аммо сизнинг мирзобошингиз саводхонликдан бошқани билмайдир.

— Билмаганини сиз қаёқдан биласиз тақсир?

— Чунки мен уни ўз қўлимда ўқутқанман... бир етим бола эди.

— Худонинг бериши, тақсир, — деди Сафар, ўйлабнетиб турмай, — жанобингиз Бухоройи шарифда неча йил ўқуб ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз... Худой бермаса шундай, тақсир. Ул бўлса мадраса кўрмасдан мирзаларнинг мирзаси бўлмоқчи; худой берса шундай, тақсир.

Сафар бўзчининг бу сўзидан имомнинг қонсиз ранги яна қонсизланган, оламинчоқ кўзи аллануччка ҳолатка кирган эди.

— Аблаҳ одам экансан! — деди.

— Сиз ҳам аҳмоқ мулла экансиз! — деди Сафар бўзчи.

Имом газаби билан ўрнидан туриб Сафар бўзчига хезланган эди, уни Самад бўқоқ ушлаб қолди.

— Падар лаънат, адабсиз! — деди Самад, — домлага шундай сўзни айтасанми-я?

Сафар бўзчи турган ўрнидан силжимади:

— Чўзма кекиртагингни, бўқоқ, — деди, — қани қўйиб бер-чи тақсирингни, ёқалашсин-чи мен минан! Андишанинг отини қўрқоқ қўйдингми?!

Шукур сўфи ўрнида бақа бўлиб қолган, имом бўлса гўё ҳужум қилмоқчидек Самад бўқоқни итарар эди.

Самад бўқоқ гийбатдан бошқа ишка ярамагани учун, имомнинг ёрдамига етиш чамаси йўқ эди.

— Шу адабсизлигинг билан, — деди Самад насиҳатомуз, — яна домланинг орқасида намоз ўқуйсанми, Сафар, а!

— Ўқумасам қутиламанми сенлардан!

— Ўқумасанг бор, жўна!!!

— Ҳе... — деб сўкинди Сафар бўзчи ва жиловхонадан чиқиб жўнади. Унинг орқасича «падар лаънат жоҳил» деди имом ва илгариги ўрнига борди. Бир неча вақт учавлари ҳам сўзсиз ўлтурдилар.

— Бир ит-да, тақсир, хафа бўлманг.

Имом жавоб бермади. Яна бир неча киши келиб қўшилгач, Шукур сўфи мезанага чиқиб азон айтди. Асрни ўқуш учун масжидга кирдилар.

19. ИФЛОС БИР МОЗИЙ

Имомнинг табъи жуда сустланди. Шом ва хуфтан асноларида ҳам ҳеч ким билан сўзлашмади. Сафар бўзчининг «Бухоройи шарифда неча йил ўқуб келиб, ниҳояти маҳаллага имом бўлдингиз. Худой бермаса шундай бўлади, тақсир» — деган сўзи заҳарли ханжар каби унинг юрагида янгидан-янги жароҳат очар эди.

Дарҳақиқат, Сафарнинг бу сўзи имомнинг эски жароҳатини мудҳиш тузлаб ташлади. Бу жароҳат шу кунгача ичдангина фасодланиб юрган бўлса, бу кун Сафар бўзчи каби бир «бемаъни» бу ярани раҳмсиз суратда ёриб юборди. Самад бўқоқ ва Шукур сўфи каби бемазалар олдида имомнинг обрўсини тўкди. Бу бир ёқдан. Иккинчи тарафдан, Сафарнинг «ул бўлса, мадраса кўрмасдан мирзоларнинг мирзоси бўлмоқчи...» жумласи яна дард устига чипқон. Яъни имомнинг ҳасад ўти тўрт томондан пуфланди, гўё ул икки олов ўртасида қолгандек бўлди.

Анварнинг бош муншийликка ярамайдирганлигини, илмсиз, фазлсизлигини нега бунча исбот қилишга тиришди? Сафар бўзчи каби бир «аблаҳ» билан баҳслашиб, ўзига нега бунча хафалик ортдирди? Гарчи, Анварга холис қиймат бермакчи бўлганида ҳам буни Сафар каби илмсиз, нодон бир кишига тушундирмоқ учун қандай ҳожат бор эди? Бунинг сабабини сўзлашдан илгари имом афандининг ўткан тарихига бир оз

кўз ташлаб олишга мажбурмиз. Чунки бусиз ўқувчимизни таъмин қилиш мумкин эмасдир.

Ҳозирги имомимиз — мулла Абдураҳмон мундан йигирма йиллар муқаддам, қисқагина, аҳамиятсизгина «Раҳмон» исми билан аталар эди. Абдураҳмоннинг отаси уламо наслидан, аммо бу шараф нима сабаб биландир, унинг отасига насиб бўлмоган, бироқ Абдураҳмоннинг амаклари ота касбини ушлаб, таҳсил кўрган жойлари Бухорода катта мударрислардан саналар эдилар. Абдураҳмон ёш бола экан, отаси ўлиб, онаси ва ота томонлари тарбиясида қолди. Ўн беш ёшларгача Солиҳ махдум мактабида савод ўқуғач, мударрис амакларидан Бухоройи шарифка келиб таҳсил қилишга даъват хати олди. Хатда Абдураҳмоннинг бобо касблари уламолиқ эканини, шунинг учун бошқа касбларга уруниб умр зоеъ қилиш абаслиги[1], ўз тарбиясида таҳсил кўриш лузуми сўзланар эди. Бу даъват Абдураҳмоннинг онасига ва бошқа яқинларига жуда маъқул тушиб, уни Бухороға жўнатиш қарорига келдилар. Абдураҳмон ҳам истиқболдаги мударрис, муфтилик ширин хаёллари ичида Бухороға сафар қилди.

Катта амак Бухоронинг «Хўжа Порсо» мадрасасининг мударриси бўлиб, Абдураҳмон шу кишининг тарбиясига келган эди. Абдураҳмон силлиққина бола, мадраса муллабаччалари албатта шундай силлиқ болаға ўч... Шунга биноан домла мударрис ғарчи мадрасадан ҳужра бериш мумкин бўлса ҳам, мазкур ишончсизлиқ мажбуриятида Абдураҳмонни ўз меҳмонхонасига жойлаштирди. Шу ҳолда Абдураҳмон таҳсил бошлади.

Домла мударрис «замона бузуқлигини» назарға олғани учун Абдураҳмонни ҳалиги тўғрисидан жуда қаттиг назорат қилар эди. Бироқ, домлаларнинг бундай бузуқлиққа қарши бора олишлари мумкинми эди? Уларнинг ўзлари шу «маҳрам» балосига ғирифтор, яъни бузуқлиққа манбаъ бўла туриб ҳам яна «замона бузуқлиги»дан шикоят қилишлари ўша вақтлардаги «мадраса мантиқи»ға ҳеч бир баҳссиз сиға олур эдиким, бу тўғрида менға осила кўрманғиз. Кишининг боласини бузиш ҳар бир салласи муаззам, илми «фавқалодда», ўзи «варасатул-анбиё»[2] саналған зотлар назарида ва вижонида маъфу, аммо ўз ўғлига бошқалар ўшандоғ ҳай-

[1] *Абас* — бефойда, беҳуда.

[2] *Варасатул-анбиё* — пайғамбарлар авлоди.

вонликни қиладирган бўлса: «Замона бузуқ, эҳтиёт шарт!»

Шу юсун домла мударрис буродарзодасини яхши эҳтиёт билан, ҳатто шомдан кейин дарбозага қулф солиб тарбия қилар, мадрасадаги оти ёмонга йиртилган хоҳ ёш, хоҳ кекса умуман, талабалар мажлисига яқинлашдирмас эди.

Киши аввало моххов ёки пес бўлмасин: бўлдими, бетдан бўлмаса — елкадан, қўлдан сув очмаса — оёқдан, ҳар ҳолда оқаберадир. Шунга ўхшаш жамият ҳам бир касал билан оғридими, унинг ҳар бир табақа ёки синфига, яна тўғриси, фардига[1] шу касал сироят[2] қилмай қолмайдир. Домла мударрис буродарзодасини мадраса муллабаччаларидан ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, яна амният[3] остида эмас эди. Мадрасадан ташқарида ҳам Абдураҳмонни кўз остига олгучи «муллабаччалар» йўқ эмас эдилар, масала четларнинг кўз олайтиришига етканда, табиъий, домла мударрснинг қўлидан ҳеч иш келмай қолди.

Домла назоратни эскича давом этдириб, хотиржамъ юрганда бир неча жувонбоз савдогарлар Абдураҳмон билан алоқа қилиб қўйган эдилар. Домла мударрис эрта-кеч Абдураҳмонни кўз ўнгидан юбормас, хуфтандан кейин дарбозага қулф солар, Абдураҳмонни меҳмонхонада ётқузиб, сўнгра ўзи ичкарига ухлагали кирар, зиёфатка бориладирган бўлса, ўзи билан бирга олиб юрар эди. Яна шу ҳолда Абдураҳмонни қандай қилиб буза олсинлар? Таассуф, бузган эдилар. Баччабозликка махсус ҳунар ва найранглар ижод қилган омилкор савдогарлардан бир нечаси «Абдураҳмонча»ни йўлдан оздирган эдилар.

Домла мударрис хотиржамъ ичкарига ухлагали киргандан кейин меҳмонхонанинг кўча томон даричасига кичкина бир кесак тиқ этиб тегар, гўё ечиниб ётқан Абдураҳмонча бу ишорадан сўнг туриб кийинар ва секингина даричани очар, эшик очилган кўчадан бир ўрим арқон тўп этиб меҳмонхонага ташланар эди. Абдураҳмонча арқоннинг бир учини меҳмонхонанинг дарчасига боглаб, иккинчи учига ўзи осилиб кўчага тушар, арқонни бўй етарлик қилиб яширгач, нарида

[1] *Фард* — шахс, кимса, киши.
[2] *Сироят* — таъсир.
[3] *Амният* — тинчлик, хотиржамлик.

кутиб ўлтурган «одам ўғриси» билан бирга базм ўрнига жўнар эди. У ерда бўлса беш-ўн «ошиқлар» Абдураҳмончани келиши он билиттифоқ «Бухоро амрлиги»га кўтариб, амру фармонига итоат қилурлар:

«Мулла Абдураҳмонжон, жаноби олий, гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай!»[1] каби мадҳу саноларга кўмилган «Абдураҳмонча» ҳар бир ишни ўз тилагича юритар: май учун соқий бўлар, заифона куйлак, лозим ва бошига кокил кийиб ўн олти ёшар қиз суратига кирар; чойга лабини тегизиб «табаррук» қилар; дутор, танбурга йўргалаб ўюнчи бўлар; бошидаги кокил билан «ошиқлар»ни раҳмсиз қамчилаб ситамгар ва золимга айланар, энг охирда.. Қисқаси бу бобдаги бор чорамиз учун ҳам ярарлиқ ҳолга келган ёки келтирилган эди.

Уч йилгача шу юсун «ошиқлар» кўнглини овлаб келиб, бир кун сир очилиб қолди. Домла мударрис бу номуска чидалмай Абдураҳмонни ўз уйидан қувлади. Абдураҳмон тавба қилиб, домла мударрисдан лоақал мадрасада туришни сўради. Восита-васоит билан изн ҳосил қилиб, мадрасада истиқомат қила бошлади. Энди ишрат навбати мадраса жигар сўхталарига...[2] Икки йил чамаси мадраса афроди[3] орасида чандир каби саккиз тарафдан тишланиб юргандан кейин соқол-мурти чиқиб, ҳусн сармояси заволга юз тутди ва кундан-кун «бозор касодланиб» харидор озайди. Абдураҳмон уч йил бўйи савдогарлар орасида «ахлоқ тузаткан» бўлса, яна икки йил мадрасада туриб шу тузалган ахлоқни «камолатка» эришдирди. Шунинг учун анвоъи эркаликка, неча хил мукайифотка, ранг-баранг «иззат, ҳурматка» ўрганган кўнгли бу харидорсизлик балосига туз сепкан ярадек ачир эди. Кўбни кўрган бу кичик бош баъзи уят найрангларга ҳам уриниб кўрар, масалан «вақтсиз чиққан» соқол-мурtларини мўйчинак билан териб, ҳар кун ўн қайта ойнага қарар, янги харидор топиш мақсадида кун сайин бозор-раста, кўй-гузарлар сайрига чиқар эди...

Маълумдирким, дўндиқчалар аввало оқчаси кўб, бел оғриги кўрмаган бойларга насиб бўлурлар. Улар

---

[1] *Гарам, аз сарашон гардам, балонгни олай* — айланай, бошингга жоним фидо, дардингни олай.

[2] *Жигар сўхта* — ошиқи беқарор.

[3] *Афрод* — шахслар, кишилар, кимсалар.

зерикиб ташлагач, ўрта ҳол «ташна»лар домига тушарлар. Соқол-мурт чиқиб давангиликдан[1] хабар келгач, учунчи табақа, яъни бўйни йўғон, гўлабурлар истифодасига кечарлар. Шунга ўхшаш бизнинг Абдураҳмон ҳам мўйчинак ушлаган даврида шу учунчи табақа — чойхонанишин, тавкаргир[2] ва бобойи банглар орасидан ўзига замин топди. Унинг бу учунчи давридаги аҳволини ёзишга қалам маъзурдир. Шу йўсун бу кейинги табақа орасида ҳам уч йил чамаси иш кўргач, ажойиб бир дунёдийда, мисли ошалоқ, ҳамма шароитлари билан мадрасалик бир безори ва чапан ҳолда баччалик даври билан видоълашди. Чунки, башара нонга чумоли ёпишқандек соқол мурт билан тўлиб, мўйчинакка сўз берарлик бўлмади.

20. ҲУШЁРЛИҚ

Ҳозир Абдураҳмон ўзининг яқин мозийсида усти ширнига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболида ҳам эпақалиқ бир ҳол тасаввур қилолмас эди. Бир неча ойлар ниҳоятда руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳавсаласиз давом этиб юрди. Гўё бу кунларда бениҳоят ичкулукдан сўнг бош оғриги даврини кечирар эди. Шу йўсун кўб вақт руҳий хасталиқ кечириб, кутилмаганда жонланиб кетди. Яъни «Ақоид»нинг шарҳига яхши тушуниш учун беш бармогини огзига тиққандек енг шимарди.

Юқоридаги руҳ тушиш даврида ул мозийсидаги каби эркалик, амру фармон ва шуҳрат учун қайгирган, кўб бош оғритиб эндиги шуҳратни мўйчинак истеъмоли билан эмас, балки ақоид, шарҳ ва ҳавоший[3] воситасида топмоқчи бўлган, яъни фарди гоясига диний олимлиқ либосини кийдириш фикрига келган эди[4]. Беш йил «гоя» учун қаттиг берилиб, рутубатлик ҳужрада захлаб, саломатлиги учун умр бўйи аримайдирган оригликқ, рангсизлик ортдириб, йигирма саккиз ёшида «хатми кутуб»[5] қилишга муваффақ бўлди. Беш йиллиқ

---

[1] *Давангилик* — ўсмирлик даври.

[2] *Тавкаргир* — қиморда ютуқлан чўтал олувчи.

[3] *Ҳавоший* — ҳошиялар, бирон китобнинг шарҳига берилган шарҳ.

[4] *Фардғояси* — Оллоҳнинг бирлигини англаш ғоясидир. Юқоридаги жумлада мана шу ғояни, яъни Оллоҳнинг яккаю ягоналиги ғоясини диний илмлар билан исботлаш назарда тутилади.

[5] *Хатми кутуб* — китобларни ўқиб тугатиш.

ўзгаришдан сўнг домла мударрис Абдураҳмоннинг эски гуноҳларини кечирган эди. Ўз ёнидан бир мунча сарф этиб, Абдураҳмон учун хатм тўйи қилиб берди.

Мулла Абдураҳмон Қўқон сафарига ҳозирланар эди. Кўнгли Қўқонда ўзини кутиб турган уламолиқ шуҳратига; муфтилик, қози ва аълмлик мансабига ошиқинар эди. Унинг фикрича, Қўқондаги қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболига ҳозирлик кўргандек эдилар.

Шу йўсун ошиқлар ёр васлига ошиққандек мулла Абдураҳмон ҳам ўз шаҳрига елиб-югуриб етди. Ул ўйлаганча истиқболга бутун Қўқон кўчиб чиқмаса ҳам, қариндош-уругдан уч-тўрт киши, маҳалла кексаларидан иккита савобталаб чол дарбоза ёнида кутиб олдилар. Бу соддача истиқбол қилиниш Абдураҳмоннинг Бухорода туриб қилган ширин хаёлига биринчи зарба эди. Уйига бориб тушти. Бир неча кунгача фотиҳахонлиқ, ҳордиқ чиқариш маросимлари давом этди. Лекин бундан ҳам қаноатлана олмади, билъакс, жини отланди. Чунки зиёрат қилғучиларнинг аксариси мертуқ-сертук қавму қариндошлар, узоқ-яқин кўз таниш мадраса талабалари ва бир неча маҳалла имомлари бўлиб, ул куткан асосий моялар[1], яъни мударрис, пешволар, муфти-уламолар ва бек-бекзодалар, бообрў ашроф ва боёнлар зиёратчилар орасида ақалли кўз оғриги учун ҳам кўринмадилар. Бу иккинчи зарба эди.

Зиёрат қилишга «қўли тегмаган» баъзилар узр мақомида ўз уйларига «махсус зиёфат» билан чақирарлар, деб кутди. Бахтка қарши, бу умид ҳам бўш чиқди. Бир неча қариндошларнинг титраб-қахшаб қилган зиёфатлари билан «уйдан уйга ўтиб неъматлар ичида сузиб юриш» хаёли ҳам «бир хаёл» бўлиб қолди. Бу учунчи зарба эди.

Бир ой ўтмай қавму қариндошларнингда зиёфатлари ниҳоятига етиб, бева онасининг туппасига қаноат этишка мажбур бўлиб қолди. Бухорода ўйлаганча бирар мадрасанинг мударрислиги ёки бу топилмаганда мукаррирлигигина эмас, ҳатто нариги маҳалланинг имоматини олиш ҳам қийин келди. Ўзидан икки маҳалла нарида бўлган ҳозирги масжид имоматига таъйин қилмоқчи бўлган эдилар, бунга ҳам мониъ чиқди; мулла Абдурахмон алҳол суннатни бажо келтирмаган,

[1] *Моя* — аслзода, асл одамлар.

яъни, уйланмай, тарки суннат қилган кишининг имоматида нуқс бор, дейишиб, маҳалладаги баъзи тақводорлар эътироз қилдилар. Шундан кейин бир неча ёрдўстлар, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйлантириш фикрига туштилар. Бухородаги «хаёллар» зеру забар[1] бўлган ҳолда, мулла Абдураҳмон уйланиш шарти билан ҳалиги маҳалла имоматига ўтди. Ҳозир шунчалик паст ишка ҳам бўйин эгиш зарурати бор эди...

Мулла Абдураҳмоннинг совчилари ибтадаан[2] Солиҳ махдумнинг қизи — Раъно учун бордилар. Чунки Раънонинг ҳусни бу даҳада машҳур, ундан кейин Абдураҳмоннинг ўзи Солиҳ махдумда савод ўқуб юрган фурсатда ёш Раънони кўрган, учунчидан — ёш олим кекса домланинг қизига уйланса, яна бир ҳусн бўлар эди. Айниқса, мулла Абдураҳмон ҳануз Раънонинг эрга берилмаганлиги хабарини эшиткач, бу тасодифни истиқболининг хайрлик фоллари сирасига киритди. Раъно бу ўн йил ичида яна етилган бўлса керак, деб тўйни кутмаёқ унинг хаёлий сиймосини қучоқлай бошлади. Мактабдор домлаларга қараганда ўз илм ва мартабасини аллақанча қори қўйганликдан, Солиҳ махдумнинг қулоқ қоқмай домод қилишига ишонар ва бу кунми, эртами, Раънони чиндан дар оғуш этиш учун ошиқар эди. Лекин тақдир бунда ҳам уни алдади. Совчилар Нигор ойимдан бўлмаган узрни олиб келдилар: «Қизлари ҳали ёш эмиш, энди ўн икки ёшқа кирган эмиш...»

Мулла Абдураҳмон хотинлар сўзига ишонмай Солиҳ махдумнинг ўз олдига маҳалладан бир-иккита кексани совчи қилиб юборди. Бу совчилар ҳам яна аччиғроқ жавоб билан келдилар. «Солиҳ махдум қизини ўрдада мирзолик қиладирган Анвар исмлик бир йигитка фотиҳа ўқуб қўйган экан. Фотиҳа қилмаганда, албатта сизга берар экан, кўб афсус чекти».

Бу жавобдан кейин Абдураҳмоннинг дами ичига тушиб, ўз тақдирига лаънат ўқуди. Аммо кўнглида Раънони оладирган Анвар исмлик йигитка қарши бир кек тугилди. Бу жавоб чиндан тўғрими, найранги йўқми, деб ўрдада хизмат қиладирган Анвар отлиқ мирзони сўраштирди. Тўгрилигини билиш устига ҳатто бу

[1] *Зеру забар* — остин-устин, вайрон
[2] *Ибтадаан* — бошлаб, дастлаб.

Анварни кимлигини ҳам хотирлади: ўзи Бухорога кетар олдида Солиҳ махдумнинг мактабида ўқуб юрган ўша етим бола эмиш. Уч-тўрт йиллардан бери ўрдада мирзолиқ қилиб, неча тилло моҳона олар эмиш... Бу сўраштириб билишдан кейин Абдураҳмоннинг ичи яна ёниб кетди; Бухорода хатми қутуб қилиб келган бир «олим», ақалли бир маҳалла имоматига харҳашасиз ўталмасинда, унинг ҳаром тукига арзимаган бир бесавод етим ва баднажот исқирт ўрдадан фалон тилло вазифадор бўлсин ва шу туфайлда Раъно каби бир қизни ҳам ўзиники қилсин: бу айниқса, киши чидарлик гап эмас эди...

Мулла Абдураҳмон бутун камолатини ишка қўйиб, имомат ва хатибликка шуруъ[1] қилди. Ҳар кун қавмларига амри маъруф, наҳйи анилмункар[2] айтиб, хусусан, ҳар ҳафта жумъа куни амри маъруфни кенгроқ доирада юритиб, кўбларнинг кўнглини эритишка муваффақ ҳам бўлди. Изҳори фазл ниятида қилинган бу кўз бўяш кўбларнинг диққатини ўзига жалб этиб, ҳатто унинг амри маъруфини тинглаш учун жумъа кунлари чет маҳаллалардан огиб, кишилар кела бошладилар. Бу муваффақиятдан чатнаёзган мулла Абдураҳмон кучангандан кучанар, айниқса, орада хонга тегишлик ҳукуматдор беклардан кўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонга итоат, бекларга ҳурмат билан айрибошлаб олар эди. Ҳаммабоп бўлишга қараганда, айниқса, хонбоб бўлишга тиришар эди. Унинг бу жонбозлиги бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида ниҳоятда яхши самара берди. Унинг «дарёи фазли»га мафтун бўлган савдогарлардан бири қиз қариндошини бериб, ўзига куяв қилди. Яхши оилага куяв бўлганидек, шаҳардаги бошқа давлатмандлар билан ҳам алоқа боглади ва уларнинг зиёфатлари воситасида баъзи мадрасаларнинг мударрислари, мукаррирлари билан ҳам танишди, қисқаси, бир оз бурни кўтарилаёзди. Фақат энди ўрдага яқинлаша олса... Аммо ҳануз бу муяссар эмас-да.

Имомнинг кўнгли Анвар қаршисига озгина кирлик эканини ўқуғувчи юқоридан онглади. Унинг кўнглида-

---

[1] *Шуруъ* — бошлаш, ишга киришиш.

[2] *Наҳйи анилмункар* — ёмонликдан қайтариш.

ги шу озгина кир Анварнинг кўтарилишидан тинчсиз эди.

— Нодон Анвар ўрдадан қувланиш ерида сармуншийлик маснадига минмакчи.

Холис муҳокама кўпинча муҳокама бўлиб қоладир. Аммо гаразлик фикр аксар сўзлагучини шарманда қиладир. Шунга ўхшаш, мулла Абдураҳмон ҳам муҳокамасига озгина гараз аралаштириб, Сафар бўзчининг аччиг ҳақоратига ҳадаф бўлди.

Шундай, ул Анварга кекли эди. Шунинг билан бирга Анварга қарши амалда бир иш қилиш кучидан ҳам маҳрум эди. Балки сиз «энди Имом афанди уйланиб олибдир, Раънога эҳтиёжи қолмабдир, бас, шу ҳолда кек сақлашга қандай мантиқ бор?» дерсиз. Бу жуда содда муҳокама. Аслида бу кек Раъно билан бошланган бўлса ҳам, ҳозирда доирани бошқача ушлаган. Масалан, дейсизми? Масалан, Сафар бўзчи жуда билиб сўзлади: «Сиз шунча йил Бухорода ўқуб келиб, ниҳояти маҳаллага бир имом бўлдингиз, ул бўлса...»

Битишка маҳкум бўлган кекни мана шу «неча йил Бухорода ўқуб келганлик ёки Бухорога бормаса ҳам кимсан фалоний бўлганлиқ» сақлаб турар эди. Агар сиз содда бўлсангиз, масалага Сафар бўзчи каби қараб «худой берса шундай» дерсиз, яна гапга тушунмассиз. Абдураҳмон каби кишиларнинг табиъатига тушуниш албатта, қийин ва тушунмаган маъқул.

21. ЁРЛИҚ БЕРИШ МАРОСИМИ

Ёрлигнинг кимнинг исмига ёзилганлигини эрталабданоқ ўрдада ҳар ким сезиб қолди. Девонда эски одатича ўз ишини қилиб ўлтургучи Анварнинг ёнига дам-бадам мирзо ва гайри сарой ходимлари келиб, оҳистагина уни табрик этиб кетар эдилар. Анвар табрикларга илтифотсиз, оддий вазиятда, хонга эшитдирилиши зарур, атроф ҳокимларидан бу кун келган нома ва аризаларнинг муҳимини аҳамиятсизидан ажратиб, худайчига топшириш учун тайёрлар, баъзиларини биринчи хонада олдига давот-қалам қўйиб дафтар устида ўлтурган мирзо, муфтиларга ҳавола қилар эди.

Сармунший хонасида Анвардан бошқа яна икки номанавис бор эди. Бу иккиси қогозга михлангандек

гап-сўзсиз савагич қаламни қирр-қирр қоғоз устидан юритиб турар эдилар. Бу қовоқ-тумшуги осилиб кетканларнинг биттаси Шаҳодат муфти бўлиб, номзади хонга манзур қилинганлардан эди. Иккинчиси шоир «Мадҳий»нинг сармунший бўлишини орзу қилган Калоншоҳ отлиг яна бир пешқадам мирзо эди.

Биринчи хонадаги ўн бешка яқин мирзолар ҳам турлиси турли вазиятда: Султонали мирзога ўхшаганлар ер остидан ёнидагисига кулиб муомала қилар ва баъзилари Шаҳодат муфти каби тўнини тескари кийиб олган кўринар эди. Анвар ёнидагиларнинг бу ўзгаришларидан сиқилгансумон ҳар бир аризани кўриб чиқиш ораси уларга қараб олар эди. Қаршисидаги иккиси гўё мум тишлаган каби сўзсиз эдилар.

— Бу кундан мени мазох қилиб бошладилар, — деди ниҳоят Анвар, — гўё мен сармунший бўлар эмишман...

Шаҳодат муфти савагич қаламини давотка бир-икки тиқиб олгач, кўзи қоғозда экан, жавоб берди:

— Бўлсангиз ажаб эмас...

— Йўқ, — деди Анвар ариза буклаб, — сиз қишлоқда бўлганингиз сабабдан келгунингизча ишлар тўхтаб қолмасин, — деб вазифамдан ташқари ишларга уриндим. Эртадан бу вазифани ўзингиз олингиз, тақсир, мен бу мазохларга чидай олмайман.

Шаҳодат муфти қарийб бутун кўкрагини ёпқан баҳайбат мошгуруч соқолини қалам билан таради:

— Мазох бўлмаса керак, — деди билинтирмайгина энтикиб, — алҳол ёшсиз, муҳофазангиз бутун, зерикиш сизнинг учун айб бўлади... Биз энди бу ишни кўп қилиб зерикканмиз...

— Албатта, — деди муфтининг ёнидаги Калоншоҳ мирзо кўзини қоғоздан олмаган ҳолда, — мазохларга қулоқ солиш керак эмас.

Анвар табрикларни бир қадар ҳақиқатка яқин кўрар эди. Аммо уларга «мазох» деб таъбир қилиши, ўзини маълум ўнггайсизликдан қутқариш ва уларга ҳам енгиллик бериш учун эди. Бироқ Калоншоҳ мирзонинг кейинги сўзи яна уни эзиб, очиқдан-очиқ бўлган бу адоватка қарши қандай муқобала қилишдан ожиз келди. Шу ҳолда биринчи хонанинг даҳлизидан худайчи кўринди ва турган жойидан Анварни чақирди:

— Мирзо Анвар!

Анвар, худайчи учун ажратқан аризаларни қўлига олиб ўрнидан турди:

— Аризалар тайёр... Ҳузурингизга чиқармоқчи бўлиб турган эдим[1].

Худайчи бошини чайқади:

— Аризаларни ҳозирча қўйиб турингиз, — деб ерга ишорат қилди, — ўзингиз мен билан бирга келингиз.

— Қаёққа, тақсир?

— Ҳузури муборакка.

Мирзолар бир-бирларига қарашиб олдилар. Шаҳодат муфти бўзрайиб ҳамроҳига қаради. Анвар эса қўлида аризалари билан ҳайрат ичида эди. Даҳлизда уни кутиб турган худайчи яна танбеҳ қилди:

— Мен сизга айтаман, Анвар.

Анвар, қўлидагини ўз жойига қўйиб, худайчи орқасидан чиқди.

Хон тахтда эди. Ўнг тараф курсида Абдураҳмон офтобачи[2] ва сўлда шоир мулла Ниёз домла қўл боглаб ўлтурар эдилар. Биринчи хонадан Худоёр ҳузурига киридирган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқонлар, улар қаторида хон улуғлари — аъён ва сарой беклари чизилишиб ўлтурганлар эди.

Худайчи «ҳузури муборакка» кириб таъзим қилди...

— Чақирдингма? — деди хон.

— Тақсир.

— Изн берамиз.

Худайчи қуллиқ қилган кўйи орқаси билан юриб, биринчи хонанинг даҳлизига келди ва даҳлизда кутиб турган Анварни «ҳузури муборак» сари йўлга солди.

Анвар «ҳузури муборак»нинг эшигида тўхтаб, таъзим адо қилди ва унинг ёнидагиларга ҳам ярим таъзим ишорасини берди.

— Ишларинг яқшима, мирза? — деб сўради хон.

— Дуолари баракасида, қиблагоҳ, — деди Анвар.

Хон мулла Ниёз домлага қаради:

— Бу жигит бизнинг мирзалар орасида ўбдан кўринади, — деди.

Домла Ниёз ўрнидан қўзгалиб олди.

— Файзи шаҳаншоҳий.

---

[1] Ариза ва бошқа ғаплар хонға фақат худайчи томонидан тақдим қилинадир *(муал.)*.

[2] *Машҳур офтобачи* — Мусулмонқулнинг ўғли *(муал.)*.

— Мен бу жиғитни мирзабаши қилмақчи бўлдим, — деди хон ва тизаси теғидан бир қоғоз олиб, домла Ниёзға узатти, — ўқунғ, домла.

Домла Ниёз ўрнидан туриб, қоғозни олиб ўпди, Абдураҳмон офтобачи ва унға эрғашиб биринчи хонадағи аъёнлар баробар ўрунларидан туришдилар.

Домла Ниёз турған кўйи ёрлиғни ўқуди:

«Ба исми субҳонаҳу. Амруллоҳи фаризатун ва амруно вобиж[1]. Бизким Фарғона мамлакатининғ хоқони султон ибни султон, аъни Сайид Худоёрхон сўзимиз: Жулуси солисамизнинғ[2] учунчи санаси мутобиқи[3] 1287-нчи ҳижрия[4] моҳи сафарнинғ 25-нчиси[5], ушбу ёрлиғимизни бердик хўқандлик мулла мирзо Анварғаким, мазкур мулла мирзо Анвар бинни Салимбой шаъри шариф узра устивор туруб, амримизға инқиёд[6] этиб девонбеғи унвон диғар садри муншийлик умури[7] вазойифаларимизни кама янбағи[8] адо қилғай деб. Адойи ҳадама[9] асноси биз амири вазифа мутлақалъинон[10] дорус-салтананинғ[11] ҳаққи шаръийсиға ҳиёнат қилишдан ижтиноб[12], адолатимиз ойинасини даноат[13] ғубороти бирлан халалдор айлашдин парҳез, арзи доди фуқаромиз суръати истимоъида[14] иҳмол[15] ва сустлик кўрсатмай интишори[16] адолатимиз кўшишида субҳи шом машғул ва мабзул[17], диққат ва эътибори том қилғай деб ва яна мазкур исмиға ёрлиғ мактаб бўлмиш итоатиға афродил[18] девонхонамиз маъмурлар[19] деб, муҳри шоҳонамиз бирлан ушбу ёрлиғни таъкид ва тақрир[20] этдик».

---

[1] Оллоҳнинг амри фарздир, бизнинг амримиз вожибдир.
[2] *Жулуси солиса* — учунси марта ўлтуриш (тахтга).
[3] *Мутобиқ* — мувофиқ, уйғун.
[4] Мелодий ҳисоб билан 1872 йил.
[5] *Моҳи сафар* — сафар ойи, қамария йил ҳисобида иккичи ой номи.
[6] *Инқиёд* — буйсуниш.
[7] *Умур* — ишлар.
[8] *Кама янбағи* — талаб даражасида, кўнгилдагидек.
[9] *Адийи хадама* — хизматларни бажариш.
[10] *Мутлақалъинон* — ўз-ўзига мустақил.
[11] *Дорус-салтана* — мамлакат.
[12] *Ижтиноб* — четланиш.
[13] *Даноат* — паскашлик, тубанлик.
[14] *Истимў* — эшитиш, қулоқ солиш, тинглаш.
[15] *Иҳмол* — эътиборсизлик.
[16] *Интишор* — ёйилиш, тарқалиш.
[17] *Мабзул* — багишламоқ.
[18] *Афрод* — одамлар, кишилар.
[19] *Маъмур* — амп қилинган.
[20] *Тақрир* — қарор.

Домла Ниёз ёрлигни тугатиб, қогозни манглайига кўтарди ва икки қўллаб Худоёрга узатди.

Худоёр ёрлигни олиб қаршида бош букиб турган Анварга ишорат қилди. Анвар югуриб келиб, ёрлигни олиб ўпти ва уни салласига санчиб, орқаси билан юриб, илгариги ўрнига бориб тўхтади.

Домла Ниёз Анвар тарафидан дуога қўл очти:

— Давлати шаҳаншоҳи рўз-барўз афзун, душмани амир-алмўъминини сарнигун бошад. Оллоҳи таоло сояи зиллаллаҳиро, аз сари раиятон кам накунад...[1]

Нудовандо, бигардоний балоро,
Зи офатҳо, нигаҳ дорий ту моро.
Ба ҳаққи ҳарду гисўи Муҳаммад,
Забун гардон забардастони моро[2]

Дуо асноси, айниқса, биринчи хонадаги аъённинг йиги ва риққат оҳанглик «омин, омин» садолари «ҳузури муборак»ни титратти. Дуодан кейин худайчи икки тўн келтириб, кимхобни домла Ниёзга ва қора бахмалдан тикилган мирзобошилиқ хилъатини Анварга кийдирди. Кимхобни кийиб олгач, мулла Ниёз «саховатда Ҳотамитойдан, адолатда Нўширавони одилдан» ортиғроқ ул жанобнинг ҳаққига яна янги дуо ва саноллар тўқуди, гўё «амиралмўъминин»ни кўмди ва ўзи ҳам қайнади. Бундан сўнг маросим итмомига[3] этиб, Анвар секин-секин орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табрикларига кўмилиб, даҳлизга чикди.

Анвар девонхона саҳнига етканда ичкаридаги каттадан кичик мирзо, муншийлар янги бошлиқларини муборакбод қилгали ўрунларидан қўзгалдилар. Ҳозир баъзиларининг устида бояги «онглашилмовчилиқлар» гўё бўлмагандек, ҳатто мулла Шаҳодат муфти ҳам ҳеч нарсани кўрмагандек, ўз умрида биринчи мартаба Анварнинг ҳурматига ўрнидан турди.

---

[1] Шаҳаншоқнинг давлати кун сайин кўпайиб, амиралмўъмининнинг душманлари ёъқ бўлсин. Оллоҳ таоло худо соясини фуқаро бошидан кам қилмасин.

[2] Эй худо, сен балоларни қайтарғучидирсан.
Офатлардан бизни сақлағучидирсан.
Муҳаммаднинг икки кокили ҳурматига.
Бизга голиб келгучиларни забун қил *(муал.)*.

[3] *Итмом* — тамомлаш, тугаллаш.

— Муборак, муборак! Боракалло, мирзо Анвар! — деди.

Баъзи муншийлардаги ярим соатлиқ бу ўзгаришдан тааҗҗуб қилинмасинким, бунинг сабаби оддий ва очиқдир. Сармунший — демак, агарчи соқоли кўксини тутқан Шаҳодат мафти кабиларнинг бўлса ҳам хўжасидир. Шу соатдан бошлаб уларнинг тақдири шу бир кишининг қўлидадир.

Анвар самимий ва риё аралаш табриклардан анча унгайсизланган эди. Бошидаги ёрлигни қўлига олиб, ўз-ўзидан тааҗҗубланганнамо атрофидаги мирзоларга қаради:

— Жанобнинг амирлари билан, — деди Анвар уларга хитобан, — энг огир ва жавобгарлик бир хизматни ўз устимга олишқа мажбур бўлдим. Бу мажбуриятим ўзимга эътимод қилганимдан эмас, балки сизнингдек оталарим, огаларимга такягоҳ деб ишонганимдандир. Ўйлайманким, бундай мажбуриятда қолган бир укангизни албатта ерга қаратмассизлар ва ундан марҳаматларингни аямассизлар... Мен сизларнинг сояларингизда тарбияландим, менга ўз шогирдларингиздек муомалада бўлиб келдингизлар. Бу кун мен расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолган эканман, яна ҳеч аҳамияти йўқдир. Мақсад: мундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби такаллуфсиз муомалада бўлишларингиз ва ҳўрматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлиқ ва меҳрибонлиқ белгисидир.

— Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Муҳаммад Ражаббекнинг шогирди бўлганлигингиз учун эҳтиром қилмадик, — деди жавобан Султонали мирзо, — балки сизнинг истеъдодингизни ҳурмат қилдик. Мундан сўнг ҳам бош мирзолигингизни эмас, мирзо Анварлигингизни эҳтиром қилармиз.

Мулла Шаҳодат муфти ер остидан Султоналига хўмрайиб қаради ва нос отиб ўз жойига бориб ўлтурди.

— Сиз ҳамиша мени муболагангиз билан уялтирасиз, мулла Султонали ака, — деди Анвар. — Агар менга ҳурмат лозим бўлса, муболага билан эмас, яна такрор айтаман, бир қариндошингиз қаторида такаллуфсиз муомала қилиш билан бўлсин.

Фотиҳадан сўнг ҳар ким ўз ишига ўлтурди. Анвар

ҳам бахмал тўнни еча бошлаган эди, ёнига Султонали мирзо келди:

— Анвар, сиз уйга борсангиз яхши эди.

— Нима учун?

— Ёрлиг олганингизни хабар қилиш учун шаҳарга ҳозир жарчи чиқар. Уйингизга сизни муборакбод қилгали кишилар келса...

— Аввало меним уйим йўқ. Ундан кейин мени муборакбод қиладирган танишларим ҳам йўқ, — деди Анвар қўл силтаб, — бундан хотиржамъ бўлингиз.

— Ёшлиқ қиласиз, Анвар.

Анвар жавоб бериш ўрнига кулимсираб қўйди ва жойига ўлтуриб, аризалар кўра бошлади.

22. АДРАС ТЎН ВА ИССИҒ НОН «ФОЖИЪАСИ»

Ёрлиг олишнинг иккинчи соатларида бутун шаҳарга бу хабар тарқалиб кетди. Ўрда жарчиси бозор ва уруниш жойларда тўхтаб:

— Айюҳаннос! Билмаган билсин — эшитмаган эшитсин:

Вақтики, ажал паймонаси тўлди,
Мунший мулла Муҳаммад Ражаббек ўлди!

Ғазл боғида очилған бир гул,
Яъни гул шохиға қўнған булбул.

Ба номи мулла мирзо Анвар,
Камолига мусалламдир[1] *аксар.*

Ҳузури муборакдан олиб ёрлиғ,
Майдони қаламкашликда қилур сухандонлиғ.

Ҳар кимсанингким бахти кулса,
Шоҳига жону дил ила хизмат қилса.

Лутфу шоҳонага сазовор бўлғай.
Атрофи зару зевар ила тўлғай!..

манзумаси билан жар солиб юрар эди.

---

[1] *Мусуллам* — тан бермоқ, қойил бўлмоқ.

Кечаги хабарларга кулги ва мазох тариқасида қараган шаҳар уламо ва ашрофлари бу кунги ҳақиқат олдида ҳар замон ёқа ушлаб: «Тавба, бу қандай бемазалик? Бир беному нишонга бунча илтифот!» дер эдилар. Шаҳарнинг аксарият қисми бўлган камбагал-косиблар бу масала устида бир хилдароқ фикр қилиб «ким бўлса ҳам ўзи инсофлик бўлсин, нима дединг-а, Мамарайим?» каби содда жумла билан ўз орзуларининг нимада эканини гавдалантирар, аммо Анварга иши тушиб, унинг шафқатини кўрган Сафар бўзчи кабилар бу хабардан жуда ҳам хурсанд: «Қилмишидан топти бу йигит, бўгани жуда маъқул» деб, янги мирзобошининг таърифини қилар эдилар.

Махдум бу хабарни илгаридан кутиб турган бўлса ҳам, яна шошиб қолди. Сўйинчига келган йигитни тўхтатиб қўйиб, дарҳол икки болани меҳмонхонани супуриб жой солишқа буюрди ва бошқа болаларни ёппа озод қўйиб юборди. Алпанг-талпанг ичкарига кириб, ўқугчи қизлар ичидаги Нигор ойимни ўз ёнига чақирди:

— Ҳай, — деди, — Анварингдан киши келди, сандигингни оч-чи!

Нигор ойим махдумнинг шошиб айткан бу сўзига тушунмади.

— Анвардан нима учун киши келади, сандиқни нега очай?

— Хай аҳмақсан, — деди махдум энтикиб, — Анвар ёрлиг олган, сўйинчига йигит келди; сандиқни очиб, шунга бир нарса бериб юборайлиқ, дейман, тез бўл!

Нигор ойим ҳам шошилинқиради, уйга кириб, сандиқнинг калидини тополмай тўрт томонни излар, махдум даҳлиздан туриб уни койир эди. Калид топила бермагач, махдумнинг тоқати тугади, чиқиб қизлар ичидан Раънони чақирди.

— Топдим, топдим! — деди Нигор ойим.

Махдум уйга қайтиб кирди. Нигор ойим сандиқни очиб сўради:

— Қандай тўндан олай?

— Бўздан ол, бўздан.

Шу вақт Раъно ҳам уйга кирди. Махдум қизига қараб кулди:

— Бахтинг-да, қизим, — деди, — Анвар аканг сармунший бўлибдир.

Раъно кулимсираб четка қаради:

— Мени нега чақирган эдингиз?

— Сандиқнинг калидини биласанми, деб чақирган эдим, калид топилди.

Нигор ойим бир бўз тўнни олиб, эрига кўрсатти:

— Шуниси бўладими?

— Ҳа, бўлади, ташла.

— Ўрдадан келган кишига шу тўнни бериб бўлармикин?

Раъно ҳам бўз тўнга эътироз қилди:

— Бериб бўлмайди, уят.

Махдум ўйлаб қолди:

— Бўлмаса, — деди иккиланиб, — жўнроқ адрасдан ол-чи, — Нигор ойим бир адрас тўн олиб махдумнинг қўлига берди. Махдум тўнни ёруққа солиб кўрди:

— Йўқ, адрас ҳайф, Раъно, — деди тўнни тахига солиб, — ҳалиги бўзни беравур.

— Бўз тўн бергандан, бермаган яхши, — деди аччигланиб Раъно, — арзимаган нарса учун Анвар акамни уялтирасизми?

Раънонинг ёнига Нигор ойим ҳам қўшулди:

— Киши уялгулиқ бўлмасин, Раъно.

— Ҳайфда, ҳайф, — деди махдум, адрас тўнни салмоглаб кўриб. Бояги шошилиш ҳолати ҳозир йўқ, аммо юзида ачиниш вазияти бор эди. — Увол-да, увол, қизим, ипаги жуда қуюқ экан.

— Ипаги қуюқ бўлса, ҳеч нарса қилмас, — деди асабийланиб Раъно. — Кишининг иззати-нафси ундан ҳам қуюқ.

— Хайр, хайр, — деди махдум, адрас тўн билан видоъалашқандек. — Сен қизларингни озод қўй, Нигор, дастурхон тайёрлаб, чой қайнат. Фотиҳага одамлар келса керак. Сен Раъно, сочларингни ювиб, сал одамшаванда бўлиб юрсанг бўлмайдими, қизим?

Махдум шу сўзни айтиб чиқди. Раъно махдумнинг орқасидан нима учундир кулиб юборди. Нигор ойим югуриб эрининг орқасидан чиқди:

— Ҳай, Раъно! — деди ҳавлида кетиб борган махдумга, — нонларимизнинг суви қочқан, хамир қилишга вақт оз, бозордан иссиг нон олдирасизми?

Бу гап махдумга адрас тўннинг алами устидан туз сепкан таъсирини берди.

Ҳавли ўртасида бош қашиниб қолди ва кўзини қисиб, хотинига қаради:

— Жуда қаттигми? — деб сўради.

— Жуда қаттиг, ҳатто ушатишқа ҳам қўлнинг кучи етмас.

Жавоб яна фалокатлироқ эди. «Хўб, нон олдираман» дейишка ҳам махдумнинг мажоли қолмаган ҳолда бошини қуйи солиб, жавобсиз ташқарига жўнади. Меҳмонхона саҳнида кутиб ўлтурган йигитка ўз қўли билан адрас тўнни кийдирди. Йигит дарбозадан чиққунча ҳам махдумнинг кўзи «хайф кеткан» адрас тўнда, ҳатто ундан Анварнинг келаётқан хабарини сўрашни ҳам унуткан эди. Ҳавли супургучи бола сув сепмай чангитиб юборгани учун уни «аблаҳ, кучук!» деб койиди. Меҳмонхонада кўрпача ёзиб турган боланинг ёнига кириб, кўмаклашди ва боланинг уқувсизлигидан ранжиб, буни ҳам бирмунча ачитиб олди.

— Сен чопиб гузарга чиқ, — деди болага, жой солиниб бўлгандан кейин. — Катта толнинг тегида Совур новвойнинг дўкони бор. «Махдум домлага йигирма дона нон керак экан. Ҳархи қанчадан?» деб даррав сўраб кел. «Махдум домлага» дегин, «арзон қилиб айтар эмишсиз, пули нақд эмиш» дегин... «Янги мирзобошининг ўрдадан меҳмонлари келар экан» дегин... Югур!

Болани нарх билишка жўнатиб, ҳавлига чиқди. Ҳавлидаги бола сувни кўб сепиб, ерни лой қилиб юборган эди, яна койиди ва дарбоза олди — кўчага ҳам сув септириб, ичкари кирди.

— Қизларни озод қўйибсан, яхши, — деди махдум Нигор ойимга. — Биз-ку, шу хабарни кутиб турган эдик. Шундай бўлгандан кейин, нон-понингни тўғрилаб турмайсанми; ун бўлса-ку бор, аблаҳ, қани менга уч-тўртта нонингдан олиб кўрсат-чи.

Раъно онасининг сўзи билан қутидан беш-олти дона нон олиб, дадасининг қўлига берди. Дарҳақиқат, бирбирига ўхшамаган нонлар тарашадек қотиб қолган эдилар. Махдум уруниб кўриб, биттасини ҳам синдиришга кучи етмади. Раъно юзини четка ўгуриб, кулиб турар эди. Махдум урина-урина ниҳоят ўзи ҳам кулди.

— Зор қолгуринг жуда ҳам қотипти-да, кун ҳам иссиқ-да, Раъно?

Бу сўздан Раъно баттарроқ кулиб юборди. Нигор ойим ҳам кулимсиди:

— Ахир, ўзингиз кечагина мен хамир қилай десам койидингиз, — деди Нигор ойим. — Биз-ку майли, куни бўйи ишлаб келган Анварга жабр. Шунчалик рўзгор қилиб, лоақал юмшоғроқ нон едирмасак... Киши жуда ҳам уялади.

— Мен иссиқ нонга бола юбордим, — деди махдум қаттиг нонларни Раънога бериб. — Анварга жабр бўладир, деб ўйласанг мундан кейин ўзига лойиқ, оз-оз нон ёпиб тур. Сен билан мен бўлсақ қаттиг нонни ҳам ея берамиз: жаззаси чойга бўктириш-да.

Махдум айтмаса ҳам Нигор ойим Анвар билан Раънога яширинчи юмшоқ нон ёпиб берар, фақат бу кун ўша нондан бир-иккита қолган эди. Махдум энди нон сотиб олишни бўйнига олиб, ташқарига чиқди. Нарх билиб келган болага йигирма пул бериб, орқаси куймаганини олиш шарти билан нонга юборди.

Анварнинг «танишсизлиқ ва уйсизлиқ» фикрининг аксича фотиҳахонлар ҳам кўриниб қолдилар, иккинчи, учунчи дурукум фотиҳахонлар келгандан сўнг, махдум Анвар олдига киши юбориб, уни чақиртириб келишка мажбур бўлди.

Шу кун кечкача шаҳарнинг ҳамма табақаларидан ҳам фотиҳахонлар келиб турдилар. Ҳатто Анварнинг нодонлигидан кулиб ёқа ушлаган уламолар, бой ва ашрофлар муборакбодчиларнинг аксариятини ташкил этар эдилар. Чунки бу кейинги табақа замонасозлиқ, мувосо[1] ва тадбир орқасида яшагучидирлар. Анвар ўзини табрик қилгучи уламо ва ашрофлар юзидан очиқ равишда риё, шайтанат ва тамаъ ўқур, камбагаллардан содда самимият кўрар эди.

23. КИТОБ СЎЗИ

Асрдан бир оз илгарироқ эди. Махдум дарбоза ёнида муборакбодчи мударрислардан бирини икки букланиб таъзим қилган ҳолда узатар эди. Ҳазрати мударрис хайрлашқан жойида яна тўхтаб томоқ қириб олди.

— Ҳай, мулла Солиҳ, яна бир гапни саҳв қилибман,— деди ҳазрати мударрис. Солиҳ махдум югуриб ҳазратнинг ёнига келди. — Мирзога айтишни эп кўрмадим; масалан, ривоят ва ҳоказо масалаларга ҳожат туш-

[1] *Мувосо* — муроса қилиш, келишиш.

са, биздан бегона қилмасин... Жанобингиз шуни ҳам таъйинлаб қўясиз.

— Хўб, тақсир, хўб.

— Фаромуш қилмассиз, албатта?

— Хотиржамъ тақсир.

Махдум уламо, амалдор ва гайрилардан шунинг каби сипоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлган эди. Ҳозирги илтимосни ҳам ўшалар қаторида бўйнига олиб, ҳазрат мударрисни жўнатди.

Нари-бери бўз салласини бошига чулгаб, сарпойчан кафшини шап-шуб босиб, дарбозадан ичкарига кириб бормоқда бўлган Сафар бўзчини махдум тўхтатди:

— Хўш, хўш, ука, — деди Сафар бўзчига. — Йўл бўлсин сизга?

Чунки махдум муборакбодчи камбагаллар уёқда турсин, ҳатто уламо ва бойлардан ҳам ҳозир зериккан эди. Бу зерикишка иккинчи мартаба нон олдиришнинг ҳам алоқаси бор эди. Сафар бўзчи остона ёнидан махдумга қийшайиб қаради:

— Лаббай, тақсир? — деди.

— Йўл бўлсин сизга?

— Мирзо Анвар инимга худо мартаба ато қилган емиш деб эшитдим, — деди Сафар бўзчи, — пиримни зиёрат қилай, деб келяпман.

— Келганингиз маъқул, илло ўзи ҳозир жуда чарчаб қолганда, четдан дуо қилиб турсангиз ҳам кифоя, ука.

Сафар бўзчи бошини қашиб, яна махдумнинг афтига қараб қўйди:

— Зиёрат қилиб чиқа бераман, тақсир. Бошқа гап йўқ, тақсир.

Махдум Сафар бўзчининг илгарисига ўтти:

— Майлику, ука, ранжитасиз-да.

— Садагаси кетай мирзонинг, — деди Сафар бўзчи махдумнинг қаторига бориб, — барака топқурнинг ўзи ранжийдирган йигит эмас, хоксор-да, тақсир, кўрсангиз биларсиз-ку, мен минан жуда қадрдон-да, тақсир.

Махдум асабийлашиброқ Сафар бўзчининг бетига қаради. Сафар бўзчи ҳам махдумга бир оз тикилиб тургач, илжайди.

— Кўрсангиз биларсиз, мен минан жуда қадрдонда, тақсир, — деди яна ва махдумга илтифот қилмай,

ичкарига юруй берди. Бир неча мартаба келиб Анварнинг меҳмонхонасига ўрганиб қолган, шунга биноан бу тўғрида махдумнинг ёрдамига муҳтож ҳам эмас эди.

Анвар меҳмонхонада Шаҳидбек ва яна бир саркарданамо билан сўзлашиб ўлтурар эди. Сафар бўзчини даҳлизда кўриб ўрнидан турди. Иккиси неча йиллик қадрдонлар каби самимий кўришдилар. Сафар бўзчи кўзида ёши билан Анварни табрик қилди. Анвар унга ўз ёнидан жой кўрсатиб ўлтуришдилар. Сафар бўзчининг фотиҳасига анови икки бек аранг қўл кўтариб қўйдилар.

— Закотчидан тинчмисиз? — деб Анвар кулди.

— Худойга шукур, давлатингизда, мирзам.

— Бозорлар яхшими?

— Бир навъи... ҳарчи тириклик тебраниб туради, ука.

Сафар бўзчининг бояги ҳаракатидан аччигланиб ташқарида қолган махдумнинг кимни ҳам бўлса ичкарига таклиф қилган товши эшитилди. Сафар билан Анварнинг сўзлари бўлинишка мажбур бўлди.

Мулла Абдураҳмон Анвар билан ёнма-ён ўлтургучи «дўсти» Сафар бўзчини меҳмонхонанинг даҳлизига киришидаёқ кўриб қолди ва сариқ туси бўзариб кеткан ҳолда ичкарига қадам узди. Сафар бўзчининг ҳурмати учун лоақал қимир этмаган беклар ҳам мулла Абдураҳмоннинг истиқболига қўзгалишдилар. Махдум мулла Абдурахмон билан Анварни бир-бирларига танишдирди.

— Балки хотирларсиз, мирзо Анвар, — деди махдум,— сиз маним қўлимга келган йилларингизда мулла Абдураҳмон акангиз ҳам бизнинг мактабда ўқур эдилар.

— Хотиримда. Хўб саломатмилар, тақсир?

— Алҳамдулиллоҳ, — деди Абдураҳмон ва ер остидан Сафар бўзчига қараб қўйди, — мартабалари муборак бўлсин.

— Қутлуг, тақсир, қани, марҳамат қилсинлар.

Ўлтуришдилар, фотиҳадан сўнг яна бир даража аҳвол сўрашилди. Ҳозирги тасодуф жуда қизиқ тушкан эди. Мулла Абдураҳмон бу учрашишдан ниҳоятда ўнгайсизланган. Анварни табрик етиш учун огиз очишга қодир эмас ва ҳар замон қаршисидаги «бемаъни»га

қараб қўяр эди. Шу ҳолда бир неча фурсат сўзсиз ўлтуришкандан кейин Анвар кўбчиликни дастурхонга таклиф қилди ва Шаҳидбек мулла Абдураҳмонни сўзга тортди.

— Нима лавозимотдалар, тақсирим?

— Имоматда, — деди Абдураҳмон ва ер тегидан Анварга кўз юбориб олди, — Бухородан келганимиздан бери имоматдамиз...

Мадрасада ҳам бирмунча мукаррирлигимиз бор...

— Кўб яхши экан; имоматлари қайси маҳаллада?

— Бизнинг маҳаллада, — деди сўзга аралашиб Сафар бўзчи, — тақсиримнинг илмлари жуда дарё, ўзлари Бухорода хатим китоб қилганлар.

Шаҳидбек гўё кўнгил учун яна:

— Кўб яхши экан, — деди.

— Мулла Абдураҳмоннинг илми дарҳақиқат яхши бўлган деб эшитаман, — деди махдум.

Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг тилагига қарши яна сўзлаб кетди:

— Яхшиликка келганда — яхши, бироқ тақсиримнинг толеълари бир оз пастлик қилиб туради. Бўлмаса мударрислик, муфтилик, мирзолик — буларнинг барисига ҳам тақсирим етук... Фақат толеъ паст-да, бек бобо. Мана энди мирзам оталиқ қилиб ўрдадан бирар иш топиб берсалар, тақсиримга ҳам офтоб тегса ажаб эмас. Ўзлари ҳам бир ҳафтадан бери мирзамнинг ҳақларига дуода эдилар... а, тақсир, шундай эмасми?

Мулла Абдураҳмон Сафар бўзчининг қаршисида ҳозир ҳар бир разолатка ҳам бўйин эгар эди. Манглайидаги терини артиб, бесаранжом аҳли мажлиска қараб чиқди ва гулдирагансумон: — Шундай, — деб юборди.

Махдум Сафар бўзчини мулла Абдураҳмон тарафидан воситачилик учун жўрттага келган, деб ўйлади.

— Мулла Абдураҳмон ўзимизники, — деди махдум, — албатта мирзо Анвар қўлидан келган ёрдамини аямас.

— Албатта, мунший тариқасида ўрдага олинса ҳам бўлади — деди утта[1] бек.

Анвар ваъда бериб қўйишни эп билмаганликдан, сўзсиз ўлтурар эди. Мулла Абдураҳмон ҳар замон манглай терини артиб олар эди. Сафар бўзчи тунови кунги адабсизликни тақсиримнинг кўнглидан чиқардим, деб

[1] *Утта* — нариги, анови.

мулла Абдураҳмоннинг кўзини учратишка ва озгина бўлса ҳам тақсиримдан миннатдорчилик олишга тиришар эди. Бир мунча вақт шу кўйи сўзсиз ўлтиришкандан кейин беклар фотиҳа ўқуб қўзгалмоқчи бўлдилар. Сафар бўзчининг яна огзини очиб юборишдан қўрқиб, ҳатто қимир этмай ўлтурган имом ҳам бекларнинг фотиҳасига қўшулишиб ўрнидан турди. Сафар бўзчи ҳам мирзонинг ҳақига дуо қилиб имомга эргашти. Чунки имом билан биргалашиб кетиш орзуси, шу баҳонада тунови кунги паст-баланд гапларни мулла Абдураҳмоннинг кўнглидан чиқариш нияти бор эди.

Анвар билан хайрлашиб, тўрт киши баробар кўчага чиқдилар. Ўттуз қадам чамаси бирга бориб, Шаҳидбек ўз ҳавлисига бурулди. Яна бир оз боргандан сўнг иккинчи бек ҳам бошқа кўчага кириб кетди. Мулла Абдураҳмон ҳам Сафарбой «дўсти» билан бирга юришни хоҳламади шекиллик тез-тез адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди. Бунга қарши Сафар ака уч ҳатлаб бир босиб, Абдураҳмоннинг ёнидан чиқди. Бу ҳолдан яна имомнинг феъли айнаб, йўл устида бирдан тўхтади ва Сафарнинг афтига бир турли мушук қараши қилди:

— Нега тўхтадингиз, боравуринг.

Сафар бўзчи Абдураҳмоннинг тўхтаганидан хабарсиз икки-уч адим нарига ўткан эди:

— Биргалашиб борамиз-да, тақсир.

— Мен сиз билан юришни хоҳламайман, жўнанг, жўнанг!

Сафар бўзчи тушунолмай бир оз қараб қолди:

— Нега, тақсир?

— Нега дейди-я, аҳмақ одам...

— Ўзларингизни айтишларингизга қараганда, мусулмон киши учун кина сақлаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан, — деди Сафар бўзчи, — бизлар бўлсақ тўрт кундан бери шайтонни апичлаб юруймиз... Шунисиси ҳам кифоя-да, тақсир.

— Астагфирулло, — деди имом, — сиз ўша куни маним устимга уч кунлик гап қилдингизми?

— Шайтоннинг ишида, тақсир, — деди Сафар, — ахир, яна маним айтканим бўлди-ку, мен бунга бир нарса деяпманми? Недир кинани қўяйлиқ деяпман-да.

Мулла Абдураҳмон истигфор айтиб, йўлга тушти.

Сафар бўзчи ҳам мулойимгина унинг ёнида қўл қовуштириб жўнади.

— Хўш, кинани ташлаган бўлсангиз, — деди йўлакай имом, — нега боя уларнинг олдида огзингизга келганини ўтладингиз?

— Яхшиликдан бошқа ҳеч гап айтмадим. Фақат илмингизни мақтадим.

— Бошқа гап айтмадингизми?

— Нима дедим, ахир? Шунчалик илмлари бўлса ҳам, толеълари озгина пастлик қилиб турардир, дедим. Бу тўғри гап эмасми, тақсир?

— Мен сизга мирзодан хизмат сўраб беринг, деб ваколат берган эмас эдим-ку.

— Ваколат-ку, йўқ... Ахир, токай илмингизни хор қилиб масжидда ётасиз... Ахир, биравни ука, биравни ака деб сиз ҳам тузукроқ ишка қатишинг-да, тақсир.

— Астагфирулло... Балки менга подшоҳликдан ҳам шу имомат яхшидир.

— Бе-е-е, гўрними, тақсир — деди Сафар бўзчи,— у гапни қўйинг, нафсиламр гап яхши. Шаҳардаги бирарта мударрис домлани ўшандақа мирзобоши кўтарсалар йўқ дерми?.. Вой-боёв, тақсир, сизга ҳам ўрдадаги бир мирзоликни берса, деб, «сизнинг ҳаққингизга тақсирим дуода бўлдилар», дедим-да. Маним холислигимни шундан ҳам пайқасангиз бўлар эди, ука.

— Астагфирулло, — деди яна имом, — дараҳақиқат, мен уни шундай, деб дуо қилганмидим... Ёлгоннинг нима кераги бор?

— Тақсирим бўлсангиз ҳам ҳали ёшсиз-да, — деб кулди Сафар. — Башарти ростини сўзлаб «сизнинг мирзобоши бўлишингизни тақсирим кўралмаган эдилар» десам, хурсанд бўлармидингиз, вах-хах-хах, хех-хех-хех... Йўқ, тақсир, ўзингиз ҳам Бухорода ўқуган бўлсангиз керак: китоблар икки жойда ёлгон айтишни маъқул деган эканлар; биттаси — эру хотиннинг орасида, иккинчиси — икки муъминни битириш учун. Буни худо раҳмати домлам ўқуб берар эдилар. Шу гап қулогимда қолган экан, мен дуруг[1] айткан бўлсам китоб сўзига амал қилдим-да, икки муъминни битиштириш учун сўзладим-да.

Мулла Абдураҳмон яна огиз очолмади. Чунки Сафар бўзчи «китоб сўзи» билан уни енгиб қўйди.

[1] *Дуруғ* — ёлғон.

Маҳаллага келиб етдилар. Сафар бўзчи кинани тамоман кўнглидан ювиб ташлаган эди. Шомни мулла Абдураҳмон орқасида ўқуш учун масжидга кирди. Жиловхонадаги намоз кутиб ўлтурган қавмлар ичидан Самад бўқоқ, Шукур суфилар ҳам кўринар эдилар. Сафарнинг имом билан бирга масжидга киришидан таажжубланган Самад бўқоқ уни туртиб сўради:

— Ярашдингларми?

— Кина деган рўймолни ювиб қуритқунча, — деди Сафар бўзчи, — янги мирзобошининг уйидан домла билан бирга фотиҳа ўқуб келамиз. Ҳали эшитдингми, ўша маним мирзам ёрлиг опти-я.

Самад бўқоқ индамай четка бурулиб кетди. Шукур суфи шом намози учун такбир тушура бошлади.

24. ШОИРНИНГ СИРРИ

Ўн беш куннинг ичида махдумнинг меҳмонхонаси расмий бир маҳкамага айланаёзди. Ўрдага ариза билан мурожаат қиладирган ҳар ким, ҳатто расмий кишилар ҳам аввал маслаҳат сўраш учун Анварнинг ёнига келар эдилар. Кундузлари ўрда девонини бошқариш, эрталаб ва кечқурун ўз уйида хусусий кишиларни қабул қилиш, албатта. Анвар учун огир эди. Аммо бу огирлиқ бурундан сармунший бўлган кишининг устидаги қонуний вазифаси ҳисобланиб келганликдан кишиларни уйда қабул қилишга Анвар мажбур эди. Бу хусусда камбагалларнинг берадирган заҳматлари Анварга унча огир тушмаса ҳам, беклар, уламо ва бойларники аксар чучмал ва машаққатли бўлар эди. Чунки камбагалнинг кенгаш сўраб келиши жуда муҳим ишлар устида, масалан: бир бекнинг қилган зулми устидан шикоят, жуда камбагал бўлгани учун солиқлардан дархонлиқ сўраш ва ҳоказо... Кейингилар эса, масалан: бир мударрис иккинчи мударрис устидан шикоят қилиб, бу тўгрида домла Ниёз Муҳаммад шоговулбошининг қулогига андаккина тингиллатиб қўйишни сўрар; бир закотчи иккинчи бир закотчининг хиёнатидан «холисона» шикоят қилар, бир савдогар ўзининг жуда фақирлигидан ҳасратланиб, закотдан озод қилинишини сўрар; агар закотдан қутқазиб юборса, Анварнинг «кўнглини тўлатиш»ка ҳозирлигини ҳам билдирар эди. Анвар бу кейинги илтимосчилардан гоҳ аччигланиб,

гоҳ кулар, ҳар ҳолда бир неча дақиқалиқ ваъдалар билан уларни жўнатқунча эси кетар эди.

Бу сўнггиларнинг ташрифлари Анварга қанча беҳузурлик берса, махдумга ўшанча мағрурият ва лаззат багишлар, ҳатто Анвар ўрдада бўлган кезларда ҳам уларни меҳмонхонага қабул қилиб, Анвар келгунча унга қанча сифоришлар ва аксар сифоришчиларнинг ўзларини тўплаб турар эди. Юқорида Сафар бўзчи билан воқиъ бўлганидек, махдум ариза ва кенгашка келгучи косиб ва тўни эскилар ила чиқиша олмас, ўлгунча уларни ёмон кўриб, «мирзо бу кун келмайди, сиз билан гаплашишка фурсати йўқ, бемаъни бўлманг» каби гаплар билан камбагалларни эшикдан қайтаришга тиришар эди. Анварнинг бирарта камбагал билан «эзилишиб» ўлтурганини кўрса, ичидан аччигланиб «куллушайъин яржиъу ило аслиҳи... паст ҳамиша пастлигини қиладир... Сут билан кирган — жон билан чиқар, мақоли кўб тўғри сўз», деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка кетар эди.

Махдум шу кунгача Анвар билан Раъноларнинг тўйларини қилишга шошилмасдан келар эди. Аммо бунда бир қанча сабаблар бўлиб, жумладан — Анварнинг Раънога қаттиг богланганини яхши сезганлиги ва шунинг орқасида Анвардан «хотиржам»лиги эди. Шошилмаслиқнинг иккинчи, ҳам кучлик сабаби мумкин қадар тўйни узоққа чўзиб, шу воситада Анварни согиш... чунки тўй қилиниб, Раъно Анварга берилса, бу даромаднинг қатъиян кесилиш эҳтимоли бор эди.

Анвар бош муншийлик даражасини олгандан кейин махдум илгариги «сиёсат»ни яна давом этдириш ва этдирмаслик тўғрисида иккиланиб қолди. Зеро, Анвар ҳозир бутун шаҳарга донг тортқан, шаҳарнинг уламоси, ашрофи, бек ва беквасҳчаси Анварни танийдир; Анварга мазкур олий табақаларнинг ҳар қайсиси ҳам ўз қизини бериб, куяв қилишга тайёр. Бас, шу ҳолда яна махдум эски тадбир билан амал қилса мумкинми?

Махдум ноилож сармунший бўлишни йигирманчи кунларида Нигор ойим билан кенгашиб, мирзо Султоналига мурожаат қилиш мажбуриятида қолди. Токи мирзо Султонали Анварнинг ризолигини олиб берсин.

Анвар кечқурун ўрдадан қайтишга ҳозирланар эди. Хон аъёнларга рухсат бериб ҳарамга кирган, ўрданинг кундузлик ходимлари тарқалишиб, фақат кеча беклари,

хон соқчилари, доимий ходимлар қолган эдилар. Энг кейинга қолиб Анвар билан Султонали мирзо ҳам ўрдадан чиқдилар. Уларнинг орқасидан ўрда дарбозаси ёпилди.

Султонали мирзо Анварнинг ташқи аҳволи билан яхши таниш бўлса ҳам, унинг ички сиррига воқиф эмас, чунки Анвар хусусий ҳаёти, айниқса, Раънога алоқасидан ҳеч кимга огиз очмас эди. Анварнинг махдум ҳавлисида туришини жойсизликдан ва ёшликдан, шунда ўсиб ўргангандан, деб юрган Султонали мирзо бу кун эрталаб ўз уйига келган махдумнинг сўзидан кейин бир оз ҳақиқатка тушунгандек бўлди. Айниқса махдумнинг ҳеч бир муқаддимасиз «Ожизамиз билан мирзо Анварнинг тўйларини қилмоқ ниятимиз бор эди. Шу тўғрида жанобингиз мирзо Анвардан тўйга урунишимиз учун бир калима жавоб олиб берсангиз» деб, тўғридан-тўғри фақат тўй вақтини белгилашни сўраши Султонали мирзога яна бошқа сирларни онглатқан эди.

Иккиси йўл бўйлаб сўзлашиб борар эдилар:

— Маним сўзимга кирсангиз, албатта, бир от олингиз,— деди Султонали мирзо, — айниқса, сизга энди пиёда юриш келишмайдир.

Анвар боягича яна кулди.

— От минишнинг нима ҳожати бор, модомики, тайёр оёг отимиз бўлганда...

— Маъқул-ку, мундан сўнг яхши эмас-да.

— Ҳозир яхши эмас экан, — деди Анвар, — мен бу хизматдан тушкандан сўнг пиёда юриш яхши бўладими?

— Нега тушар экансиз... Кўб йиллар шу вазифада қоласиз.

Анвар кулиб қўйди:

— Лекин, манимча, бир йил ҳам қололмасман... Агар огам бўлсангиз, худодан сўрангки, бўйнимга бирар бўҳтон ортилмай, азл қилинайин.

— Бўлмаган васвасаларга тушасиз, Анвар.

— Шаҳодат муфтингизнинг афтига сира қарайсизми, шоирингизнинг пичингларини пайқайсизми? Агар шу жонворлар мендан сармуншийликни тинчлик билан олсалар, ўзимни жуда ҳам бахтлик кишилардан санар эдим... Шунчалик зўр харидорлари турган бир замонда бу вазифани менга келиб тўхтаганига ҳануз ақлим бовар қилмайдир... Бу воқиъа ё мени ўта

бахтиёрликка ёки фожиъ бир фалокатка олиб борар. Сиз айтканча васвасамга ёхуд бошқа бир бадбинлигимга биноан кейинги эҳтимол...

— Ҳа Шаҳодат муфти ва на шоирнинг қўлидан бир пуллик иш келса, мендан домангир бўла беринглиз, — деди Султонали, — сизнинг сармунший бўлишингиз ҳар ҳолда бир ҳақиқат эди. Негаки, кўб йиллардан бери хиёнат, игво билан кун кечириб, етти ёшлиқ гўдакнинг ҳам назарида икки пуллик обрўси қолмаган муфтининг сиррини ёлгиз менгина эмас, бутун шаҳар, ҳатто хоннинг ўзи ҳам биладир. Бас, бу жиҳатдан унинг ёрлиг ололмаслиги аниқ эди. Домла Бурҳон махдумнинг бўлса, шоговул домла билан оралари бузуқ; агар хон ёрлигни унинг исмига буйюганда ҳам шоговул домла ёзмас эди. Мундан бошқа домла Бурхоннинг лоқайдлиги, девонхонани ост-уст қилиши бўладирган савдо... Шоир «Мадҳий»нинг бўлса яна аҳволи маълум: хонни махташ, ўзига ёқмаганни ҳажв қилиш, хотинбозлиқ, баччабозлиқ билан овора бир бетаъйин. Мундан ташқари, «Мадҳий»нинг ёрлиг ололмаслигига яна бир сабаб бор эдиким, бу сирни ўрдадан фақат биз бир неча кишиларгина билар эдик...

— Хўш?

— Буни сўраманг-да, кулманг.

— Хўш, хўш?

Султонали мирзо кулди ва товшини секинлатиб деди:

— Шоир ҳарамдаги канизларнинг бири билан алоқа боглаган экан...

— Хўш, ундан сўнг?

— Бу ҳолни сезган иккинчи бир каниз хонни бу алоқадан хабардор қиладир. Хон канизни ҳарамдан ҳайдаганидек, шоирни ҳам ҳузурига чорлаб, ўбдан огизбўгзига, ҳатто энасининг ўсма-сурмасигача қолдирмайдир... Шоир аранг тавба қилиб қутиладир.

Анвар кулди:

— Шунинг учун унга ёрлиг берилмади, дейсиз?

— Албатта. Шоирнинг эси бўлса бўйини бошоққа узатмай, саройдан ҳайдалмаганига ҳам шукур қилса бўлар эди. Бинобарин, сизнинг хаёлларингиз тамоман ўрунсиз. Яхши, ҳозир кўнмасангиз ҳам пиёда юриб зерикканингиздан кейин от минишга мажбур бўларсиз. Шунинг учун буни қўйиб турайлиқ-да, отдан ҳам за-

рурроқ масалага ўтайлик, масалан, бошингизни икки қилиш учун, албатта вақт еткандир, деб ўйлайман?

— Қаёқдаги гапларни топасиз, Султонали ака.

— Ҳазили йўқ. Уйланиш сизга ҳам фарз, ҳам қарз. Бунга қолганда, албатта бир узр кўрсаталмассиз.

Анвар кулимсиб қўйди:

— Уйланишни ҳам бекор бўлишгача тўхтатиб турсақ, дейман.

— Ана гап, — деди Султонали, — балки умр бўйи шу вазифада қолиб кетарсиз. Шу ҳолда бутун умр хотинсиз юриш, хах-хах,..

— Ким бир вазифада умр бўйи қолган бўлсин.

— Қолганлар кўб. Масалан, Муҳаммад Ражаббек марҳум; Муҳаммадалихон замонидан бери девон билан олишиб келар эди. Мен сизга жиддий айтаман: шаҳардан кимнинг қизини ёқтирсангиз ҳам биз олиб беришка ҳаракат қиламиз.

— Раҳмат...

— Чиндан сўзлайман, Анвар.

Анвар ярим жиддий Султоналига қаради ва унинг ўзидан жавоб кутканини сезиб:

— Хўб, мен бу тўғрида домла билан кенгашиб, сизга жавоб берайин, — деди.

— Бу кун эрталаб домла бизникига келган эди, — деди Султонали жиддий турда, — домланинг сўз даромадига қараганда, сизни ўзига куяв қилиш фикри борга ўхшайди. Сизнинг ризолигингиз биланми, йўқми, бунисини билалмадим...

Анвар қизаринди. Жавоб бериш ўрнига «натижа?» дегандек қилиб унга савол назари билан қаради.

— Домланинг гапига қараганда, бошқа тарафлар биткан кўринди — деди Султонали давом этиб, — фақат ул маним воситамда тўйни бошлаш учун сиздан изн олгали келган экан. Мен бу тўғрига сиздан жавоб олиб бермакчи бўлдим.

Анвар кулди. Аммо бу кулиш унинг бояги кулгуларидан тамоман бошқа, яъни бахтиёрлиқ кулгуси эди.

— Яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси сўзсиз борди. — Яхши, мен эртагача ўйлашиб, сизга жавобини бераман.

— Маъқул, агар бу кун домлага учрашсам, жавобни эртага оламан деяйми?

— Албатта.

— Хайр, худонинг паноҳига, Анвар.
— Хўш, Султонали ака.
Иккиси ажралишдилар.

25. ҲАЁТ ШАМЪИ

Неча йиллар Анварнинг кўнглини машгул эткан бир муаммо ниҳоят орзуга мувофиқ ҳал қилингандек, яъни шубҳа ичида қизарган муҳаббат гунчаси висол хабари билан очилаёзгандек ва қуруқ томоша билан кечкан унинг ой, йиллари бу кун Раъно гулини искаш башоратига ноил бўлгандек эди. Дарҳақиқат, бунча йиллардан бери махдумнинг эшигида қолиши, опаси Нодиранинг «Мен сени онамнинг уйига чарогчи бўларсан, деб сўйинган эдим. Ўз истиқболинг учун қайгирмай, бир кишини семиртириб юришинг ақлли йигитларнинг иши эмас, Анвар» каби таъналарига бўйин эгиши ва ҳатто шу уйдан силжимаслик фикрида ўзи тиламаган вазифаларга ҳам уриниши яна шу башоратни олиш учун эмасмиди?

Истиқбол сўзини ҳар ким ҳар турлик тушунадир. Анвар ўз истиқболини ёлгиз муҳаббат орқалиқ кўрар эди. Ота-онанинг чарогини ёқиш учун аввало ўзига бир шамъи ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамъсиз туриб, ота-онага чарог ёқишни асло тасаввур қилолмас, яъни истиқбол Анварнинг фарди ҳаётида[1] ёлгиз муҳаббат эди.

Йигитлар ўз истиқболлари қайгусида янги бино, янги рўзгор тузийдирлар ва ҳатто дунёда хаёлий ҳам бўлмаган рафиқалари учун кийим тикдирадирлар... Анвар эрса аввало Раъно каби бир рафиқага эга бўлмоқчи ва шу воситада бошқа масалаларга қарамоқчи эди.

Анвар Султонали мирзога бояги ваъдани бериб, бу хабар билан юраги шопиринган ҳолда уйга келди. Меҳмонхонада ўзини кутиб ўлтурганлар билан наригери ишни битириб, ичкари кирди. Унинг бу кириши ҳар кундагидек киши билмас, тасодуфий эмас, Раънони кўришдан бошқа яна маълум бир маънони Раънодан ўқуш учун эди.

Раъно айвоннинг устунига суяниб китоб ўқур, Нигор ойим учоқ бошида овқат пишириш билан машгул эди. Раъно ўзига қараб келгучи Анварга ер остидан кулимсиб олгач, бир оз кўриниб турган оёқ учларини

[1] *Фарди ҳаёт* — шахсий ҳаёт.

сариг атлас кўйлаги билан яширди, атлас кўйлакни яхшигина туртиб турган сирлик кўкраги устига ён ўрим сочларини олиб ташлади. Анвар яқинлашгач, секингина китобдан кўзини олиб, «ҳорманг» деди, яна китобка юз ўгирди. Анвар келди ва унинг қўлидаги китобка қаради.

— Умар Хайём, — деди ва Раънонинг қаршисига, ҳавлига оёг солинтириб ўлтурди. — Қани, ўқучи эшитайлик.

Раъно китобни секингина ёпиб, Анварга узатди:

— Сиз ўқунг, мен эшитай.

— Ўзинг ўқи, бахилсан-да.

— Мен тўғри ўқуй олмасам, тунови кунгидек куласиз...

— Жўрттага хато ўқуб ўзинг кулдирдинг... Ўқи Раъно.

Раъно китобни ерга қўйди:

— Мен ўқуб зерикдим...

— Маним учун ўқуб бер, деяпман.

Раъно йўлакка ишорат қилди:

— Дадам келиб қолади.

— Қаёқдан бу қадар уятчан бўлиб қолдинг?

Раъно табассум билан жавоб берди ва унда бир оз қизариниш белгиси бор эди. Анвар бу ҳолдан бир нарса сезгандек, сўзни бошқага бурди:

— Кун иссиқми, терлабсан, Раъно?

Раъно бурни устидаги билинар-билинмас марварид резаларини рўймоли билан артди.

— Терлашим иссиқдан эмас, — деди кулимсираб Раъно, — бошқа нарсадан...

— Нимадан, қани?

Раъно бир оз эски кулавич ва мунаққидлик ҳолатига кирди:

— Сиз беклашканингиздан бери... сизни кўрсам уяладирган бўлиб қолибман. Терлашим ҳам сиздан уялганимга...

— Кесатуқ ҳунаринг эсингдан чиқдими, деб турган эдим. Ҳар начук ёдингда экан. Тагин, хўш?

— Хон жанобнинг муншийлар муншийси бўлган бир йигитнинг салобати борлигини ким инкор этсин. Албатта, бу тўғрида канизингизга ҳақ берарсиз деб ўйлайман.

— Хўб, ҳақ бердик, — деди кулиб Анвар ва ўрни-

дан турди. — Башарти, канизимиз уялмасалар, бизнинг ҳам бир амримиз бор: амр қилсақ уялмасмикинлар?

— Амрингизга маҳжуби инқиёд[1] этишка канизингиз ҳозир.

— Канизларнинг ўз хўжалари билан ўлтуриб муомала қилишлари мумкинми? Амрга инқиёд этишдан илгари шу тўғрида жавоб берсангиз...

Раъно иргиб ўрнидан турди, гўё канизлардек, икки қўли ёнида ва боши кўксида афу сўради:

— Инсон муштақ аз нисёнаст...[2] Канизи бетамиз ҳамиша афу атога лойиқдир, чунки зархарид[3] хўжасига содиқдир.

Анвар, очиқ ва ўйун-кулгини бир дақиқа ҳам қўйиб туролмаган парининг санъаткор шу вазиятига кулимсираган кўйи анча қараб турди, ҳам ўзининг хўжалиқ рўлини бузмай:

— Мен суфада бўламан, фурсат топиб ёнимга чиқ, сенга айтадирган махфий бир сўзим бор, — деди.

Раъно канизлар каби бош букиб «ҳозирман» ишорасини берди ва табассумга мойил жоду кўзлари билан Анварга оҳиста бош кўтариб қаради... Анвар ўзини завқ ҳам кулгидан тўхтатолмаган ҳолда ташқарига бурулиб жўнади. Ўчоқ бошида машгул Нигор ойим ҳам қизининг кейинги ҳаракатидан кулиб, Анварга қаради. Лекин, Раъно билан Анварнинг доимий шунингдек ўйунларига тушуниб қолгани учун бу тўғрида гап айлантирмади:

— Ошим пишиб қолди, Анвар, — деди ўчоқ бошидан кулимсиб, — суфада бўласизми?

— Бўламан.

— Отангиз аср намозидан чиқиб, бир жойга бориб келаман, деган эдилар. Сизнинг ошингизни сузиб чиқара берайми?

— Майли.

— Ташқарида болалар кўринса айтиб юборингизчи.

— Хўб.

Анвар махдумнинг қаёққа бориб келишини ўйлаган ҳолда ташқарига чиқди.

---

[1] *Маҳжуби инқиёд* — яширинча бўйсуниш.

[2] *Инсон муштақ аз нисёнаст...* — фаромушхотирлик айрим пайтларда инсон учун хос хусусиятдир.

[3] *Зархарид* — қул.

Шомдан бир оз эртароқ эди. Енгилча бир шамол суфа атрофидаги гулларни эринибкина қимирлатар ва бу қимирлатишдан райҳонларининг ўткур иси ўқтин-ўқтин димоғқа келиб уринарди. Ўн икки-ўн уч кунлик ой кўкнинг шарқи-жануби қисмидан туссизгина бўлиб кўтарилиб келмакда, қуёш ботқан сайин унинг чеҳраси ҳар замон очилиб бормоқда эди. Шаҳар подаси қайтиб, теваракдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-улари, қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.

Анвар суфада ўрда юмишларидан баъзисини таҳрир қилиш билан машгул экан, ичкаридан Раъно чиқиб келди. Гўё Анвар Раънонинг келишидан хабарсизча ўз ишига қаттиг берилган эди. Раъно оҳистагина Анварнинг ёнига келиб, суфага суянди, икки қўли билан иягини кўтариб, оралиқдан Анварнинг таҳририга қаради. Анвар ҳам мулойимгина кулимсиб Раънога кўз қирини ташлаб олгач, гўё илтифотсиз яна қаламини қоралаб, қогоз устига бир-икки калима ёзди. Аммо учунчи калимага ўтканда қалами қўлида ўйланиб қолди ва боягидек ёнидагига кулимсиб қаради. Раънонинг ҳам кўзи унга тўқнашиб бир оз бир-бирларига кулимсираган ҳолда тикилишдилар...

— Нега тўхтадингиз, ёза беринг.

— Сенинг қилган ишинг доим шундай, Раъно.

— Масалан?

— Масалан... Ҳамиша иш чогида келиб, фикрни бўласан.

— Мен орага сўз аралаштирдимми?.. Ёза беринг, мен шундай қараб тураман.

Анвар Раънога ўнгланиб ўлтурди:

— Фойдаси йўқ, энди фикрни ўгирладинг.

— Мен фикр ўгриси эмасман... Қани ёзинг.

Анвар қўлидаги ёзилган қогозни қўйиб, иккинчи оқ қогоз олди:

— Энди бошқа нарса ёзаман?

— Майли ёзинг.

— Сен ҳам жавоб ёзсанг, хўбми?

— Хўб.

— Тунови кундагидек жавоб тополмасанг нима қилай?

Раъно суфага оёг солинтириб ўлтуриб олди.

— Юзимга бир шапалоқ уринг, лекин сажъ қофияси осон бўлиш шарти билан.

— Маъқул, — деб кулди Анвар ва Раънога қараган ҳолда ўйланди. Бу ўйланишдан Раъно қошларини чимириб эътироз этди:

— Кўб ўйламанг.

Анвар жавоб бериш ўрнига қаламини қоралаб ёзди:

Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гулшан аро гулларнинг «Раъно»си.

Анварнинг қаламидан қогозга тушиб борган сўзларни таъқиб эткан Раъно, қогоздан кўзини олиб қизарди ва бош чайқаб тескарига қаради.

— Қани, жавоб, Раъно?

Раъно шу кўйи бир оз Анварга қарамай турди ва қайрилиб унинг қўлидан қалам-қогозни олди-да:

— Уят қилмайсизми? — деб сўради.

— Маним ёзганимни сен уят қилмасанг, мен ҳам сенинг ёзганингни уят қилмайман. Лекин шарт шуки, маним икки йўлимга айни жавоб бўлсин.

Раъно яна бир оз ўйланиб, Анвардан яширинчи ёзди:

Агар ор этса Лайли ҳақлидир Қайснинг жунунидин,
Не бахт, Раъно харидоринг талаб аҳлининг «Мирзо»си.

Раъно ёзувни Анварнинг олдига ташлаб, қизарган ва кулимсираган ҳолатда чопиб гуллар ёнига кетди. Анвар жавобни ўқуб завқланди:

— Офарин, Раъно, лекин биравнинг устида ортиқчароқ муболага қилибсан.

Раъно гуллар ёнидан Анварга жиддий қаради:

— Сиз ҳам муболага қилган эдингиз.

— Маники муболага эмас, — деди Анвар, — масалан, сен ҳозир гуллар ёнидасан, ҳам чиндан-да, гулларнинг раъносисан... Мана, мен яна ёза бошладим; жавобга ҳозирлан, Раъно.

Раъно югуриб Анварнинг ёнига келди ва унинг қаламидан томган сўзларни ўқуб борди:

Ҳамиша хавфда кўнглим бу муҳаббат интихосидин,
Мени ҳам этмаса мажнун дебон Раънонинг савдоси.

Раъно кейинги мисраъни ўқуб ўйланиб қолди. Анвар ҳозирги Раънонинг ўйчан кўзига анчагина тикилиб тургач, кулимсиди:

— Жавоби қийин келдими, Раъно?

— Қаламни беринг, — деди Раъно ўпкалаган қиёфатда қўл узатиб, — ўйлагали ҳам фурсат бермайсиз.

Ёзди:

Муҳаббат жомидин нўш айлаган[1] аҳли зако бўлмиш,
Фунуни тибда маҳнундир кишининг куйса сафроси.

— Енгдинг, Раъно, енгдинг! — деди Анвар, — лекин кейинги мисраъда бир хато қилдинг...

— Масалан?

— Тибнинг айтишича, сафро эмас, қон куйса, киши жинни бўладир...

— Қоннинг бузулишига аввало сафронинг куйиши керак, сафро куймай туриб қон бузулмайдир... Хўш, яна ёзасизми ёки енгилдингизми?

— Енгилдим...

— Енгилган бўлсангиз, ютуғимни беринг.

Анвар юзини тутиб берди. Раъно бўшқина унинг юзига уриб қўйди.

— Агар шу гал ҳам енгсам, — деди Анвар ачиниб, — мен сени уриб ўлтурмас эдим...

— Нима қилар эдингиз?

— Энди фойдаси йўқ.

— Айтинг-да, агар менга ҳам маъқул бўлса, ургаким ҳисоб эмас, бўшқина урдим-ку.

— Лекин сен уни қилолмайсан...

— Нега қилолмайман, қани айтинг-чи.

— Қилолмайсан... — деб кулди ва бир оз айтишка кучланиб турди. — Мен... мен сенинг юзингга қўлим билан эмас, огзим билан урар эдим...

Раъно қизариб ерга қаради. Юзга огиз билан уришни ул ўз умрида биринчи мартаба эшитканлиги учун қизаришқа ва ерга қарашга ҳақли ҳам эди. Ўзининг ёзган муҳаббатка оид шеърлари ва Анварга берган ҳалигидек жавоблари билан чин бир маҳбуба ва маъшуқа бўлиб кўринса ҳам, лекин кейинги гапларга ҳануз ошна эмас ва юзга огиз билан уришлардан тамом бегона эди. Бу гап Анварнинг ҳам биринчи жасорати

[1] *Нўш айламоқ* — ичмоқ.

бўлиб, иккисида шу «янгилик»нинг ўнгайсизлигида қолдилар.

Гумбази нилигун қандилида шамъи кофурийлар ёқила бошлаган эди. Ой ҳам бир оз нурланиб, турмушка янги қадам босқан бу икки ёшнинг ҳозирги ҳолларидан кулимсигандек кўринар эди. Боягидан бир мунча кучаятушкан шамол гулни гулга қовиштириб, гўё бу икки ёшга: «Сиз ҳам мана шу гуллар каби қовишинг» дегандек бўлар эди. Ўнгайсизликда қолган Раъно хижолат аралаш Анварга кулимсиб бош кўтарди.

— Мен сизнинг «амрингизга» мувофиқ чиқган эдим.

— Амримга мувофиқми? — деди Анвар ва Раънонинг кўзига тўғри қараб илжайди: — Шомдан кейин.

— Нима шомдан кейин?

— «Амримга» мувофиқ чиқишинг.

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир мумкин эмас.

Раъно ўпка билан Анварга қаради ва туриб ичкарига жўнади.

26. НЕГА ЕРГА ҚАРАЙСАН, РАЪНО?

Кучлик шамол кўтарилиб, боқчадаги ҳар нарсани тўрт тарафка бука бошлади. Кўча чанглари кўкка кўтарилиб, ой ва юлдузлар нурини хирароқ бир ҳолга қўйдилар. Чигирткалар чириллаши, кеча ҳашаротларининг нагмаси кучлик шамол товуши билан кесилди. Суфа устидаги сўри ҳар замон тўрт томонга чайқалиб, ўз остида ўлтургучиларнинг бетларини гоҳ кўрсатиб, гоҳ яшириб, улар билан ўйнашқандек тевараккa ҳусайни ғужумларини бир-икки бора узиб ташлади.

Анвар ўзидан нарироққа тушкан бир шингил узумни олиб еди ва бир-икки гужумни ҳамроҳига узатти:

— Ма, Раъно...

— Мен емайман.

— Мен ҳам сенга егин демайман.

Раъно ўз ёнидаги гужумларни йигиб, Анварга берди.

— Мана узум есангиз... Менда нима юмишингиз бор?

— Баракалла... Тўкилган узумларни йигиб бер-чи, менга.

Раъно яна бир нечта гужумларни териб узатти.

— Қани, юмишингиз?

— Сенда нима юмишим бўлсин, Раъно. Ҳар кунги ўзинг билган гап... сўзлашиб ўлтурармиз; узум тўкилса, менга териб берарсан, деб чақирган эдим.

— Дадам хуфтандан қайтиб қолади. Гапингиз бўлмаса, мен кетаман.

— Хуфтан ҳали ўқулган эмас, азон ҳозир айтилди. Башарти дадамиз хуфтанни ўқумай келиб қолса, бунинг ҳийласи осон: даррав анави гулнинг тегига яширинамиз.

— Башарти дадам бизни қидириб гулнинг тегидан топса, нима қиламиз?

— Нима қилар эдик? Сен уйингга кетасан, мен бўлсам меҳмонхонага.

— Иккавингиз гулнинг тегида нима қилиб ўлтурган эдингиз, деб сўраса, нима жавоб берамиз?

— Ўзимиз ўлтурган эдик, деймиз.

— Нима учун, деса-чи?

— Қизингиз ўялгани учун, деймиз.

Раъно кулиб ўрнидан турди ва суфадаги кўзи илгаган гужумларни териб Анварга берди:

— Хайр, юмишингиз бўлмаса, мен кетдим, шамолдан қулогим битти.

— Гапим бор, гапим, — деди Анвар, — кел, айтаман.

Раъно қайтиб келди.

— Айтинг.

— Ўлтур.

Раъно Анварнинг қаршисига ўлтурди. Ўлтуриши билан кучлик шамол юриб бошидаги рўймолни учурди ва олиб бориб Анварнинг бетига ёпти.

— Ха-ха-ха, шамол сиздан ўчимни олди. Қани, гапуринг.

Анвар рўймолни қисимига олди.

— Ҳозир гапираман, лекин шартим бор.

— Айтинг шартингизни.

— Аччигланмайсан.

— Хўб...

— Уялмайсан.

Раъно масалага тушунгандек ўйланиб қолди.

— Рўймолимни беринг.

— Рўймолинг учиб кетди... Шартимга кўндингми?

Раъно жавоб бермади. Анвар Раънонинг олачалпоқ кўлага ичида хаёлий бўлиб кўринган юзига қаради.

Унинг ҳаё ичида олийлиқ касб эткан жоду кўзи Анварнинг ҳозирги мақсадига тушунганликни ифода қилар эди. Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар. Шамол дам кўтарилиб, дам босилар эди. Шамол асноси гуллар ҳам келинлар каби ҳар томонга эгилишиб салом беришиб олар эдилар.

Анвар ўзини суфанинг қоронги қисмига олди. Раънога айтмакчи бўлган сўзи эҳтимол унинг ўзига ҳам ўнгайсизлиқ берар эди.

— Тугилгандан сўнг ўсиш, ўскандан сўнг икав-икав бўлиб яшаш бор, — деди Анвар ва бир оз тўхталиб олди. — Жуфтлик ёлгиз кишилар орасидагина эмас, ер юзидаги ҳар бир махлуқда ҳам бор... Масалан, тоглардаги оҳулар, ўрмонлардаги тўтилар, чамандаги булбуллар ҳам ёлгиз эмас, жуфай яшайдирлар... Сенингча қандай, мен уни билмайман, аммо жуфтланишнинг, манимча энг муҳим бир шарти борким, ул ҳам икки тарафнинг муҳаббат занжири билан бир-бирларига қаттиг богланишларидир... Биз икав ёшликдан бирга яшаб келамиз, орамизда махфий сирларимиз йўқ ва бизнинг ўз аро сирларимизга воқиф бўлган чет кишилар ҳам йўқ. Шунга биноан сен билан маним ҳар бир тўгрида ҳам очиқ сўзлашмагимизга ҳеч бир монеълиқ бўлмас, деб ўйлайман... Агар янглишмасам, иккимизнинг бир-биримизга муомалаларимиз самимий ва юракларимиз тепиши ҳамоҳангдир. Ёки янглиш сўзладимми, Раъно?

Раънонинг ерга қараган кўзи секингина Анварга кўтарилиб, яна ерга огди. Анвар унга бир оз қараб тургач, сўзида давом этди:

— Сен эшитдингми, йўқми, билмадим, улар иккимизни жуфтлашдирмакчи бўлиб, бу кун мендан киши орқалиқ тўй вақтини белгилашни сўратқан эдилар, мен эртага жавоб бермакчи бўлдим... Сени бу ерда тутишим ҳам сен билан кенгашиб, эртага шунинг жавобини уларга айтишдир... Нега ерга қарайсан, Раъно?

Раъно бошини кўтариб кулимсиди ва юзини четка ўгирди...

— Сен уял, уялма, улар бизни жуфтлашдирарлар. Марҳума Моҳларбибининг фотиҳаси ерда қолмас. Агар сен шундай юра берайлик, десанг, мен ҳам уларга сенинг жавобингни айтаман... Гапир, Раъно.

— Юра берайлик, — деди Раъно юзини четка ўгирган ҳолда, — уларга нима огирлиги бор?

Раънонинг бу сўзи Анварнинг устидаги юкни кўтариб ташлагандек бўлди.

— Иккимиздан бошқага, албатта огирлиги йўқ... Лекин, сен айтганча, қачонгача юра берайлик? Уларга бир муҳлат кўрсатишимиз керак, Раъно.

— Қаригунимизча...

— Қариғунимизча, деб муҳлат сўрайми?

— Ўлгунимизча...

Анвар кулди ва сурулиб Раънонинг ёнига келди. Гўё уни ўзига қаратмоқчи бўлгандек, елкасига қўл юборди...

— Менга қара, тўғри жавоб бер, Раъно.

Раъно қулоги остига теккан иссиғидан чўчиб юзини ўнглаган эди, тасодуфан лаби ҳалиги иссиғиққа учрашди... Иложсиз каби лабини иккинчи ҳароратлик лабдан ажратолмай, бир неча сония кутиб қолди. Кучлик шамол қўзгалган эди. Шамол, гўё кўмаклашкан каби орқадан эсиб, Раънони Анвар томонга майл этдирар эди. Терак орқасида қолган ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бошидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлган туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмига учиб тушди...

— Жавоб бер, Раъно.

— Бу ҳолда мен жавоб беролмайман...

— Жавоб бермасанг, мен ҳам сени бўшатмайман.

— Дадам келиб қолади...

— Дадангдан бу кун жавоб олдим.

Раъно Анварнинг ияги остига сўл чаккасини қўйиб четга қаради.

— Сиз хоҳлаган вақтда бўлсин.

— Менга қолса эртага...

— Майли...

Анвар ияги остидаги мулойимлашкан қизнинг юзидан ўпти ва унинг тўзгиган сочларини тўғрилаб, ҳаётбахш кокилларнинг муаттар бўйини узоқ ҳидлади.

— Чин сўзла, мен сенинг раъйинг билан уларга жавоб айтмакчиман, Раъно.

— Кўкламга...

— Чинингми?

— Чиним.

— Хўб бўлгай. Мен эртага, тўйимиз кўкламга бўлсин, деб жавоб айтаман... ерлар кўк гиламлар билан

бежалганда, ҳар тарафни бинафша чечаклари босқанда, қушлар уя қайгусини чекканда, биз ҳам тўй қилармиз; чимилдиқда бахт созини тинглаб, истиқбол куйини куйлармиз... Шундайми, Раъно?

— Шундай...

— Ундан сўнг маним огушимда шунинг сингари даданг келиб қолишидан қўрқиб, киши қўлига тушкан қуш боласидек типирчиламассан. Шу ҳуснинг, шу малоҳатинг ва шу латофатинг билан тамом меники бўларсан, шундайми?

Раъно жавоб бермай, Анварнинг оғушидан ўзини қутқариб ўрнидан турди. Суфанинг зинасига бориб кафшини кийди ва Анварнинг қувлашидан қўрқиб, сапчиб ерга тушти...

— Жавоб айтиб кет, Раъно.

— Ҳа, шундай, — деди Раъно, гул ёнида рўймолини тўғрилаб. — Энди сизнинг олдингизга чиқмайман.

— Нега чиқмайсан?

— Негаки жуда ёмон киши бўлибсиз... Мен аямга айтаман.

Анвар кулди.

— Нимани айтасан?

— Ҳаммасини айтаман.

Шу вақт ўрта эшикдан кириб келган махдум уларнинг сўзини бўлди, ичкарига кетиб борган Раънони тўхтатиб, «Анвар аканга чой бердингми, қизим?» деб сўради.

27. ЗУЛМ ЎЧОҒИ

Худоёрхонга 1283-нчи йилда[1] учунчи мартаба тахтка чиқиш насиб бўлди. Унинг охирги салтанати хонлиқ истибдодининг аччиг зулм ва таъаддиларининг жонсўз қора саҳифаларини ташкил этадир. 1283-нчи ҳижрийдан 1292-нчигача бўлган саккиз йил, Худоёрнинг эркин нафас олиб, Фаргона устида ўзи тилаганча қамчи ўйнатқан ва зулм тигини камбагаллар қони билан сарбаст бўяган сўнгги давридир. Мамлакатни обод қилиш баҳонаси билан 1284-нчи йилда Қўқон косибларини ҳақсиз — муфт[2] ишлатиб янги раста, карвон сарой, пахтасарой ва коппонлар бино қилдирди. 1285-нчи йил-

[1] Мелодий ҳисоби билан 1864—65 йиллар.

[2] *Муфт* — текин, бепул.

да Қўқоннинг Ўрганч мавзеъида машҳур Оқсаройни солдирди, узоқ жойдан ариг қазитиб келиб, Оқсарой атрофини сугортирди. Иссиг кунларда салқинлаш, малика хонимлар билан ишрат қуриш учун «Боги Эрам» ясатди. Онаси Ҳоким ойимнинг васиятига мувофиқ, 1286-нчи йилда «Ҳоким ойим мадрасаси» деб машҳур мадрасани яна шу йилда Амир Умархон тарафидан асоси қўйилган маълум янги ўрдани ҳам теварагида бог ва гулзорлари билан ишлатиб битирди[1].

1286—87-нчи йилларда «Улуғ наҳр» «Хон ариг« деб машҳур аригни қазитди. 1287-нчи йилда ўз номидаги «Мадрасаи олий»ни ва «Дахмаи шоҳон»ни, 1288-нчи йилда Қўқоннинг эски қаландархонасини бузиб, янгидан таъмир, ҳам ўлган огаси Султонмуродхон исмига мадраса бино қилдирди. Ва ушбу йил ўгли Ўрмонхоннинг хатнаси учун бир юз йигирма кун ош бериб, тўрт ойлиқ тўй эълон қилди. Шундогки, ҳар кун икки юз қозон ош дамланар, саккиз юз танур нон ёпилар, икки юзлаб улоқ берилар, мамлакатдан тўйга келгучи аъёнга ҳар кун минглаб тўн кийдирилар эди.

Бу қадар саховат, бунчалик дабдаба, албатта, хазинадаги олтинлар кучи билан бўлгандир, деб баъзиларнинг кўнглига келар. Хонлар ва подшоҳлар хазинасидаги олтинлар манбаъи ҳам фуқаронинг билак кучидир. Лекин Худоёрнинг саховатпешалиги ва маъмуриятпарварлиги меҳнаткашнинг хазинага олтин суратида йигилган кучидан эмас, бевосита билак кучидан, кўз ёшидан эди. Чунки Муҳаммадалихон давридан бошланган (1240) ўзаро тахт талаши, ўзбек-қипчоқ жанжали ва бошқа тўполонлар хазинани ялаб-юлққан, Худоёр 1283-нчи йил тахтка ўлтуришида эшиги очиқ — бўш хазинагагина эга бўлган эди.

Бу «маъмурият даври» саналган беш-олти йиллар Фаргона фуқароларининг омҳузнлари[2], қора кунлари бўлган эди. Худоёрнинг Сирдарёдан сув чиқариш можаросини мисол учун олайлиқ:

Хоннинг раъйи сув чиқаришга тўхтади. Хазинанинг бўшлигини, ўйланган ишнинг ниҳоятда улуглигини андиша қилмади. Қаламравидаги барча шаҳар ва қиш-

---

[1] Эски ўрда Шаҳрух хоннинг ўғли Абдукаримхон тарафидан 1145 ҳижрия миёналарида бино қилинган, Худоёрнинг орзуларига жавоб беролмайдирган ҳолга келиб эскирган эди *(муал.)*.

[2] *Омҳузн* — умумий хафалик.

лоқларга саркорлар, чўголлар тарқатди. Улар халқдан солиқ йигишқа, ёрдам тўплашқа буюрилган эдилар. Бу ихтиёрий равишдаги ҳозирликдан сўнг, «мамлакатимдаги ҳар бир хонадон битта кетман ва битта мардикор берсин!» деб истисносиз умумий бир фармон ҳам бўлди. Қамчиси кўкда тобланиб, ханжари заҳар сочқан «хон ҳазратнинг бюругига» ким қарши бора олсин. Ҳар бир оила, гарчи, рўзгор бошлугини бўлса ҳам, битта кетман билан хон таъйин қилган жойга йўллай бошлади. Бойлар битта мардикор ёллаб бериш устига от ёки арава ҳам топишқа мажбур эдилар.

Эни олти, бўйи (чуқурлиги) беш газдан ўн беш газгача қазиладирган аригнинг узунлиги ўттуз чақирим ва шу ўттуз чақиримлиқ ариг қазилиб битканда, Наманган ва Андижон туманларидан икки минг ботмонгача ер сугорилар эди. Шу йўсун ариг қазила бошланди. Лекин ишчи кўб, озиқ-овқат йўқ эди. Бойлар киши ёллаб қутулганлар, ўттуз чақиримлиқ ариг хатига бола-чақасини оч ташлаб, кетман кўтариб келган нукўл меҳнаткаш, косиб ва деҳқонлар чизилганлар эди. Ўз ёнларидан сарф қилиш учун оқчалари, ҳукумат тарафидан бериладирган овқатнинг салмоги йўқ эди. Иссиг қуёш остида, гиёҳсиз чўл бағрида кетман одатдагидан кўброқ ем талаб қиладир. Ариг қазувчиларнинг овқатдан силлалари қуриб, иликлари пучайган, ердан ўн қадоқ тупроқ олиб иргитишқа эмас, ҳатто кетманнинг ўзини кўтаришка ҳам дармонсиз эдилар. Хон тарафидан улар устига ишбоши қилиб белгиланган саркорлар, очлиқ ялқовлигини чинга ҳисоблаб, қулоқ эшитмаган сўкишлар билан бечораларни таҳқир этар, сулайиб йиқилмағунча кетманни ташлатмас эдилар. Ҳар ўн беш-йигирма кунда ариг бошига келиб турғучи хон, саркорларнинг сиъояти[1] билан ҳар бора бир-икки меҳнаткашни ялқовликда, ўзига итоатсизликда айблаб, қўбчилик кўз ўнгида бўгизлатар ва ҳар гал келиб кетишида шунинг сингари мазлумлар қони билан янги «Хон ариг»ни намлаб турар, бу зулмни ўз кўзлари билан кўриб турган бечоралар очлиққа, дармонсизликка қарамай, жон аччигида ишка ёпишар эдилар.

Шу йўсун зулм зарби остида ниҳоятда улуг иш бир йилга ҳам қолмай итмомига еткан, минг чақиримлар бўйлаб Сирнинг сирлик суви кумуш каби оққан, гиёҳ

[1] *Сиъоят* — чақимчилик.

унмаган чўллар меҳнаткашлар қони баробарига ямяшил кўкарган эди. Шу мисолдан онглашилган бўлса керакким, хоннинг маъмуриятпарварлиги, яъни унинг мадрасалар, боглар, қасрлар, сарой-расталар ва дахмалар бино қилиши, тўрт ойлаб тўй бериши хазинада асрлардан бери йигилиб ётқан олтинларни сарф қилиб эмас, тўғридан-тўғри фуқарони муфт, мажбурий ишлатиш йўли билан эди.

Хоннинг гарчи зулм билан бўлса ҳам солган мадрасаларига, қаздирган аригларига таҳсин қилгучи, «золим бўлса ҳам, маъмуриятпарвар экан» дегучи баъзи биравлар орамизда топилиб қолур. Шунинг учун хонни «маъмуриятпарвар» қилган омиллар устида тўхталиб оламиз:

Хон икки мартаба тахтдан ҳайдалиб, анчагина тажриба ортдирган, учунчи мартаба тахтга ўлтуриши маданиятлик ўрус истибдодининг Тошкандни олиб Хўжандга ҳам қўл узатқан саналарга тўғри келган эди. Бу кунги шароит тажрибалик хонни бошқача сиёсат ушлашка мажбур этар эди. Ниҳоятда қаттиг қўллиқ бўлиш, юқори табақа ҳисобланган уламони, ашрофни ўзига қаратиш лозим ва тахтига аждаҳо каби огиз очиб келмакда бўлган ўрусларга қарши ўз маданиятини қуриб, жавоб бериши керак эди. Шунинг учун меҳнаткашни раҳмсиз ишлатиб мадрасалар бино қилмоқда, ариглар чиқармоқда, сарой ва расталар, қаландархона ва ўрдалар ёпмоқда эди. Абдукаримхондан бери ўнлаб хонларга яраб келган ўрдани бузиб, янги ўрда бино қилиши ўз кайфига қараганда ҳам ўрусларга жонлилиқ кўрсатиш, ялти-расин шаъну шавкат билан Фаргонани ўз қўлида сақлаб қолиш учун эди.

Ўчадирган чарог ёниб ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик бизга қолса, шу омиллардан тугилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди.

28. ҲАРАМ

Янги ўрда юқорида ёзганимиздек, ҳақиқатан шукуҳлик, хушманзара бино қилинган эдиким, унинг ҳозирги харобасидан ҳам кўрса бўлур.

Ўрда қўргонининг ташқари айланаси (тўрт томо-

ни) ажойиб гулзорлар, анвоъи мевалик дарахтлар билан зийнатланган. Бу богни махтаб Худоёрнинг ўз шоири Мулла Ниёз Муҳаммад:

«Ясаб қасре саодат даврида боғи жаҳон оро,
Муаттар бўлди гулзоридин олам гумбази хазро.[1]
Шаҳи волоки берди зеб боғ ичра раёҳиндин,
Ўшал кун тутди ер саҳнини бўйи анбари соро.[2]

Ясарда тарҳини тарроҳлар[3] *андоғ сакиз гулшан,*
Бу гулшан ҳар биридин топдилар юз минг чаман оро.

Ки ҳар ашжор[4] *асморини*[5] *таъмида шаккар мазмар*[6]*,*
Очарға шаккар оғзин муддаилиққа наҳад оро.

Хиёбон расталардин боғ топди зеби оройиш,
Гулистониға бергандек чаман оро гули ҳумро.[7]

Жаҳон боғида харна неъматидир бунда ул мавжуд,
Насиб эткай сенга юз йилғача ҳақ эй жаҳондоро[8]*...» —*

дейдир ва Худоёрга бу богда юз йиллаб роҳатланмоқ учун дуо қиладир.

Домла Ниёз Муҳаммад айткандек, гулшаннинг уч тарафи хиёбон, расталар ва бунда эртадан-кечкача халқ қайнашиб турар эди. Ўрда богининг эшигида доим қоровуллар қараб турганликдан, ўрдага алоқаси бўлмаган кишилар боққа киралмаслар, фақат ҳафтада бир кун, хоннинг кўнгил очиш соатларида, баъзи мустасно зотлар учун богнинг йўли очиқ бўлур эди. Боққа кирилгандан кейин, тўғридан янги ўрданинг дарбозаси, муҳташам музаяқакор тоқ ва равоқлар кўзни қамашдирар, киши гўё ўзини хон ҳузурида, истибдод салобати остида сезар ва мутантан[9], ва музайян[10] қасрдан руҳ олиш ўрнига, билъакс, бир даҳшат ва хавф ҳис эта бошлар

---

[1] *Хазро* — кўк яшил.
[2] *Сор* — тоза, соф.
[3] *Тарроҳ* — лойиҳачи.
[4] *Ашжор* — дарахт.
[5] *Асмор* — мевалар.
[6] *Мазмар* — замири, ичи.
[7] *Ҳумро* — қизил.
[8] *Жаҳондоро* — жаҳонни эгалловчи ҳукмдор.
[9] *Мутантан* — тантанавор.
[10] *Музайян* — зийнатланган, безатилган.

эди. Ўрданинғ хиштин, кунғирадор қўрғонлари ости билан жазойири қилич тақинған махсус муҳофиз йигитлар айланиб, беғона кишини қўрғон яқиниға йўлатмаслар, айниқса, ўрданинғ юқори қисмидан қўйилған ҳарам дарбозасиға яқинлашиш учун, ҳатто ўрданинг ўз ходимлариға ҳам рухсат йўқ эди. Ҳарам дарбозасидан юрғучилар ёлғиз хоннинғ ўғли — шаҳзода, хоннинг хотин қариндошлари, канизлар, доя хотинлар, яна баъзи «махсус» юмишларға хон томонидан белгиланған заифаларғина эдилар. Бу дарбозадан хоннинғ ўзи ҳам юрмас, чунки унинғ ҳарамиға киралирған йўли ўз маҳкамаси ва шаҳнишин орқалиқ эди.

1287-нчи йилнинғ сунбула ойи, яъни эрта кузнинг кўклам ҳавосиға яқин турған салқинча бир куни. Кечки соат бешларда ўрда ичида қайнаб турған ҳаёт бир оз тинчиб тушти, дарбоза ёнларидағи қоровуллар ичкариға киши киритмай қўйдилар. Ўрда хизматчилари, масалан, беклар, мирзолар, ясовуллар ва шулар сингари «сайид»[1] ходимлари бирин-сирин чиқиб тарқала бошладилар. Биринчи дарбозанинғ икки биқинида турғучи қоровул йигитлар ўрданинғ улуғ даражалик бекларини таъзим билан узатар, мансаби қуйироқ ясовуллар билан мутояба қилишиб қолар эдилар. Саркардалардан баъзиси дарбоза ташқарисида хизматчи тарафидан қантарилиб турған отининғ ёниға келиб, отни қараб чиқар, яхши боқмағани, ёки тоза супурмағани учун сайисни[2] койиб олар ва сўкуниш ораси сайис кўмағида отиға миниб жўнаб кетар эди.

Дарбозабонлар ўрдада зарур юмиши борлиғини сўзлаб, илтижо қилғучи ҳар қандай кишини ҳам ҳозир ичкариға йўлатмаслар ва асабийланиб койиб қайтарарлар эди.

— Бу ўзи қандай одам, қулоғиға ун босқанму!— деб жекириниб турған биринчи дарбозабон узоқдағи кимғадир қараб қолди, кўзи ўша тарафда экан бояғи сўзини такрорлади, — боравуринғғ, оғизни очманғ, шери Яздон[3] келғанда ҳам ичкари киритмаймуз!

Илтижо қилғучи умидсиз дарбозадан йироқлашди. Унинғ кетича дарбоза ёнида банорас паранжилик бир хотин пайдо бўлиб, ичкариға парвосиз кира берди.

---

[1] *Сайид* — амир демоқчи.

[2] *Сайис* — отбоқар.

[3] *Шери Яздон* — ҳалифа Алига берилган нисбат.

«Шери Яздон»ни ҳам киритмайдирган дарбозабонлар хотинни бошдан-оёғ кузатиб, индашмай қараб қола бердилар. Хотин ичкари кириб, тўғрига қараб юрди, асл ўрданинг улуғ муҳташам дарбозасига яқинлашқандан кейин ўнгдаги айри йўлга бурилди.

Хотин ҳарам дарбозасини чоглаб борар эди. Қўргон остидаги соқчилар хотинга ёвош-ёвош қараб олиш билан кифояланар ва уни танигандан парвосизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.

Хотин ҳарам дарбозаси ёнига етиб, остонага қадам босқан чогида бўсагадаги йигит «виш» этдириб қиличини қинидан сугурди.

— Тўхтанг!

Хотин тўхтади ва йигитка қараб бетидаги чашмбандини қия очти. Йигитнинг жиддияти кулимсирашка мубаддал[1] бўлиб, ҳаводаги қиличини қайтариб гилофига солди. Хотин юзини очқан кўйи ичкарига юрди. Ўттуз беш ёшларда кўринган бу гўзал хотин ҳарам ходималаридан Гулшанбону эди.

Гулшанбону Худоёрнинг иккинчи даврида ўз хусни билан бир неча мартаба хоннинг илтифотига сазовор бўлган ҳарам канизларидан эди. Худоёр тахтни ташлаб, Бухорога қочишга мажбур бўлгандан кейин, огасини гайри шаръий ишларда, жумладан, хотинбозликда айблаб, тахтга минган Маллахон ўз даъвосига мувофиқ Худоёр ҳарамидаги юзлаб хотинларни ўз йигитлари орасида хотинликка тақсим қилиб юборди. Шу жумладан, Гулшанбону ҳам Маллахон тарафидан Худоёрга қарши урушда қаҳрамонлик кўрсаткан бир йигитка инъом қилиниб, шундан бери ўша йигитнинг никоҳида хотин эди. Худоёр учунчи мартаба тахтка мингандан кейин, Гулшан хоннинг ёнига келиб, эски «қадрдонлик» номига ҳарамдан бир хизмат сўраганида, «марҳаматлик» хон Гулшаннинг арзини ерда қолдирмай, ҳарам ходимларининг жуда озларига насиб бўладирган улуғ бир мартаба ато қилдиким, биз Гулшанга топширилган вазифанинг нимадан иборатлигин қуйида кўрармиз.

Гулшан дарбозадан ичкари киргандан кейин, паранжи остида босилиб тартибсизланган сочларини тузатди, чанг ўлтурган нилий ранг товор кўйлагининг

[1] *Мубаддал* — алмашинган.

этакларини қоқти, қўлидаги ёқут ва зумурад кўзлик олтин узукларини тўғрилаб тақти ва шундан сўнг зиналардан юқорига қараб чиқа бошлади. Йигирманчи зинадан кейин узун — ўрданинг эни қадар бир йўлак бошланиб, унинг ўнг-сўлини ўн чоғлиқ бухори чакма эшиклар зийнатлаган эдилар. Бу эшиклар ҳарамдаги алоҳида ҳавлилар ва улар даромадини[1] кўрсатар эдилар.

Гулшан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди. Ичкари тарафдан кекса бир ходима — эшик очар хола кўриниб, Гулшанга салом берди ва «хуш келдилар» — деди. Гулшанни ичкари киритиб, эшикни беклади. Бу, ҳарамнинг кичкинагина сув ҳавлиси эди. Ўртадаги мис ҳовузда кўм-кўк сув мавж уриб, бир неча канизлар ҳовуздан сув олмоқда эдилар. Ҳавлининг шимолидаги ходималар турадирган кичкина бир уйдан бошқа мунда бино йўқ, фақат жанубда ҳалигидек бир эшик бор эди. Сув ҳавлисидаги бу ҳовуз ҳарамнинг бутун эҳтиёжини ўтар, уни ҳафтада бир неча мартаба махсус соатларда мешкоблар томонидан тўлдириб турилар эди.

Гулшан паранжисини қўлига олиб, эшик томонга юрди. Эшик ёнига келиб секин-секин ҳалқани чертди. Эшик ичкаридан очилиб, бунда ҳам эшик очар ҳола кўринди. Лекин буниси ёшқина бир каниз эди. Гулшандан паранжи, чашмбандни олиб, «хуш келдилар» — деди. Бу ҳарамнинг биринчи ҳавлиси эди. Ҳавлининг тўрт томони нақшинкор, ойнабанд, гул чакилган даричалик, ҳаммаси бир хил бичиқда танобий (зол) уйлар, ҳар бир уйга махсус даҳлизлар ва бир-бирига ямашдириб солинган хоналарни шу даҳлизлар бир-биридан ажратиб турар эдилар. У қадар кенг бўлмаган саҳн остига хишт тўшалган, ҳавли юзида тўрт-бешта қизил шолдан кўйлак ва бошларига сариг шолдан рўймол ўраб, оёқларига бедонадан кафш-масхи кийган ёш канизлар сочилган ҳолда вазифалари орқасидан юрар эдилар. Гулшан улар билан оҳиста сўрашди ва канизларнинг биридан ярим товуш ичида сўради:

— Он ҳазратим?

— Шаҳншиндалар, — деди каниз, товшини четка чиқармасликка тиришиб.

[1] *Даромад* — ёълак.

Шаҳнишин — хоннинг хос ҳужраси, хон овқатланадирган, ухлайдирган ҳам хотинларни қабул қиладирган уй бўлиб, сув ҳавлисининг қатори билан то тахт ўрнатилган маҳкамагача қатор уч хона танобий уйлардан иборат эди. Бу уйлар шаҳнишинликка мувофиқ бошқа бинолардан баланд қилиб солинган эдилар. Ҳавлининг шарқий томони маҳкамага қаратиб солинган бинолар орқаси, жануби хос ойимлар — яъни хонимлар танобийси, гарби — қисман танобий ва қисман ошхона ва ҳарам хазинаси биноларини ва бошқа ҳавлиларга чиқиш учун даромадларни ташкил этар эди.

Гулшан, «шаҳнишиндалар» жавобидан сўнг, тараддудлангандек бўлди. Бир оз иккиланиб тургандан кейин, яна бир қайта сочини, рўймолини, кийимини тузатиб олди ва шаҳнишин томонга бурулди.

— Ойихоним чақирадирлар, — деб бир каниз шивирлади.

Гулшан уч-тўрт қадам босқан эди, тўрдаги танобийдан чиқиб келган канизнинг ҳалиги сўзи билан тўхтади ва сўзсиз каниз томонга бурулди. Гулшан кирганда даҳлизнинг тўрида уч нафар каниз санама[1] тикиб ўлтурар эдилар. Улар билан саломлашди. Ул саломлашқан аснода ичкари танобийдан олти ёшлар чамалиқ, оқ туслик, қора кўзлик кўркамгина бир бола сариг атлас кўйлагини ҳилпиратиб чиқиб келди.

— Ассалому алайкум... Согмилар, шаҳзодам, — деди Гулшан қўлини кўкрагига қўйиб, болага букилинқираган ҳолатда.

Шаҳзода жавобсиз кулимсираб, Гулшанга бир оз қараб турди-да, ичкарига кириб кетди.

Гулшан кафшандозда оёгини ечиб, гиламга чиқди. Даҳлиз ўн бир ёгочлиқ катта мунаққаш уйдан иборат бўлиб, тахмонида атлас ва адрас кўрпа, кўрпачалар уюлган, тоқчалари анвойи хитойи ва қашқар чиннилари, Бухоро мис ва кумуш идишлари билан зийнатланган эди. Гулшан кафшини еча бошлагач, юқоридаги санама тикувчилар ҳам ўрунларидан турган эдилар, келиб кўришдилар. Улар кўришиб бўлганда, бояги каниз ичкаридан чиқди.

— Кирсинлар, — деди Гулшанга.

---

[1] *Санама* — ироқи.

29. ОГАЧА ОЙИМ

Гулшан эшикка юриб келиб, рўймол — лачагини тузатти ва ичкарига қадам босди. Эшик ичкарисида қўл қовиштириб ўлтурган каниз ўрнидан туриб букилди.

— Сафо келдилар.[1]

Асл гиламлар, бахмал кўрпачалар, олтин ва кумуш асбоблар билан зийнатланган танобий уйнинг орқа ва ўнги деярлик кўзни қамашдирарлиқ шукуҳларга ғарқ бўлган эди. Танобийнинг ҳавли томонига қурулган учта кичкина дераза ларнинг ойналари ҳам бундаги асл ашёларнинг турлик навъи қабилидан ҳар кўзи ҳар рангда жилваланар ва уларнинг акси зиёси билан шипга осилган олтин қандил албон тусда товланар эди. Танобийнинг тўрида, ипак жойнамоз устида қиблага қараб ўлтурган ойим тизасига ясланган шаҳзодани эркалаб, ёнига қайрилди. Эшикдан кириб, қўл қовиштириб тўхтаган Гулшан икки букилиб салом берди.

— Келинг, Гулшан, — деди ойим, — ўлтуринг, ваалайкум ассалом.

Гулшан таъзим билан биринчи даричанинг юқорисига бориб ўлтурди ва дуога қўл кўтарди.

— Ойи хонимнинг бахт ва обрўлари зиёда, шаҳзодамнинг умрлари узун бўлсин.

Эшик ёнида тик турган каниз дуо асноси ўлтуриб фотиҳа ўқушди. Фотиҳадан сўнг яна ўрнидан туриб қадалди. Ойим ҳамон шаҳзодани эркалаб жойнамоз устида ўлтурар эди.

Жияклик атлас кўйлак, Бухоро кундалидан[2] желатка ва бошига санама рўймол ўраган ўттуз беш ёшлар чамалиқ бу хоним — Хоннинг муътамад[3] хотини Огача ойим ва шаҳзода эса хоннинг суюклик ўғли — Ўрмонбек эди. Огача ойимнинг хитой хонимлариникига ўхшаш қора бодом кўзи ва умуман сиймоси Туркистон қизи эмаслигини айтиб турар, бироқ тилида бегоналиқ сезилмас эди. Огача ойимнинг асли исми Масъуда хоним, аммо «Огача ойим» деб машҳур бўлиши унинг қашқар қизи бўлганлигидандир. Уйгурлар биздаги «хоним, бекач» дейиш ўрнида «огача» дейдирлар.

---

[1] *Сафо келдилар* — хуш келдилар.

[2] *Кундал* — зар иплар билан тўқилган қимматбаҳо мато.

[3] *Муътамад* — ишончли, эътимодли.

Масъуда Ўш атрофида тургун бўлган уйгурлардан Ибодуллахўжа деганнинг қизи, Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга уйланган эди.

Худоёр тахтни ташлаб Бухорога кетишка мажбур бўлгандан кейин кўб хотинлари унга вафосизлиқ билан эр қилиб кетканлари ҳолда, шу Огача ойим эрининг хорлиқ ва муҳтожлик кунларига шерик бўлиб юрган ва шу вафодорлиги жиҳатидан хоннинг эътимодини қозонган эди. Иккинчидан, Огача ойим Худоёрнинг ҳарам хотинлари ичида ақллик, тадбирлик ва шу сояда ҳарамнинг барча хонимлари ва юзлаб канизлари бунинг идорасига топширилган эдилар. Юзлаб кундашлар орасидаги жанжаллар огачанинг ислоҳига[1] келиб тўхтар, ҳарамдан ҳар кимса бунинг сўзига қулоқ солишга мажбур, ҳатто хоннинг ўзи ҳам хотинлари орасидаги онглашилмовчилиқларни Огачанинг ислоҳига ҳавола қилғучи эди. Янги кийим бериш вақти етканда, кимга қандай кийимлик лозим, ким қандай нарсага муҳтож — бу масала ҳам Огача ойим тарафидан ҳал қилиниб, хазиначига бюурилар ва ҳозирланилган кийимликлар унинг томонидан тақсим қилинар эди. Бундан бошқа, кундалик ошхона овқати ҳам Огачанинг белгилаши билан пиширилар, ойим ва каниз, доя ва чеварларнинг ҳаммомга боришлари, бекларнинг тўйига чиқишлари ва шунга ўхшаш лозимомадалар ҳам бу ойимнинг кўрсатишига мувофиқ эди. Баъзан Огача ойим мамлакат ишларига ҳам оралашиб олар, гоҳо ўз фикрига хонни унатиб ҳам қўяр эди. Худоёрнинг хотинларидан кичик Шоҳ ойим[2] вафот этиб, ундан бир бола — Ўрмонбек ятим қолган эди. Худоёр Ўрмонбекни жуда яхши кўрар ва ўзига валиаҳд белгилаган эди. Кичик Шоҳ ойим ўлгандан кейин Ўрмонбекни ҳарамда эътимодлик бўлган Огача ойимга топширди. Шундан бери ул Ўрмонбекни ўз боласидек тарбия қилиб келар ва бу сабабдан ҳам хоннинг назарида унинг қадри жуда юқори кўтарилган эди.

Огача ойим ҳануз Гулшанга илтифотсиз, Ўрмонбек билан сўзлашмакда эди.

— Жуда шўх бўлибсан, ўғлим. Мен сени отахонингга чақиб бир урдирай.

— Будана берсангиз шўхлиқ қилмайман.

---

[1] *Ислоҳ* — тузатиш, тўғрилаш.

[2] Шунғон бегининг қизи *(муал.)*.

— Буданаларингни ўлдириб битирдинг-ку, золим, буданаларни яна қайдан олайлиқ.

— Мен ўлдирмадим, ўзлари ўлиб бутдилар.

— Зийракни нега урдинг?

— Зийрак менга будана топмади.

Огача ойим эшик ёнида тик турган канизга қаради:

— Кел, Мисқол, — деди ва Ўрмонбекнинг орқасини силади. — Сен гуманг билан ўйнаб кир, буданани эртага топдирармиз.

Каниз Ўрмонбекни етаклаб чиқа бошлади.

— Олдимга ҳеч ким кирмасин, — деди Огача ойим. — Эшикни ёпиб чиқ.

Улар чиқғач, Огача ойим Гулшанни ўз яқинига чақириб, жойнамоздан кўрпачага сурилиб ўлтурди, такрор — «яқинроқ келинг, Гулшан», деб таклиф қилди. Огача ойимнинг бирам муҳим сўзи борлигини сезган Гулшанбону қўл қовиштириб, ойимнинг яқинига бориб тиз чўкти.

— Шаҳардан нима хабарлар топдингиз, Гулшанбону?

— Шаҳар хабарлари ойи хонимдан махфий эмасдир.

— Ўзингиз тинч турасизми, уй ичингиз согмилар?

— Шукур... Онҳазратим ва ойи хонимнинг сояи давлатларида.

— Ишларингиз қандай? — деди кулимсираб Огача ойим. — Бизга кундашлар топиб бўладими?

Бу саволдан Гулшан бошини қуйи солди, Огача ойим кулимсиганча Гулшандан жавоб кутиб турар эди.

— Сиз бизга кундаш изласангиз ҳам, — деди Огача ойим, — албатта, ўз ихтиёрингизча эмас, сайиднинг амрлари билан, шунинг учун бу тўғрида мен сизни айблай олмайман.

Бу сўз билан Гулшан бир оз хижолатдан чиққандек бўлди.

— Албатта, ойи хоним...

— Сўзимни ерда қолдирмаслигингизга ишонганим важидан, — деди Огача жиддий тус олиб, — сиз билан бу тўғрида махфий бир-икки огиз гаплашмакчи эдим.

— Канизингизнинг боши устига, ойи хоним.

Огача ойим деворга суялган ёстиқни тирсаги остига тортиб такя қилди.

— Мен бу гапимни ўткан кун Ботирбоши холага ҳам айтиб қўйдим. Лекин сайиднинг қулоқларига еткурмаслик шартдир. Бу тўғрида холадан ҳам сиз эҳтиётлироқсиз, деб ишонаман. Чунки сизнинг мен билан эски қадрдонлигингиз бор.

— Чўрингиз сўз улашдиришни ёмон кўрадир, ойи хоним.

— Албатта, шундай бўлмоги лозим, — деди Огача ойим, — ўзгалардан ҳам сизга айткулуги йўқ, Гулшан. Сайиднинг никоҳларида биз ўнлаб кундашмиз...[1] Агар канизларни ҳам қўшиб ҳисобланса, кундашларнинг саноги бир юздан ортадир. Ботирбоши хола, яна бир нечалар ва атрофдаги бекларимизнинг таважжуҳлари соясида[2] сайиднинг ҳарамлари уч-тўрт йилнинг ичида бунчалик чўриларга эга бўлди... Янги ва кенг ўрдага келиб яйрашармиз деган эдик, баракатларингизда кундан-кун баттарроқ сиқилишиб борамиз. Ҳатто ичкари ҳавлиларда бир уйга саккиз, тўққуз каниз жойлашишига тўғри келиб қолди. Бу ҳол давом этса, бирар йиллар ичида яна бир янги ўрда солишқа тўғри келадир. Бу, албатта, мумкин эмас. Ундан сўнг сайиднинг ҳамма диққатларини ҳарамга тортилса, мамлакат иши халалдор бўлишида ва бунинг уволини бизлар кўтаришимизда шубҳа йўқ. Мана шу андишаларга бориб, сиз билан кенгашмакчи эдим... Бу андишам Ботирбоши холага ҳам маъқул тушиб, ваъда берди. Сиз ҳам шу гапларни яхши ўйлаб, ўз фикрингизни менга сўзлангчи, Гулшанбону.

Гулшан Огача ойимнинг мақсадига тушунмагандек бир оз ўйланиб турди:

— Муддаоларига чўрингиз тушунмадим, ойи хоним.

— Тушунмаган бўлсангиз, — деди Огача, — мундан сўнг ҳарамга хотин ва каниз келтирилмасин, дейман.

Гулшан бошини қуйи солди. Чамаси, Огача ойимнинг таклифи унга ёқмагансумон эди. Дарҳақиқат, огиздаги ошни олдириш ҳар ким учун ҳам бир хил эмасдир.

---

[1] Шариъатда тўрттадан ортиқча хотин олиш ёъқдир. Худоёрнинг расмий никоҳидаги хотини тўрттадан ошмас, яъни, янги хотин оладирган бўлса, тўртинчи хотинини канизликка кечириб, ўрнига янгисини қўйиб турар эди. Оғача канизликка кечирилганларни ҳам бунда кўпиб ҳисоблайдир *(муал.)*.

[2] Атроф ҳокимлари хушомад тариқасида чиройли қизларни хонға юбориб турғучи эдилар... *(муал.)*.

— Биз каминаларда нима гап, айланай ойи хоним... Биз, ҳарна қилсақ, онҳазратимнинг буйруқлари билан қиламиз... Биз онҳазратнинг отқан ўқларимиз.

Огача ойим Гулшаннинг кўзига анча тикилиб қолди. Лекин Гулшан кўзини ундан қочириб ерга боқди.

— Албатта, биз сайиднинг отқан ўқларимиз, — деди Огача ойим қизиқишқаннамо. — Лекин, хўжам буюрди, деб ишнинг ўнг-терсига қарамай югура бериш аҳмоқликдир. Агар сиз билан мен онҳазратнинг холис қуллари бўлсақ, сайиднинг давлатларига рахна солмайлиқ, дўсти нодонлиқ қилмайлиқ. Мана бу — холис қуллиқ даъвосида бўлган бизнинг қўлимиздан келадир... Зоҳиран, сайидга хиёнат кўринса-да, ҳақиқатда холис дўстлиқ, деб сизга бу таклифни қилдим. Сайидни кунчилайди[1], деб бошингизга келтира кўрмангки, ҳозир ҳам мен онҳазратнинг бир юзинчи хотини бўламан. Юз хотиннинг биттаси бўла туриб, кундашлик қилиш ўзи телбаликдир. Лекин, орада бир гараз[2] бўлса, ул ҳам сизга айтканимдек, холис қуллиқ — чин давлатхоҳликдир[3], тушундингизми Гулшан.

Гулшан «биз сайиднинг отқан ўқларимиз» деб Огача ойимни аччигландирган эди. Ўз хатосига тушунган Гулшан узр айтди.

— Мен сизга бу гапни бошқа мақсадда айтдим, ойи хоним. Биз, дедим... албатта, биз...

— Агар сиз бунда ноилож бўлсангиз, мендан йўл сўранг.

— Пир бўлиб қўлимдан тутсангиз, онҳазратимнинг ўғурларида бошим фидо бўлсин.

— Гап шундай бўлса, иккимизнинг бу ишка кўмаклашувимиз ёки сукут қилишимиз давлатхоҳлиқ эмас, душманликдир, — деди Огача ойим. — Маним сизга кенгашим — бундан сўнг устингиздаги хизматка бир оз ўйлашиб қадам босишдир.

— Мени итобга[4] тутсалар?..

— Бунинг тадбири осон, — деди Огача. — Аввал шуки, сайиднинг кўзларига оз кўрининг, кўринган чогингизда сулук чўри тополмадим, деб узр айтинг. Сизни, тополмабсан деб қийин-қистоққа олмаслар,

---

[1] *Кунчи* — рашк қилиш, қизғаниш.
[2] *Гараз* — мақсад, ният, муддао.
[3] *Давлатхоҳ* — хайрихоҳ, дўст.
[4] *Итоб* — таъна.

жазога тортмаслар. Муҳтожликдан қўрқсангиз мен бор, мен сизга қўлимдан келган ёрдамни қиларман. Маъқулми, Гулшанбону.

Кейинги жумла билан Гулшаннинг чеҳраси очилиб кетди.

— Хўб, айланай ойи хоним.

— Аҳсан!

Даҳлизда санама тикиб ўлтурган канизлардан бири— хазинадор югуриб кирди.

— Лаббай.

— Опангга икки тилло бер, устига мунсак ёп!

Аҳсан икки қўлини кўкрагига қўйиб, таъзим қилгандан сўнг, чиқиб кетди.

— Шундай одатингизча маним олдимга келиб туравуринг, керагингиз бўлса тортинмай айтинг.

Гулшан бош букиб қуллиқ қилди. Эшик очилиб, қўлида адрас мунсаги билан Аҳсан кирди ва Гулшаннинг устида тўхтади. Гулшан ўрнидан туриб ойимга бош эгди. Шу ҳолда Аҳсан мунсакни унинг устига ёпиб, қўлига икки тиллони ҳам узатди. Гулшан устида мунсаги билан оҳистагина ўлтурди. Аҳсан ҳам турган жойига чўккалади. Гулшан дуога қўл кўтарди. Аҳсан омин, деди. Дуодан сўнг Гулшан ва хазинадор — Аҳсан оҳиста-оҳиста орқалари билан юриб, Огача ойимнинг ҳузуридан чиқдилар.

30. ХОНИМ ОЙИМЛАР

Гулшан эгнида мунсаги билан даҳлизга чиқиб, ундаги канизлар томонидан «илтифотга лойиқ кўрилгани» учун табрик қилинди. Кафшандозда кийинар экан, кўзи тўгридаги шаҳнишинда эди. Канизлар билан хўшлашиб ҳавлига тушди.

Юқорида сўзланганидек, бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва қуллари билан турар эдилар.

Огача ойимнинг қаторидаги иккинчи танобий хоннинг суюкли хотини Розия ойимга қарар эди. Розия ойим гарчи ўткан йиллардагина хонга никоҳланган бўлса ҳам, ўзининг хаёлий ҳусни билан «сайид»нинг илтифотини жалб этиб, ҳарамда биринчи мавқуъга минган хонимдир. Хизматига тўрт каниз ва икки қул ҳадя қилинган бу ойим асли кошгарлиқ бўлган

Охунджонбой деганнинг қизидир. Розия хоним қизлиқ чогида Қўқон бойларидан Жонбобо отлиг бир кишига тегиб, бир бола туққандан кейин эри ўладир. Бундан сўнг қўқонлиқ Миён Фазл Ваҳҳоб ҳазратка эрга чиқадир. Гулшанбонуга ўхшаш хуфиялар «сайид»нинг қулогига еткирган бўлсалар керак, бир кун хон, тўсиндан арава юбориб, Розия хонимни «меҳмонга» чақиради...

Хоннинг ҳукмига қарши Миён Фазл Ваҳҳоб нима ҳам қила олсин. Розия хоним хон ҳарамида бир кеча қўниб, эртаси уйига қайтадир. Ул уйига қайтиб келганда Миён Фазл Ваҳҳоб Розия хонимнинг қўлига талоқ хати топшириб, етти арава мол билан ўрдага жўнатадир... Миён Фазл Ваҳҳоб бу ишни қўрққанидан қилганми ёки хонга аччиг тариқасидами, ҳар ҳолда буниси ҳатто Розия ойимнинг ўзига ҳам қоронгидир[1].

Гулшан Розия ойимнинг даромадига етканда икки нафар каниз даҳлиздан чиқиб, бўсаганинг икки томонида қўл боглаб ва бош букиб тўхтадилар. Шу ҳолда ичкаридан гўё юзи сут билан суғорилгандек оқ, қурулай кўзи ойсиз ва булутлиқ кечасидан ҳам қорароқ, қадди сарв каби мавзун, қора сочи тақимини ўпкан, уст-боши ипак ва олтинлар билан гарқ бир хоним хиромон чиқиб келди. Бошидаги ҳисобсиз кокилларини санама тикилган оқ ҳарир рўймол билан озорсизгина боглаган, ёқа ва этакларига нафис жияк бириктирган хонатлас кўйлак, бухоро кундалидан қиргоқларига олтин уқа (қўр) тутулган енгсиз желатка кийиб, ёқут кўзлик олтин тугмаларни бўшқина солган, ҳусида мисли оз бу нозанин хоннинг суюкли хотини — мазкура Розия хоним эди. Розия хоним орқасидан саккиз-тўққуз ёшлар чамалиқ, кўз ва тишидан бошқа аъзосида оқи йўқ бир бола кўриниб, хонимни таъқиб этди. Бу ёш югурдак қулча хонимнинг ҳар бир майда хизматларига тайёр каби оёг олар эди[2].

[1] Ҳарам тўғрисидаги маълумотимизнинг аксариси бу кунда ҳам ҳаёт бўлган шу Розия ойимдан олинди. ҳозир тўқсон ёшларга йеткан бу кампир ўзининг кучлик хотираси билан бизга қимматлик маълумотлар берди. ҳануз сақланиб келган баъзи хусусиятлари билан бизни таажжубка солди. Муҳтарама Розия ойимга ва икки орада воситачи бўлиб устимга миннат қўйган қўқонлиқ дўстим Босит Қодирийга ташаккур ва раҳматлар айтишка бурчлиман *(муал.)*.

[2] Қуллар аксар тожиқ ва ҳабашдан бўлиб, йетти ёшдан ўн икки ёшгача эдилар ва ҳарамда бундан юқори ёшдаги қуллар сақланмас, қул ўн икки ёшга етканда, ҳарамдан чиқарилиб, ўрдадаги бирар хизматка белгиланар эди, дейдир Розия ойим. Эрлиги олинган (бичилган) қуллар Худоёрнинг онаси ҳоким ойим — Жорқин ойимгача (1185 йилда вафот эткан) фақат икки нафар бўлиб:

Розия хонимга қарши келгучи Гулшан букилиб салом қилди. Розия хоним ишорат билан жавоб бергач, «эсонмисиз» деди ва унинг жавобини ҳам кутмай шаҳнишин томонга қараб йўл солди.

Гулшан Розия ойимнинг қуйисидаги даҳлизга юзланиб, ундаги канизлардан Қурбон ойимнинг соғлигини сўраб ўтди. Қурбон ойим танобийсидан сўнг ҳавлининг кун ботишига мойил бино Шодмон ойимга қарашлиқ ва шу билан ҳарамнинг биринчи ҳавлисидаги ойимлар ҳисоби битадир[1].

Эшмат саркор, Тошмат саркор; (ҳар иккави ҳабаш) булар ҳам хондан ташқари ҳарамга киралмас эканлар. Ҳар кун эрталаб хон онасига салом бергали кирганда ҳалиги икки нафар қул ҳам хоннинг орқасида кириб, ҳоким ойимга салом бергандан сўнг яна хон билан бирга чиқишиб кетар эканлар (бу иккиси Шералихондан қолган, ҳоким ойимга яқин, қадрдон қуллар бўлганга ўхшайдир).

Розия ойимнинг айтишига қарганда, шу икки қулдан бошқаларнинг эрлиги ёқотилмаган экан. Бундан онглашиладирким Худоёр ҳарами тўғрисида ёзғучи ўрусларнинг қул (евнух)ларни каниз ва хонимлар билан аралаш юрган ҳолда курсатишлари муболагадир.

Розия ойим яна тафсилга киришиб: «Хон биринчи мартаба тахтдан ҳайдалишида ўзига қарашлиқ ёш қуллардан бир нечасини Жиззахка элтиб ўқутди ва сўнги даврида уларни баъзи мансабларга қўйди. Улар: Шоғулом жарчибоши, Жамил Файзулло ва Муллача хазиначилар, Давлат удайчи, Давлат саркор ва Шопсанд қурбошилар» дейдир. Бу қуллар ҳам ҳарамга киралмаганларидек, эрликлари ҳам жойида экан (муал.).

[1] Розия ойимнинг айтишига қараганда, Худоёр ўзининг уч карра хонлиқ даврида шу хотинларга уйланган: 1). Қозоқ тўра — Розия ойим бунинг отасини аниқ айтолмайдир. Лекин, ўзи қиргизлардан эди, дейдир. Фикримизча. Мусулмонқулининг қизи шу бўлсамикин?.. Хизматида тўрт канизи бўлган; 2). Анбарчик тўра — Ўратепада юзбеги бўлган Худоёрбек валламининг қизи; 3). Катта пошшо ойим — қўқонлиқ Хўжа Калон тўранинг қизи, Насриддин бекнинг онаси, хизматида йетти каниз, тўрт қул; 4). Қўқонлик ойим — Қўқоннинг Сармозор даҳасидан, кимнинг қизи эканини Розия ойим билмайдир. Хон биринчи мартаба тахтдан қувлангач, эрга тегиб кеткан; 5). Қурбон ойим — ғумалардан.[3] Ўрмонбекнинг хазиначиси хизматида икки қул, уч каниз. 6). Гулзода бекач — ғумалардан, хизматида тўрт каниз. Шаҳзодахон исмлик бир қизи бўлиб, 1919 йилда Ўшда ўлган; 7). Ширин бекач — ғумалардан, хизматида уч каниз, икки қул. Тўра пошша исмлик бир қизи бўлиб, қўқонлиқ Кароматхон тўрага берилган; 8). Исфаралик ойим — Исфаралик ҳабиб эшоннинг қизи. Бундан Моҳзодахон исмлик бир қиз туғулиб, қўқонлиқ Сафохон тўранинг ўғли Исахонга берилган (Моҳзода алҳол тирик эмиш). Худоёр иккинчи хонлиқ даврида Исфаралик ойимни гарликда айблаб, баҳона билан ўрдадан ҳайдаб юборган.

Худоёрнинг иккинчи хонлиқ даврида олган хотинлари: 9). Мунисхон пошша — қўқонлиқ Қозихон тўранинг қизи, хизматида сакқиз каниз, тўрт қул. Бундан Сайид Умарбек исмлик ўғул туғулган. Сайид Умарбек бу кунда Рошидон раёън, Тўра қишлоқда турар эмиш; 10) Пошшабону ойим — Қўқонда машҳур Баҳодирхон тўранинг синглиси, Муҳаммад Аминбек билан Чорсолахон пошшанинг онаси, хизматида тўққуз каниз, беш қул. 11) Масъудахон (Огача ойим) Ибодуллахўжа қизи, Фансурулюбекнинг онаси; 12) Кишбиби (Қизойим) — Худоёрнинг тогаси Гадойбой дотқонинг қизи. Бу аслда Шомуродхоннинг хотини бўлиб, Шомурод ўлгандан кейин ҳоким ойим Бухорода ўғли Худоёрга Кишбибини никоҳлаб берган, хизматида беш чўри, уч қул; 13) Ки-

Гулшан ҳавлининг кун ботиши — ошхона ва бошқа рўзғор уйлари ёни билан бориб бир эшик орқали бизга маълум узун йўлакка чиқди. Йўлакда сув ҳавлисидан чиқиб келган бир каниз Гулшанни кўриши он қўлидаги сувлик кашкулни ерга қўйиб югурди:

— Эсонмисиз? Мунсак муборак, аямлар согми?

Гулшан қўл учи билан кўришди:

— Ўзинг ўйнаб кулиб юрубсанми? Мунисхон пошша ойим саломатмилар? Биби пошша ойим ёзилиб кетдиларми?

— Шукур, шукур, бизнинг ҳавлига киринг.

— Кирарман, — деди Гулшан ва устидаги мунсакни еча берди. — Сен маним келганимни уларга айтма. Мен ўзим бир оздан кейин чиқарман.

Каниз орқасига бурилиши билан йўлакнинг юқори эшикларидан бири тарақ-туруқ очилиб, ичкаридан икки ёш, оёг ялан каниз қувлашиб чиқдилар. Гулшанни мун-

---

чик Шоҳойим — Шуғнон ҳокимининг қизи, Ўрмонбекнинг онаси, боланинг чилласи чиқмай ўлган; 14) Тўхтапошша (Чиндовуллиқ ойим) — Наманган тумани Чиндовул қишлогининг хўжа қизларидан, хизматида тўрт каниз, уч қул. 15) Катта Шоҳойим — Дорбоз ҳокимнинг қизи, хизматида етти чўри, катта Шоҳойимдан Сайид Фансурулло исмлик ўғул туғулиб, беш ёшида экан, Маргилонда Пўладхон ўлдирган; 16). Гуландом бекач — ғумалардан, бундан Офтобхон исмлик қиз туғулиб, Худоёр вақтида, ўн уч ёшида ўлган. 17). Моҳбегим бекач— ғумалардан. Биняминбекнинг онаси, хизматида уч қул, уч чўри; 18) Гулқиз бекач — ғумалардан. 19). Асал бекач — ғумалардан. Учунчи хонлиқ даврида; 20) Қоратегинлик ойим — Қоратегин ҳокимининг қизи, хизматида етти чўри: 21). Бибипошша (эқавотлиқ ойим) — Наманган юқорисида Экавот қишлогининг катта эшони Хўжам пошша туранинг қизи, хизматида уч чўри, икки қул бўлган; бу ойимдан Сайид Фансурулло исмлик ўғул туғулиб, болани уч ёшида Пўладхон ўлдирган. 22). Розия ойим — (шу маълумотларни берувчи) Розия ойимдан Сайид Умарбек отли ўғул бўлса ҳам уч ёшида ўлган. 23). Қамбар пошша — Хўжакалон туранинг кичик қизи, Катта пошша ойим ўлгандан кейин болдиз олган, хизматида уч каниз. 24). Ойнисахон пошша — Турсун оталиқнинг қизи; 25). Туҳфаниса ойим — Олтиариқ қозисининг қизи; бу қизга уйлангандан ўттуз етти кун кейин Худоёр ўрусларга сигиниб Тошканд келган. 26). Ҳамроҳ биби ойим — қўқонлиқ Нурматбой деганнинг қизи; 27). Саиданисо (чимёнлик ойим) қиргизлардан биринг қизи. 28). Шодмон ойим — ғумалардан; хонга суюкли эмиш, хизматида уч чўри, уч қул. 29). Гулбону бекач — ғумалардан; хизматида бир чўри, бундан Озодахон исмлик бир қиз туғулиб, қўқонлиқ Баҳодирхон турага келин бўлган; 30). Руҳафзо бекач; 31). Сайқал бекач; 32). Санавбар бекач; 33). Арғувони бекач; 34). Нигор бекач; 35). Рузвон бекач. Бу олтови ҳам ғумалардан эмиш.

Бу йерда ёзилганлар Худоёрнинг тугал хотинлари ҳисоби бўлмас, деб уйлайман. Чунки Розия ойимнинг хотиридан баъзиси кўтарилган бўлиши мумкиндир. Биз Розия ойимнинг ёнида эканмиз, ўртоқ Босит:

— Хон неча хотин олган эди, ойи? — деб ҳазил тариқасида такрор савол берди. Розия ойим мендан ийманган қиёфада:

— Хон қурсин, унинг олган хотинларининг ҳисоб-китоби ёқ, болам, — деди ва манимча жуда тўғри сўзни айтди *(муал.)*.

[3] *Ғума* — жория, хизматкор.

сак билан овора кўрган қизлар шу тарафка қараб югурдилар.

— Гулшанжон, Гулшанжон! Эсонмисиз, омонмисиз? Сарпа қутлуг!

Шўх канизларнинг бири Гулшаннинг олдидан ва иккинчиси ёнидан ўрамалаб, бирининг огзидан иккинчиси «Гулшанжон, эсонмисиз!»ни олиб эсанкиратдилар.

— Бўлди, бўлди! Шўх байтал ўлгурлар! — деди Гулшан, — ойимлар эшитса, нима деган гап бўлади?

Қизлар Гулшаннинг сўзига қулоқ солмай, келган тарафларига қараб уни судрадилар.

— Тўқ байтал! Гулшанжон — Тўқ байтал!

Гулшан аччигланса ҳам, яна уларнинг сўз ва ҳаракатидан кулишка мажбур эди.

— Қуриб кеткурлар... Шунинг учун ҳам сенларнинг олдингга киргим келмайди-да!

Сўзга илтифотсиз, ўйин билан борган канизлардан бири Гулшаннинг қўлидаги мунсакни титкилаб ўзига тортди:

— Қайси гўрдан олдинг, менга берсангчи шуни!

— Ол, ол! — деди Гулшан мунсакни бўшатиб, — ўлимлик қиларсан!

— Албатта тобутимга ёпарлар!

Йўлакнинг бошидаги эшикка етдилар ва учиси бирдан сиқилишиб, ичкарига кирдилар.

31. ҚИРҚ ҚИЗЛАР

Гулшанлар кирган ҳавли «Қирқ қизлар» деб аталар эди. Бунда хоннинг кўнгил очишига хизмат қилгучи «Қирқ қизлар» турар эдилар. Бу ҳавли ундаги ўйнчи, созанда ва навозанда канизларнинг сонидан олиб, «қирқ қизлар» аталган эди.

Худоёрнинг ҳарам канизлари сони бир юз элли беш нафар бўлиб, булардан ўн тўрт нафар оқ саройда, саккиз нафар шаҳнишинда, яъни хоннинг ётиш-туришига махсус, саккиз нафар Ўрмонбекка қарагучи, ўн нафар доялар ҳузурида, йигирма беш нафар шу «қирқ қизлар»да ва қолганлари ҳар қайси хоним ойимларнинг хизматида эдилар.

Навли юзида тўп (копток) ўйнағучи «қирқ қизлар»дан етти-саккизи Гулшан олдига югурдилар.

— Эсонмисиз!
— Елиб югуриб ҳорманг!
— Эрингиз ўлмадими?
— Шаҳар йигитлари омонми!

Бу қизлар ҳалигилардан қолишмайдирган шўх эдилар. Гулшан ҳам энди жиддият сақлаб турмади:

— Зерикмай ўлтурибсанларми? Ичларингда тугиб қўйганларинг йўқми? Ўйнаш қилиб тутилмадингларми?

Бу ҳавли тўртта кичик ва битта зўр танобий уйдан, ҳам «қирқ қизлар»га махсус ошхона ва бошқалардан ташкил топиб, қизлар кичик уйларга жойлашқан эдилар. Уларнинг ясанига келганда, юқоридаги канизларда кўрилгандек — қизил шол қўйлак, сариг гуллик қизил шол рўгмол, шуваматос ёки адрас желатка эди. Ҳозирги тўп ўйунига иштирок этувчи қизларнинг ҳаммаси деярлик ялан оёг бўлиб, юмишдаги ва ошхонада ош пиширгучи қизлар дуранглик бедона кафшлар кийган эдилар. Аксарият, йигирмадан ошқан қизлар, ичларида ўн олти, ўн етти ёшлиқлари ҳам кўринар эди. Бу қизлар мамлакатнинг ҳар тарафидаги беклардан хонга ҳадя тариқасида юборилганлар, шунинг учун улар терма дўндиқлар эдилар. Чўри исми билан ҳарамга келган кунлари ҳар бирлари ҳам хоннинг «илтифоти»га бир-икки мартабагина «лойиқ» кўрилиб, сўнгра «қирқ қизлар» ичига ҳавола қилинган эдилар. Улар ҳануз ҳам шаҳарнинг машҳур хотинлари бўлган Нусрат ҳофиз, Ботирбоши хола, Тилло ҳофиз, Тожи ҳофиз, Мисқол ҳофиз, Хон огача, Мисоқ огача, Улуг ўйунчи, Шоҳбачча, Ражабхон, Тош ҳофиз ва ҳатто маргилонлиқ Зебихонлардан ўйунга, созга, ашулага таълим олиб келарлар ва шунинг учун ҳар бирлари ўз ҳунарларида яхши санъаткор бўлган эдилар. Жумъа куни етканда бу ҳавлидаги катта танобий тартибка солинар, «қирқ қизлар» янги кийимлар кийиб, упа-эликлар қўярлар, турли зийнатлар тақиб, ажойиб суратда базмга ҳозирланарлар эди. Жумъа намозидан кейин хон баъзан ёнида Розия ва Огача ойимлар билан бу ҳавлига ўтар ва катта танобийнинг тўрига қўйулган махсус курсига ўлтуриб, «қирқ қизлар» базмини кўрар эди...

Шу йўсун қизлар Гулшанни ҳавли ўртасидаги тўп ўйунига судрадилар. Гулшан ўйунга иштирок этишда тихирлиқ қилиб кўрган эди, қизлар зўр келдилар. Но-

илож ул ҳам ўйнамоққа мажбур бўлди. Бир чеккада ўлтуриб ечинди. Шу қизлардек ялан оёг, бош ялан бўлди. Товор кўйлагини аяб липпа урди, енгини тирсаги юқорисигача шимарди ва ички кийимини ҳам болдиригача кўтарди.

Қизлар ўзлари ясаган катта ипак коптокни Гулшанга бердилар:

— Марра беш-ўн; ҳар ўнда бир айланиш; агар тўпни маррага еткармай қочирсангиз, ҳар биримизни апичиб, ҳавлини бир айлантириб чиқасиз! — дейишди қизлар.

Гулшан шартни эшитиб ўйланиб турди.

— Агар маррага еткарсам?

— Биз апичиб айлантирамиз!

— Қочинглар бўлмаса! — деди Гулшан ўртага тушиб, — тўпка тегсанглар, менга ҳадук берсанглар, ҳисоб эмас!

Қизлар унинг шартига кўниб ҳавлининг теварагига тарқалишдилар. Гулшан ўйинни бошлади. Тўп чиқагон эди. Гулшан биринчи ўнни муваффақият билан тамомлади. Ўн иккинчи урушда биринчи ўн учун айланган эди, Гулшаннинг узун сочлари атрофка тарқалиб, ҳатто кўкраги ҳам ларзага келди... Қизлар қийқиришиб кулдилар. Иккинчи ўннинг айланиши ҳам шу йўсун кулги берди. Лекин учунчи ўннинг ерга саккизинчи урулишида коптоқ қочти. Гулшан коптокни ҳарчанд қувлаб юқори чиқаришга урунса ҳам бўлмади, ерда думалаб қолди. Қизлар қийқириқ ичида чапак уриб юбордилар ва Гулшанни ўраб олдилар. Гулшан чиқиб қочишга хезланса ҳам бўлмади, ул кутмаганда бир қиз орқадан келиб сакраб минди...

— Хих, эшагим!

Қизлар кулишар эдилар. Икки қиз Гулшаннинг олд ўрум сочидан ушлаб етаклади. Бу томошага ҳатто уйдаги ва ошхонадаги қизлар ҳам қизиқсиндилар. Биринчи қизни ҳавли айлантириб чиққан эди, иккинчиси минди... Шу йўсун бечора Гулшан ўнлаб қизни ўз устига миндириб, орқаси ягир бўлаёзди. Яна ўйун бошланди...

Шомга яқин ош тайёр бўлиб, қизлар ўз қўшоқлари билан уйларига кирдилар. Гулшан ҳам бир қўшоқ қизларга қўшулиб, ўртадаги уйга кирди. Қизларнинг ўзидек уйнинг полос ва жиҳозлари ҳам бесаранжом эди. Унда

бир рўймол, бунда бир маҳси, нарида яна бир нарса... Хулласи, уй ивирсиб ётар эди.

Гулшан бу ҳолдан ранжиб қизларни урушти:

— Сенларга ҳеч сон кирмади... Қачон кўрсам, уйларинг лўлининг хуржун солган елкаси!

— Лўлининг хуржун солган елкаси бўлса, — деди Нозик отлиг бир қиз, — ўзинг йигиштириб бер, Гулшан опа!

— Менми, менга нима?

— Менга ҳам нима?

— Сенинг турадирган уйинг, — деди Гулшан, — йигиштирсанг, кўнглинг равшан бўлади.

— Уй йигиштирилмаса ҳам кўнглим равшан, — деди Нозик ва ёнидаги Туҳфага қараб кулди. — Туҳфа, сенинг ҳам кўнглинг равшанми?

Туҳфа огзини катта очиб, Гулшаннинг олдига келди:

— Мана, ўз кўзинг билан қара, опа: кўнглим чилчирог ёққандек равшан, кўрдингми?

— Кўрдим, кўрдим? — деди Гулшан, юзини четка ўгуриб. — Кўнглинг равшанлиги устига яна бир нарса ҳам тилабдир...

— Нима тилабдир, эрми? — деди учунчи ёқдан Қумри. — Кўнгилдагини топар экансан, опа! Меникига ҳам қарачи, нима тилар экан?

— Сеники ҳам эр, — деб кулди Гулшан. — Буларга бир сўзни айт-да, қоч! Ош келди. Нозик, дастурхонингни ёз!

Нозик дастурхон ёзди. Ўртага икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар. Кенгаш-пенгаш бўлмади. Хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-сирин катта танобийга йигила бошладилар. Икки чилдирма қизитилди ва дутор, танбур, гижжак, чанг каби асбоблар созланди. Қизлар ўзаро базмга ҳозирланар эдилар ва ҳар кеч ҳам базм билан кўнгил ёзар эдилар. Дарҳақиқат, эркаклар дунёсидан алоқаси кесилган мазлума, оила ҳаётидан маҳрум бечоралар шундан бошқа нима билан ҳам овинсин? Уларнинг овунчоги — кундузлари ўйун, кечалари базм ва тунлари уйқу ҳам туш эди.

Қизларга махсус назокат билан соз чалинар эди. Созга йўлбошчилиқ қилган чилдирма ярим товушда гумбирлар, қўнғуроқлари шингирлар эди. Катта қандилдаги чилчирог нури остида ҳарам қизларининг ҳусни

ял-ёнар, ўртада ўйнагучининг маммалари мақом билан силкинар ва «Қирқ қизлар»даги кундалик базмга одат қилган бошқа ҳавли канизлари билан танобий борган сайин тўла борар эди.

Ўйунчи қуллиқ қилиб, саҳнадан чиқди. Унинг ўрнига Нозик қўзгалди. Нозик саҳнага чиқиши билан чилдирма ҳам бошқа куйга ўтди:

— Бак-баканг, бак-баканг...

Чилдирмага созлар замлангандан кейин, икки ўртадан узуқ ва шўх бир куй тугилди. Нозик ўртада хиромон бир тарафка ўткан эди, қизларнинг баъзисидан соз каби шўх ва нафис оҳанг эшитилди:

Очилғанда лолалар, териб юрғай болалар,
Айтингиз-чи, холалар, ўткан дўндиқ созмидир?
Ўткан дўндиқ созмидир?
Термулғаним билмаса, писандига илмаса,
Раҳми асло келмаса, менга қилған нозмидир?
Чеккан жабрим озмидир?

Нозик ўйнар, қизларнинг ашуласига аъзо ҳаракати билан тасдиқ ишорасини берар ва бунда нафис бир санъат кўрсатар эди.

Бағрим ўтда ёнади, ёрим мендан тонади,
Қулни йўққа санади, мендан ё аразмидир?
Мендан ё аразмидир?
Ёрим юзи гул эрур, зулфлари сунбул эрур,
Лаҳза кўрган қул эрур, ёки бул пардозмидир?
Ёки бул пардозмидир?
Хуммор кўзинг ўйнатиб, ошиқни арзон сотиб,
Исён лойиға ботиб, жабру ситам бозмидир?
Жабру ситам бозмидир?
Тирнамағил сен ярам, йиғлатма кўб, қил карам,
Турған ўрнингдир ҳарам, яъни шоҳим базмидир!
Яъни шоҳим базмидир!
Ою йиллар йиғлаған, бағрин ҳар дам тиғлаған,
Ҳасратидан биғлаған[1], бахтсиз бир қиз Назмидир!
Бахтсиз бир қиз Назмидир!

Кейинги байтлар огир бир фожиъани тасвир қилдилар: ойлар, йиллар йиглаган, ҳасратидан ҳушсиз йиқилган бахтсиз бир қизнинг жонсўз фарёдини гавда-

[1] *Биғлаған* — биғиллаған, ҳушсиз йиқилған *(муал.)*.

лантириб кўрсатдилар. Бу ўрунда шўх куй лобаргина қилиб бир ҳасратка таржимонлиқ этди. Юқоридан бошлаб ўйноқи руҳда куйлаб келган қизлар ва доим нозу карашмада бўлган ўртадаги ўйунчи ҳам бундаги огир маънони ўзича олишқа тиришдилар...

Ою йиллар йиғлаған, бағрин ҳар дам тиғлаған,
Ҳасратидан биғлаған бахтсиз бир қиз Назмидир!

Бу «бахтсиз бир қиз» базмдаги қизларнинг ҳар қайсига маълум эди. Фақат бу мажлисда унинг фарёди иштирок этса ҳам, ўзи иштирок этмас, беҳисоб фарёдлар, фигонлар, ҳасратлар билан чарчаган бу қиз ҳозир тупроқ остида тинчиб ухлар эди. Унинг таржимаи ҳолини «қирқ қизлар»дан ҳар ким билганидек, ҳатто уни қўмсаб йиглағучилар ҳали ҳам топилар эдилар. Дарҳақиқат, озодликдан маҳрум этилган мазлума қизларга неча асарлар қолдириб кетган бир шоирани ким билмасин, кўбчиликнинг айтолмаган ҳасратини куйларга солиб берган шоирани ким унутсин? Ошиқидан айрилган бир маъшуқа, номусига тўқунилган бир мазлуманинг фарёди кимларнинг юрагига кириб ўлтурмасин?

Шундай... Мундан бирар йиллар илгари шу «қирқ қизлар» ичида Назми исмлик бир қиз ўлган эди. Бу шу қизнинг тўқуған байтларидан бири эди. Қизларнинг сўзига қараганда, Назми Қўқон қишлоқларининг биридан, чиройлик қиз экан. Назми холасининг ўгли билан севишкан, ҳатто тўй кунлари ҳам яқинлашқан экан. Отаси жуда камбагал деҳқон бўлиб, Худоёрнинг неча йиллик солиқларини тўламаган экан. Худоёр чўғолари (золим табиъатлик, раҳмсиз солиқ йигувчилар) қишлоққа чиқиб, Назмининг отасини сиққанлар, урганлар... Қизидан бошқа мол тополмай, уч йиллик солиқ бадалига Назмини тутиб, Худоёрга тортиқ қилганлар. Хонга Назмининг ҳусни ёққан, уни доя хотинларга қўшиб ҳаммомга юборган. Худоёр бир-икки кеч бечоранинг номусига тегиб, сўнгра «қирқ қизлар»га қўшқан... Назми шунда икки йил чамаси куйлаб, йиглаб юрган, «қирқ қизлар»га кўб янгиликлар берган ва охирда ўзи сил бўлиб ўлган...

Назмининг охирги икки байтидан сўнг базм битди. Ҳар ким ўз жойига тарқади.

32. НОЗИК

Гулшан бояги етти қизлар ёнида ухламоқчи эди. Нозик билан Туҳфа ўрун ёзар эдилар. Қумри Гулшанга шўхлиқ қилар эди.

— Сен аҳмоқсан, Гулшан опа! — дер эди Қумри.— Эрингни ёлгиз ташлаб биз «бўйдоқлар» ичида нима маъно топасан?

— Алжимай ўл! — деди Гулшан. — Сенлардан, албатта, маъно топмайман... Сенларнинг ўйлаганларинг фақат...

— Бўлмаса сен нимани ўйлайсан?

— Мен тириклик тўгрисида ўйлайман. Сенлар тўқлиққа шўхлиқ қиласанлар. Бир вақт мен ҳам хоним ойимларга чўри эдим. Бироқ сенлардек...

Ҳамма қизларнинг қулоқ-кўзи Гулшаннинг огзида эди. Ўрунни ёзиб битирган Туҳфа сўради:

— Сен ўйламасмидинг?

Гулшан бир оз жавобсиз, кулимсираб турди.

— Ўйласам ҳам сенларча ҳар кимнинг олдида валдирамас эдим... Бу ўзи шайтоннинг иши. Намоз ўқусанг, рўза тутсанг, хаёлингга бу нарса ҳеч келмас. Мана биттаси Зарифа, сенлардек уят сўзга огиз очмайдир.

— Ва-ха-ха-ха! — деб кулиб юборди Қумри. — Айтчи ўзинг, Зарифа, сен кеча қандай туш кўрдинг?

— Қуриб кет, — деди Зарифа юзини четка ўгуриб. — Кишини кўрган туши билан айбламакчи...

Қизлар бирин-бирин келиб ўрунлари устига ўлтурдилар. Ўрун қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди. Гулшан ўзи учун четроқдаги ўрунни танлади.

— Кўйлак ечар! — деди Қумри турган кўйи ва кўйлагини ечиб ташлади. — Иштон солар!

Қизлардан уч-тўрттаси Нозикни таъқиб этдилар ва шарт-шурт бир-бирининг ялангоч этига урушиб шартак олишдилар. Қип-ялангач қизлар билан кулги бошланди.

— Сенларнинг ёнингда ётқан киши гуноҳкор бўлади, — деди Гулшан бошини кўрпага буркаб. — Агар билсанглар, ҳар қайсинг иккита, учта боланинг онаси бўладиган ёшдасанлар.

— Тўғри айтасиз, айланай Гулшан, — деди Қумри ялангоч ўзини шамъга солиб. — Менга яна бир қараб

кўринг-чи, балки беш боланинг онаси бўлсам ҳам арзир.

Ҳамма кулишиб юборди. Кўрпани бир оз очиб қараган Гулшан ҳам бу ҳолдан ичи қотиб қулди.

— Шамъни ўчир.

Қумри тоқчадаги шамъни ўчирди. Уй қоронгиланди. Энди «нари ёт, бери ёт» билан бир-бирларини итариб, суриб кўрпани тўрт томонга тортишиб жанжаллаша бошладилар.

— Ухлатасанларми, йўқми? — деди Гулшан жекириниб.

— Жим, жим, — деди ярим товуш билан Қумри. — Гулшан бизнинг уйга ухлагали келган экан.

— Уйида эри ухлатмаган бечорани.

— Мен шунинг учун ҳам эрга тегмайман-да,— деди Қумри. — Эр деганинг оти ўчсин, кишини ухлатмайди.

— Ухла, бечора, ухла, — деди Туҳфа, — «Қирқ қизлар»дан саранжомингни олиб кет.

Яна кулги кўтарилди. Гулшан ҳарчанд ўзини ушласа ҳам яна қизларнинг кулгисига тортилди.

— Гап-сўзда ҳам бир маъни бўлиши керак, — деди Гулшан, — бўшдан-бўшка ҳиринг-ҳиринг; бундан кўра тинч ухлаган яхши.

— Маъни ўзи нима, Гулшан опа?

— Маънининг маънисини сўрама, Туҳфа, — деди Қумри, — Гулшан опам жавоб берсин, бизнинг шу «Қирқ қизлар»да қамалиб ётқанимизда ҳам маъни бормикин?

— Уни қўявур, — деди қизлардан яна бири, — Гулшан опам эрини ёлгиз ташлаб, биз маънисизларнинг ичида яна бир маънисиз бўлиб ётипти; шунда ҳам бир маъни бормикин?

— Товушларинг ўчсин.

— Бор, бор, — деди аллаким. — Бизга ҳамроҳ топиб келади.

— Бизга ҳамроҳ топиб келганида ҳам маъни борми?

— Нега маъни бўлмасин, бизга ўхшаш маънисиз кўпаяди.

Яна кулги кўтарилди. Қизларнинг «маъни»дан бошланган «пайрав»ларининг кейинги жумласи Гулшанга ҳам таъсир қилиб ҳиринглади.

— Қирилиб кет ҳаммаларинг... Энди маънисизни кўпайтирмайман, тинч ухлаларинг.

— Баракалла, — деди Нозик. — Ана энди сизга ҳам маъни кирипти.

— Бекор айтибсан, Нозик, Гулшан опамга маъни кирганига кўб бўлган.

— Масалан, қачон кирган?

— Анчадан бери... Эрга текканингизга қанча йил бўлди, Гулшан опа?

Қизлар яна шаққиллашиб кулдилар.

— Бемаза гапни қўйинглар, ухлайлиқ.

— Ухлашни бир оз қўйиб тур, Гулшан опа, — деди Нозик. — Мен сенга мазалик бир ҳикоя айтсам эшитасанми?

— Ҳикоянг қурсин...

— Ўзи мазалик гап. Эшитмасанг, бари бир ухлатмайман.

Гулшан мингиллаб ўрнида агдарилди.

— Айт, лекин чўзма.

— Чўзмайман. Сенлар ҳам жим ёт, овсинлар!

Бир-бирини қитиглаб, ҳиринглашкан қизлар Нозикнинг сўзига қулоқ солмадилар.

— Туҳфа, Қумри! — деб ҳайқирди Нозик. — Тинчимасанглар бўгаман, майлими?

Нозикнинг таҳдидига қулоқ солувчи яна бўлмади. Нозик иргиб ўрнидан турган эди, қизлар кўрпага яшириндилар.

— Огзингга аямай ураман, Наврўз!

Кўрпа ичида қизларнинг пиқиллаши эшитилса ҳам, бояги тўполон биткандек бўлди.

— Уйгоқмисан, Гулшан опа?

— Гапуравер.

Қизларга яна бир мартаба танбеҳ ясагандан кейин Нозик ўз ўрнига келиб ўлтурди.

— Бир кун эрталаб биз ҳаммомдан келар эдик, — деб ҳикоя бошлади Нозик, — бизга йўл устидан бир йигит ҳамроҳ бўлди...

— Эски дард, — деди аллаким, қизлар пиқиллашиб юбордилар.

— Эски гап бўлса, кишини эшиткали қўймайсанларми?.. Мен Гулшан опамга сўзлаб бермакчиман, сенлар эшитмасанглар, ухлаларинг ё бўлмаса, сўзни қовиштирларинг!

— Сўзлай бер, биз тинч ётамиз, — деди Туҳфа,— Наврўз, Қумри, Ҳамроҳ, жим ёт-да, ахир!

— Шундай, Гулшан опа, йўлдан бизга бир йигит ҳамроҳ бўлди. Ўзи қандай йигит деб сўра: сурма қўйгайндек оҳу кўзи бор, қизил олмадек таранг юзи бор, энди чиқиб келган кўк майса мўйлаби, Розия хонимникидан ҳам нафисроқ қалам қоши... Устига кийган беқасам тўни ўзига шундай ярашқанки, биз қизлар ихтиёрсиз унга қарашдиқ; а, шундайми, Туҳфа?

Туҳфа тасдиқ қилди, Гулшандан уйғоқлиқ жавобини олиб, Нозик давом этди:

— Ёш, уятчан йигитка ўхшади. Йигирма чоғлиқ қизнинг ўзига тикилганидан уялиб, ерга қаради... Бизни ҳаммомга олиб боргучи Насиба хола билан Ханифа доя эдилар. Улар бизни йигитка айланишкан ҳолда кўриб, тез юришқа қистадилар. Биз йигитка қарай-қарай ночор қадам босар эдик. Йигитча бўлса биздан қолишмай бирга келар эди. Биз ўрда дарбозасига етаёзган эдик мен қайрилиб орқамга қарадим. Ёш йигит ҳамон ўн қадам нарида келар эди... Шайтон васваса қилиб кўнглимга бир гап келди. Секин-секин сурилиб, қизлардан кейин қола бордим. Энг орқага чиққач, бошимдаги рўймолни олиб, паранжи ичидан ерга ташлаб юбордим... Дарбозага яқинлашқан эдик, дарбозани очиб дарбозабонлар четлашдилар. Рўймолим ерга тушдими, йўқми — билмас эдим, лекин дарбозадан ташқарида тушиб қолишини тилар эдим... иш кутканча чиқмади, деб афсус қилдим, чунки дарбозадан ўн адим ичкари кирган эдик, дарбоза ёпилмасдан яна орқамга қайрилдим. Ўзимдан беш қадам нарида тушкан рўймолимни бояги йигит энгашиб ердан олар эди. Мен бурулиб йўлимга кета бердим...

— Опа, рўймолингиз тушти!

Юрагим орзиқиб тўхтадим. Йигитча рўймолимни келтирди, тусида бир оз кулимсиш бор эди.

— Сизникидир? — деб сўради.

— Меники, — деб қўлидан олдим, раҳмат айтиш ҳам эсимдан чиққан. Дўндиқ йигит бошқа сўз айтмади. Рўймолни менга бериб ўрданинг улуғ дарбозасига қараб кетди. Мен бўшашганча қизлар орқасидан ҳарамга судралдим. Мен йигитни бир адим наридан кўрдим, товшини ҳам эшитдим, қўли ҳам қўлимга тегди шекиллик. Ухламайсанми, опа?

— Уйгоқман, — деди Гулшан. — Хўш, ундан сўнг нима бўлди?

— Нима бўлганини ҳозир сўзлаб бераман... Юрагим ўйнаган ҳолда «Қирқ қизлар»га кирдим, «опа, рўймолингиз тушти, сизникими?» жумласи қулогим остидан кетмайди ва суврати кўз ўнгимга келган сайин, юрагим орзиқади. У ёқни ўйлайман, бу ёқни ўйлайман, ўйимнинг бошига еталмайман, аммо юрагимга бир парча олов ташланган, ёнаберадир. Ичимдаги шу ўт билан гўё мен маст бўлганман, бошим шишкан, кўзим тинган, юрганимни-турганимни билмайман. Нега кўрдим, нега қарадим? Нега рўймолимни ташладим, нега олиб берди, нега ўрдага киралди? Бу ўзи жин, мени жинни қилмоқчи... Оҳ, яна бир кўрсам эди! Ҳаммом борганларнинг ҳар биридан сўрайман: «Йўлдаги йигитни сен кўрдингми?» «Кўрдим»... «Кўрган бўлсаларинг сенларнинг ҳам юракларинг ёнадими, яна кўргинг келадими?» «Йўқ». Шундан сўнг унинг жин бўлганлигига ишониб қоламан: мен жинга тегишдим, жин мени чалди, дейман. «Бизнинг ўрдада шундай йигит борми?» «Йўқ», «Сенлар ҳам унинг орқамиздан ўрдага эргашиб кирганини кўрдингларми?» «Йўқ». Демак, мени жин чалган... Туҳфа бўлса: «Сен пари йигитка ошиқ бўлгансан», деб кулади. Мен унинг сўзига ишонаман. «Балки пари йигитдир, ул ҳам мени яхши кўргандир», дейман. Шундан кейин мен кута бошладим. Агар яхши кўрган бўлса, мени ўз юртига олиб кетар, деб ўйладим. Эрта кутдим, кеч кутдим, пари йигитдан дарак йўқ. Ўн беш кундан сўнг яна ҳаммомга бориш чоги етди. Мен сўйиндим, балки бу кун парилар юртига кетарман, деб ўйладим. Шу орзуда ҳаммадан илгари мен отландим. Бордиқ. Ҳаммомдан чиқиб пари йигит билан учрашкан жойга яқинлашқан эдик, юрагим ўйнай бошлади. Учрашилганда қиладирган ишоратларни ўйлаб қўйган эдим. Агар четдан туриб ўзига имласа, қизлардан ажралиб қолмоқчи эдим. Маълум жойга етдик... Пари йигит йўқ. У ёқ-бу ёққа, тор кўча ичларига қарадим, яна йўқ. Баданимга совуқ тер чиқди, қизлардан ажралиб, йўлда тўхтаб қолганимни ҳам билмайман. Бир вақт Насиба холанинг чақирган товуши билан кўзим очилди ва не зайлда қизларга етиб олганимни билмадим. Ўрда дарбозасига еткунча неча қайта орқамга қарадим, — деди Нозик ва узоқ тин

олиб, бир оз тўхтади. — Шундай, мен пари йигитка ошиқман. Уч ойдан бери ошиқман, Гулшан опа.

— Пари йигитка ошиқмисан, хе-хе-хе.

— Нега куласан, Гулшан опа?.. Ишонмасанг, Туҳфадан сўра.

— Ошиқлигингга кулмайман, — деди Гулшан кулиб. — Сен айткан йигит пари эмас.

Нозик ўрнидан сапчиб турди.

— Ким бўлмаса?

— Одам!

— Одам? Сен уни кўрганмисан?

— Кўрганман... Ўзи бизнинг ўрдада... Ҳозир пойгачининг ўрнига ким ўлтурган, биласанми?

— Биламан, мирзо Анвар отлиг киши.

— Сен ошиқ бўлган «пари йигит» шу...

Туҳфа бирдан хахолаб юборди. Бу кулгидан уйқуга борган қизлардан баъзиси чўчиб кетди.

— Мирзо Анварга ошиқ бўлган экансан, Нозик.

Нозик ҳамон қотиб турар эди...

— Шу қадар ёш йигит мирзобоши бўлганми, Гулшан опа?

— Бўлган.

— Бўлса ҳам арзийди, — деди Нозик, — ўзи уйланганмикин?

— Мен қаёқдан билай, уйланганми, эмасми?.. Уйланмаган бўлганда ҳам сени олмас.

Нозик бир неча вақт жим қолди...

— Албатта, мени олмас, — деди Нозик, унинг товшида шу чоққача эшитилмаган бир синиқлиқ оҳанги бор эди. — Албатта, сен айтканча, мени олмас. Менга ит теккан, мен...

Гулшан жавоб бермади. Бир оздан сўнг қатордан пишиллаган товушлар эшитилди ва бу пишиллашни ора-чора пиқ-пиқ йиглаган товуш бузар эди.

33. ЯНГИ «ҲУНАР»

Ичкаридан чиқиб келган махдум мирзобошини кутиб ўлтургучилар ичида мулла Абдураҳмонни ҳам кўриб қолди.

— Бахайр, мулла Абдураҳмон, бахайр... Ваалайкум ассалом.

Солиҳ махдум мулла Абдураҳмон билан кўришди ва уни кишилардан айириб меҳмонхонага олиб кирди.

— Хўш, ҳабба... Хўб саломатмисиз?

— Алҳамдулиллоҳ... ўзларининг сиҳҳатлари?

— Парвардигорга минг қатра... Хўш, қадамларига ҳасанот?

— Мен тунови кунги марҳаматлари юзасидан... — деди мулла Абдураҳмон, — башарти мирзо Анвар жаноблари мувофиқ кўрсалар, муншийликка кирсамми, деган ниятда...

— Кўб яхши, кўб яхши, — деди махдум, — не гаройиблиги бор, илмингиз кофий, фақат иншо... иншодаги нуқсонингизга, албатта, Анвар устозлик қилар, қараб турмас... Ҳуснихат важида сизга таълим ҳожат бўлмаса керак.

— Таҳрир ва иншода ҳам устозга муҳтожлик оз, — деди бир оз нафси олинган қиёфада, — мирзо Анвар каби бўлмасамиз ҳам ундан берироқ, тақсир...

— Яна яхши, яна яхши. Аммо, лекин девонхонадаги барча мирзо, муфтиларга қараганда Анварнинг таҳрири фосиҳроқ[1] эмиш. Бу, албатта, таълим хосияти... Камкўст ўрганилса, бешак манфаати бўлур. Хўб... Мирзо Анварга ўзлари тасодиф келмакчиларми ёки мен восита бўлсам дурустми?

— Билмадим... Ўзлари восита бўлсалар ҳам маъқулми, деб ўйлайман?

— Воситалик ҳам дуруст, зеро, хотиржамъ сўзлашармиз, соний сизнинг камолатингиздан мирзобошини қаноатландириш зарурати ҳам бор, — деди махдум ва бироз ўйлаб тўхтади. — Ҳабба, девонхона қавоидича[2], янги мирзо малака ҳосил қилгунча вазифа эмас экан. Бизнинг Анвар ҳам ибтидо вазифасиз хизмат қилган эди.

— Моҳонада аҳамият оз, зеро, маишатимиз имомат орқасида таъмин, тақсир.

— Ҳабба, бу тарафдан ҳам ташвиш оз экан. Иншода чобакдаст[3] бўлиб олсангиз, вазифа важҳи осон... Файраз, боби олийга алоқа, калон ва калонзодалар билан робита ҳам кишига кўб манфаат берадир. Бу жиҳати сизга кўб ганимат, — деди махдум ва товшини

---

[1] *Фосиҳ* — чиройли.

[2] *Қавоид* — қоидалар, тартиблар.

[3] *Чобакдаст* — чаққон, эпчил.

секинлатди. — Имомат билан бир жойга етиб бўлмайдир... Аммо бу андишангиз бениҳоят маъқул. Сиз ўзимизнинг фарзандимизсиз; зеро ўз болаларимизнинг ўрда билан алоқадор бўлишлари бизга айни манфаат. Хотиржамъ, мулла Абдураҳмон, мен Анварга сизнинг важҳингизни тушунтирурман. Албатта, ўз ёнига олар.

Абдураҳмон махдумга раҳмат айтди ва кетиш учун қўзгалди.

— Қай вақт хабар олсам бўлур экан? Албатта, жавоб ўзларидан бўлса керак?

— Ҳабба, эртага баъдаз бомдод, — деди махдум. — Нега қўзгалдингиз, чой, нон, моҳазар...

— Раҳмат, тақсир.

Махдум мулла Абдураҳмонни ҳавлигача кузатиб чиқди ва хайрлашиб, Анварни кутиб ўлтурганлар ёнига келди. Ҳар кимдан аҳвол ва кутиш учун сабаб сўради. Тўни янгироқларнинг болалари қаерда ўқушини, башарти, шу даҳадан бўлсалар, нима учун болаларини бошқа мактабка берганликларини текширди. Айниқса, кутиб ўлтургучилар ичидаги ямоқ тўнлик, қўли қадоқ бир деҳқон махдумнинг диққатини ўзига жалб эткан эди.

— Ҳў-ўш, ким, ҳали сиз қишлоқдан келган кўринасиз, — деди махдум, — қани, айтинг-чи, касал нима?

Деҳқон махдумнинг ҳурматига ўрнидан туриб, қўл қовиштирди:

— Ўн уч таноп еримиз бор эди, тақсир... Чамаси янгиш бўганда, ўттуз уч танопка ҳақ соганлар. Мен шунга арза ёздирайма, деб...

— Ҳиммм, — деди махдум, — қишлогингизда оқсоқол йўқми?

— Бўган минан, тақсир... қулоқ соладиган эмас.

Махдум яна бир мартаба деҳқонни бошдан-оёқ кўздан кечирди.

— Ариза ёздиришка чақа керак бўлади, ука. Чақангиз бўлмаса, оворагарчиликка арзимайди, иним...

Деҳқон белини тимискилаб, гўё чақасини кўрсатадиргандек ҳаракатланди.

— Чақасиз арзага келиб жинни бўганмизма, тақсир.

Махдум деҳқоннинг чақаси борлигига қаноат қилса ҳам, Анвардан хотиржамъ эмас эди. Чунки «зарношу-

нос» Анварнинг шу деҳқонға ўхшаш камбагаллар ишини битириб бериб, улардан «чақа» олмаслигини билар эди. Ҳатто шу тўғрида Анварга «бу ишингиз зарношунослиқ, болам», деб насиҳатлар қилса ҳам, бир натижа чиқмаган, шунга биноан «заршунос» махдум яқиндан бери қизиқ бир ҳунар ижод қилган эди. Махдум кўпинча кишилар Анварга учрашиб тарқалгунча, йўлакда ўлтуриб олар эди. Анварга йўлиқиб чиққан ҳар бир кишини тўхтатиб, натижани билар, ариза ёздирган ёки бошқача бир кенгаш олган бўлса, ҳақ берган, бермаганлигини сўрар, Анвар берилган ҳақни олмай қайтарган чиқса, дарҳол — «сиз чақани оз бергансиз-да, мўлроқ берсангиз, албатта олар эди. Хўб, майли, борини менга ташлаб кетинг, ўзим уни кўндирарман», деб ариза ёздиргучининг бор ақчасини қоқмалаб қолар эди. Ҳатто баъзи вақт икки огиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришка тиришар, «мишиқ офтобга текин чиқмайдир, сиздан ақча сўрашқа ийманган-да, менга бир нарса ташлаб кетсангиз, ўзим унга бериб қўярман. Ўзингизга беришка уялибдир, деб айтарман. Ҳабба, яна ишингиз тушишига яхши-да» дер эди.

Шу йўсун махдум бир неча ҳафтадан бери бу «ҳунар»ни ўзига касб қилиб олган, Анвар ариза ва кенгашдан бир пул ишламаган кунларда, ул неча тангаларни йўлакда ўлтуриб топар эди. Кишиларни жўнатиб хотиржамъ бўлгач, жарақ-жарақ ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги «даромад»ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, «ҳе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ», деб ўзича кулар эди. Албатта, бу ҳунарни уй ичидагилардан яширар, айниқса, Анвардан «беҳад» андиша қилар эди.

Махдум аср намозига кеткан пайтда Анвар ўрдадан қайтиб келди. Махдум шошиб ва асрни чала ўқуб келса ҳам, яна бахтлик одамлардан анчаси ишни битириб тарқаган эдилар. Махдум аттанг ўқуб меҳмонхона даричасидан қайтди, аср азонини кеч айткан сўфидан ранжиди. Ичкарида яна бир неча киши кўрингани учун эски одатича, гўё биравни кутгандек, йўлакка келиб турди. Бир оздан кейин меҳмонхонадан бир мулланамо чиқиб келди. Махдум чиқувчини ёқтирмагандек ер ос-

тидан кўзини гилайлатиб қарагач, бирдан вазиятини ўзгартди:

— Ассалому алайкум, келган эканлар, тақсирим!

— Ваалайкум ассалом! Хўб саломатмисиз, Солиҳ махдум? Мирзо Анварда андак юмишимиз бўлур экан... Яшагурингиз, кўб зийрак бола: кичкина ариза ёздириб олдим... Хўб саломатмисиз, махдум?

Махдумнинг огзидан ҳар турлук такаллуфлар чиқса ҳам, унинг нима учун ариза ёздирганини сўрамади. Чунки бу одам шу ўртанинг эшонларидан бўлиб, гадойдан хайр кутиш маъносиз эди. Мундан бошқа, эшонни сўзга тутса, «келаси даромад»нинг ҳам қўлдан кетиш эҳтимоли бор, шунга биноан махдум сўзни мухтасар қилмоқчи бўлди:

— Кўб яхши, кўб яхши, келиб турсинлар, тақсирим!

— Келамиз, келамиз... Мирзо Анварга фотиҳа ҳам лозим. Ўзингиз бир зиёфат қилиб чақирай ҳам демайсиз, махдум... Мен мирзога айтдим: бу хизматингиз билан қутулмайсиз, бир зиёфат қилиб чақирасиз, дедим. Мирзо кўб сахий табиъат кўринади. Қачон келсангиз зиёфатимиз тайёр, эшон почча, дейди. Болаларнинг тўйини қилар эмишсиз, деб эшитдим. Мирзодан сўрасам, кулгулик билан тўғри жавоб бермади. Кори хайрни тўхтатмаган яхши... Хўш, тўй қачон, махдум?

Махдум бу дуру дароз «бемаънилик»дан анча тоқатсизланган, ичкаридан бир киши чиқиб кетмасин, деб кўзи бесаранжом эди.

— Тўйни кўкламга бошласақ, деб турибмиз!

— Фурсатни узоққа олибсиз-да. Хайр, ҳар нарса вақти соатига етиб бўладир. Тўйларингиз ҳам кичкина бўлмас деб ўйлайман. Тўрт даҳанинг казолари ҳам тўйга айтилсалар керак, ҳарам хонимларини ҳам бир кун кутарсиз... Зеро, куяв болангиз кичкина одам эмас. Бирар минг тўн кетиши бу ерда турган гап. Албатта, тўйга келганларнинг қўллари қуруқ бўлмас... Ҳарам хонимлари бўлса, юз тиллолиқ сарпосиз келмаслар, қизингизга чўри ҳадя қилсалар ҳам ажаб эмас. Албатта, даромадга яраша буромад, деган гап бор.

Махдум, меҳмонхонадан юриб келган оёқ товшини эшитиб, ёмонлаган отдек типирчилади. Эшон бўлса ҳамон булбул каби сайраб борар эди:

— Тўйдан қўрқиш керак эмас. Кори хайрникини

оллоҳ таолонинг ўзи еткирар экан. Сизнинг тўйингизку, албатта, бошқаларникидан кўб катта бўладир. Яна шундай бўлса ҳам, таваккал билан қулочни кенг ёза бериш керак. Худо хоҳласа, тўй кунларингиз ўзим келиб тураман. Тўй кўрмаган киши учун, албатта, одам кутиш қийин. Лекин менга ўхшаш одамдан иккитаси бир кунда беш минг кишини кута оладир.

Меҳмонхонадан чиқиб келган бир хотин киши эди, уларнинг ёнидан шовиллаганча ўтиб кетди. Махдум олазарак гоҳ эшонга, гоҳ хотинга қараб қолди.

— Аёллар бўлса ичкаридан хотиржамъ бўлишсин... Бизнинг аёллар тўйда хотин кутиб, жуда омилкор бўлишиб қолган. Тўйдан бирар ҳафта илгари хабар берилса, албатта, бош усти, аёлларни юборамиз... Хаёлингиз паришон кўринади, махдум, бирар аъзонгизда алам борми, мулла Солиҳ?

Ҳақиқатан ҳам махдум ҳозир жуда бесаранжом бўлган эди. Чунки меҳмонхонадан иккинчи оёг товши юриб келар эди.

— Йўқ, баҳузур.

— Шундай, тўйда одам кутишдан хотиржамъ бўласиз. Тўйдан илгари ҳалиги зиёфатни унутманг-чи, мулла Солиҳ. Шу баҳонада мирзо Анвар билан ҳам бир суҳбатлашайлик...

Бояги деҳқон йўлакдаги икки «ҳурматлик» зотка таъзим қилиб, дарбозага ўтди. Бетоқат махдум эшоннинг сўзига қулоқ солмай:

— Сиз тўхтаб туринг-чи, ука, — деди.

Деҳқон нарида тўхтади. Эшон яна сўзида давом этди:

— Агар фурсатингиз бўлса, мен шу ҳафта ичи бўш эдим, мирзо Анвар ҳар қачон ҳам тайёр экан. Такаллуфнинг унча ҳам ҳожати йўқ. Мантими, сомсами, ишқилиб, огизга ёқадирганроқ таом бўлса кифоя... Вақтини белгилаб, мактаб болаларидан бирини бизнинг уйга юборсангиз бас.

— Хўб, тақсир.

— Бўлмаса, гап шундай бўлсин. Ўзингиз ҳам бизни йўқлаб уйга борсангиз, қадамингиз кира тилайдими? Хайр, мулла, Солиҳ, кўргунча худойнинг паноҳига.

— Хайр, тақсир, хайр.

Махдум эшонни ҳатто дарбозагача кузатиб чиқишга ҳам энсаси қотиб, деҳқон ёнида тўхтади:

— Нима гап, ариза ёздирдингизми, ука?

— Йўқ, тақсир, — деди деҳқон, — тақсирим шу қовозни питиб бердилар, танопчига кўрсатадуган қовоз экан.

— Кўб яхши, — деди махдум, — қалам учи бердингизми?

— Йўқ. Чақа берсам олмади, тақсирим.

— Озгина бер...

Махдум «озгина бергансиз» демакчи эди, бироқ «озгина бер» билан тилини тишлаб, дами ичига кетишка мажбур бўлди. Чунки ҳозир меҳмонхона томондан Анвар келиб чиққан ва махдумга салом берган эди.

— Ваалайк... Мен, шундай, масжиддан, — деди махдум шошқан ҳолатда ва ўз огзига қараб турган деҳқонга ишорат қилди, — ишингиз биткан бўлса боравуринг.

34. ХАЙРУЛ-УМУРИ АВСАТУҲО

Деҳқон «озгина бер» деб тилангучига нима беришини билмаган ҳолда йўлакдан чиқиб кетди. Махдум терлаган, довдираган йўсунда Анвар билан ичкарига юрди. Бир оз сўзсиз боргандан кейин секин Анварнинг афтига қараб қўйди.

— Fози эшон ҳузурингизда экан, — деди Махдум, — ўзи кўб бемаъни одам... Зиёфат-миёфат деб яқин бир соат вақтимни олди. Ўзи кўб таммоъ одам. Сизга ҳам зиёфатдан дам урган бўлса керак?

Анвар илжайиб бош иргатди. Махдум Fози эшондан койиб давом этди:

— Тамаъ ўзи кўб мазмун[1] суфат... Чунончи, азза ман қанаъ, залла ман тамаъ...[2] Отаси марҳум ҳам беҳад тамаъкор эди. Ит эганини қусиб, ўгли ундан ҳам расвороқ чиқибдир. Бу авлоднинг каттадан-кичиги бир-биридан баттар... Муфтига ариза ёздирибсан, кета бер. Яна бу ўртада зиёфат ба чи маъни?!

Анвар махдумнинг сўзига кулиб, орқада борар эди. Махдум ичкарига томон сўзланиб кирар эди:

— Такаллуф лозим эмас эмиш: мантими, сомсами — ҳар начук огизга ёқадирган таом бўлса кифоя эмиш. Кабоб бўлса емасмидингиз, эшон?! Тўйга ўзи бош бўлиб

[1] *Мазмум* — ёмон; хато.

[2] Қаноатли азиз, тамаъли киши хордир *(муал.)*.

турар эмиш, одам кутишни бениҳоят билар эмиш. Эй... ман сандек таммоъни тўйбоши қилиб, телба бўлдимми? Уйидан тоқ келиб жуфт кетмакчида, бу таммоъ.

Махдум шу сўз билан ичкарига кириб, ҳавли саҳнида чақалоқ кўтариб турган Раъно ёнидан айвонга ўтди. Махдумнинг орқасида кирган Анвар Раънонинг олдида тўхтаб, ундан чақалоқни олди. Отасининг юзида аччигланиш сезган Раъно Анварга «нима гап?» деган каби им қилган эди, Анвар кўз қисиб, арзимаганлик ишорасини берди.

Махдум айвонга чиқиб ўлтурар чогида яна бир «астагфирулло» деб қўйди. Чунки кайфи жуда ҳам бузулган эди. Илгари масжиддан кеч қайтиш билан бузулган авзо, Фози эшоннинг «пастлиги» ила жуда ҳам авжига чиққан эди. Бу кунги кутилган «даромад» сартопо[1] фалокатка учраб, махдумнинг кўнглини гаш қилган, айниқса деҳқоннинг ҳам текинга қутулиши ва ўзининг Анвар олдида шарманда бўла-ёзиши... Буларнинг ҳаммасига шу «паст», «таммоъ» сабабчи ва шунинг учун ҳам махдум Фози эшон тўғрисида ҳар бир сўзни айтишдан тортиниб турмади.

Анвар ҳавли юзида чақалоқни восита қилиб, Раъно билан сўзлашар эди. Махдум кечки ош пиширишбилан машгул Нигор ойимдан таомнинг тайёр бўлиш вақтини сўраб, Анварни ўз ёнига чақирди.

— Қани, бу ёққа, Анвар! — деди махдум. — Таомни шу ерда тановул қилсақ ҳам бўлур... Сен, Раъно, укаларингга қара-чи: Мансур ташқарида кўрингандек эди, дарбозани ҳам занжирлаб кир, қизим!

Раъно ташқарига чиқиб кетди. Анвар қўлида чақалоқ билан айвон муйушига келиб ўлтурди. Чақалоқ Анвар қўлидан иргиб ҳар тарафка талпинар ва турлик товушлар чиқариб қичқирар эди. Махдум чақалоқнинг ҳаракатига қизиқсинди:

— Мам-мам, мам-мам-мам, — деди қўлини чақалоққа уйнатиб, — ду-ду-дув, ду-ду-дув... ҳай баччаталоқ, ҳай баччаталоқ!.. Беҳад шўх бўлибти-да, беҳад, ду-ду-дув!

Чақалоқ махдумга талпинар, кичкина қўлларини гоҳ очиб, гоҳ юмар эди.

— Кел, йигит, кел! Алҳол хом-да, хом, қизамиқ чиқиб ўтса эди. Ду-ду-дув!

[1] *Сартопо* — бошдан-оёқ.

Раъно укаларини бошлаб кирди. Махдум чақалоқни қўйиб, болаларни койиб кетди:

— Ҳай бемаънилар! Чақирмаса, уйга киришни билмайсанлар! Кийимни қара, кийимни! Турпоққа агнадингми, эшшак! Қоқ, қоқ, ечиб қоқ! Аттанг-а, эсиз кийим... Буларни энди нима қилса бўлади, Анвар?

Анвар махдумдан қўрқиб турган болаларнинг аҳволига қараб, кулимсиди:

— Эси кириб қолар.

— Қиёматдами? Буларнинг татигини бермасам... ҳе, кўзларинг қурсин! Раъно, сен акангга кўрпача солиб, укангни ол, онангга айт, ош дам еган бўлса, сузсин!

Раъно айвонга кўрпача ёзиб, Анвардан чақалоқни олди ва онасининг ёнига кетди:

— Анвар, қани кўрпачага чиқинг! Қўлларингни ювиб кел, эшшаклар!

Болалар югуришиб ариққа кетдилар. Анвар ҳам қўл ювиш учун болалар орқасидан борди. Ариқнинг суви жуда лойқа эди. Анвар болаларни ариқдан қайтариб, обдастадаги тиниқ сувдан уларнинг қўлига қуйиб, ювинтирди. Навбат ўзига етканда айвонда туриб, махдум бақирди:

— Раъно, акангнинг қўлига сув қуй!

Анвар Раънонинг келиб сув қуйишига қарамай, ўзи ювина берди. Раъно етиб келгунча қўлини ювиб олди. Махдум қизидан аччигланди:

— Жуда суст қадамсан-а, Раъно. Сени талқон еб сувга юборган киши қайтиб келгунингча, тиқилиб ўлади!

Махдумнинг ташбиҳидан Анвар ва Раъно кулишдилар. Сўзни жойида ишлаткани учун бўлса керак, махдумнинг ўзи ҳам кулимсиради:

— Тўғри-да, мирзо Анвар, қўли суст косибдан оёги чаққон гадой яхши эмиш!

Улар яна кулишдилар. Махдум завқланди. Анвар кўрпачага чиққандан кейин Раъно ўртага дастурхон солди. Нигор ойим сопол лаганда палов келтириб, ҳаммалари бирга ошқа ўлтурдилар. Ош ўхшалган эди. Биринчи ошамдаёқ махдум Нигор ойимни тақдир этти:

— Бу кунги ошинг дуруст, Нигор... Бироқ гўштни кўб солибсан.

Нигор ойим кулимсиб Анварга қаради:

— Гўшт кўб бўлса, ош ўхшаладир.

— Хайрул-умури авсатуҳо, Нигор[1]

— Бу сўзнинг ошқа гўштни кўб-оз солиш билан нима алоқаси бор?

Раъно онасининг бу сўзи билан пиқ этиб кулди. Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четка қаради.

— Ҳадиснинг ҳукми ом[2], Нигор, — деди махдум. — Бундаги умур — умурид-дунё[3], умурид-дунё иборат аз ҳаракати аҳли мўъмин. Инчинин[4], бу ҳадиснинг амалиёти охират учун ҳам ҳукми жорийдир[5]... Масалан, шабу рўз савм[6] ва салот[7] мўмин кишини жисман нотавон ва нафақаи аҳли аёлдан ожиз қиладир. Бас, бу ҳолда ибодатнинг касрати, яъни тоатда ифрот[8] ҳам хайрул-умурга қўшилмас, зеро, фарз ва суннат банда учун кофий эрди. Маънойи кофий чист, ай авсат[9]... Бинобарин, бу ҳадиси шариф рўзгорот борасида дастур тутилса, яна айни ҳикмат ва савоб. Масалан, ошқа йигирма пайса гўшт солмоқчисан, аммо «авсат» қилмоқ ниятида, мазкурдан ўн пайсани ажратиб қолдинг... Бас, ҳикматни томоша қил; эртаси кун ошинг яна жазлик, яъни «авсат» билан икки кунлик эҳтиёждан қутилиб, савобга ҳам дахлдор бўлдинг. Ҳикмати дигар:[10] дунё важҳинг[11] яхши эрди. Таомни яхши мазалик еб, нафсинг яхши ошқа ҳў[12] қилди. Вақти келиб, афтодаҳол бўлдинг, кунинг гўштсиз таомга қолди: аммо нафси амморангни[13] сержаз ошқа ҳў қилдирганинг важҳидан гўштсиз ош огзингга ёқмайдир, бу — бир азият; сониян: лазиз ошқа ҳў қилган нафсинг тақозаси билан, анвоъи ҳабосатларга ва мазмум кирдорларга[14] иртикоб[15] қилмогинг хавфи ҳам бордир; бу нимадан келди? Албатта «авсат»ка риоясизлигингдан.

Махдумнинг «амри маъруфи» Нигор ойимга қара-

---

[1] Ҳар ишнинг ўртаси яхшидир, ёки: ишда эътидол яхши *(муал.)*.
[2] Пайғамбарнинг буйруғи ҳаммага тегишлик.
[3] *Умурид-дунё* — дунё ишлари.
[4] *Инчинин* — (инчунин) — шунингдек.
[5] *Ҳукми жорий* — ярайдиган ҳукм.
[6] *Савм* — рўза.
[7] *Салот* — намоз.
[8] *Ифрот* — ҳаддан ошиш.
[9] Йетарли деганнинг маъноси нима, бу демак ўртачаликдир.
[10] *Ҳикмати дигар* — бошқа бир ҳикмат.
[11] *Дунё важҳи* — бойлик.
[12] *Ҳў* — одат.
[13] *Нафси аммор* — доим ёмонликка буюриб турувчи нафс.
[14] *Кирдор* — одат, қилиқ, иш.
[15] *Иртикоб* — ҳаракат.

тиб сўзланса ҳам, ҳақиқатда умумий, яъни, бир ўқ билан бир неча қушни урмоқчи эди. Бироқ, қаршига қараб отилган бу ўқдан махдумнинг ўзи ҳам амин эмас, агар лаган теварагидаги ўлтургучилардан бири туриб, бошқаларидан қатъи назар, фақат бу кунги хайрулумурингизни мисолга олайлиқ: «Йўлакдаги «умуриддунёнгиз» ўзингиз айткан «авсат»ка кирадими?» деб сўраса, билмадикки, махдум нима деб жавоб берар эди. Мадраса кўрган Солиҳ махдум, балки бу саволдан ҳам шошиб қолмас. Китобнинг «нафақа» баҳсидан варақ очиб, «нафақаи аҳли аёл» учун бўлган «ҳаракат»нинг фарзлигидан ва бундаги ҳисобсиз савоблардан дам уриб, «нафақа» билан иши йўқ баъзиларни «ерга қаратса» ҳам мумкин эди... Лекин ўқ еганлардан ҳеч бириси махдумга қарши чиқмаганларидек, унинг сўзини тасдиқ этиш белгисини ҳам кўрсатмадилар. Эҳтимолки, улар муқобалага ожиз эдилар ёки қарши чиқишга орада бошқача бир сабаб бор эди. Фақат бир-бирисига қарши ўлтурган икки ёш маънолиқ кўз уриштириб кулимсидилар.

Махдум амри маъруфдан кейин ошқа қаради, кўб вақт сўзсиз фақат ошдан бош кўтармади. Махдумнинг даъвосича, ҳар бир ишда ҳам «авсат» мезондир. Лекин ош олишда бу «мезон» унутилди. Бошқалар ора-чора бир гўшт қўшиб олганда, махдум бир ошамни ҳам гўштсиз юбормасликка тиришиб борди, яъни «авсат»дан ўтиб «аъло»да иш кўрди...

Ошни яримлатқанда, махдум лагандан бош кўтариб, Анварни тузукроқ олишга таклиф қилди, болаларни ошни тўкиб ейишда айблаб, Раънони чипхўрлиги учун койиди:

— Чипхўрсан-да, қизим... Шу ҳам ош ейишми?

— Меники адно[1], — деди Раъно.

Бу сўз Анвар ва Нигор ойимларни товуш чиқариб кулишка мажбур этди.

— Сенга бир сўз тегмасин, қизим, — деди кулиб махдум. — Ошни суст еган киши, ишда ҳам суст бўладир.

— Бўлмаса, ошни «аъло» ейиш керак экан-да...

— Огзинг куймаса аълоси ҳам дуруст.

Яна кулишдилар.

— Ҳай, воқиъан, — деди махдум, кулги ораси тўхтаб.

[1] *Адно* — паст; озгина.

— Мирзобошидан бир илтимосимиз бор экан, ёдимдан чиқаёзган экан... Ким ҳали... ҳабба, боя мулла Абдураҳмон келган эди. Ўшал ваъдамизга мувофиқ сиз билан учрашмакчи экан. Чоги ул ҳам мирзолиққа киришмакчи. Хўб, мен мирзо Анвар билан гаплашиб қўярман, ўз ёнига олса керак, дедим. Ўзи яхши мулла бўлган кўринади, закки табъ[1] йигит...

Анвар бир оз ўйлаб турди.

— Ким у мулла Абдураҳмон, хотирлай олмадим?

— Ўзимизнинг мулла Абдураҳмон-чи, ахир... Ёрлиғ олган кунингиз фотиҳага келган ёш имом.

Анвар яна бош чайқади:

— Ҳеч бир эсимда йўқ.

— Хўб, — деди махдум ўнг кўзини қисиб. — Ўшал кун фотиҳага келган бўзчи мухлисингизни хотирлайсизми?

— Хотирлайман.

— Ҳабба, энди ўшал бўзчининг устига кирган ёш муллани ҳам хотирлаб қаранг.

— Хотиримга келди... Ўзи ёшлигида бизнинг мактабда ўқуган?

— Ҳабба, — деди махдум ва баҳска Нигор ойимни ҳам тортди, — уни сен ҳам биласан.

— Мен қаёқдан билай?

— Ўзи Бухорода ўқуб келган, Раънога бир неча қайта совчилар юбориб юрган одам.

Нигор ойим боши билан «танидим» ишорасини бериб, Анварга секин кўз қирини юборди. Раъно «совчи» сўзи билан энсаси қотқандек сочиқни олиб қўлини артди. Махдум кейинги сўзини ўйлаб айтдими, йўқми — ҳар начук Анварда гайурлик каби бир ҳис уйгониб, ўзидан жавоб куткучи махдумга илтифотсиз, Раънодан сочиқни сўради.

— Нега қўл артасиз, Анвар. Кун бўйи оч юриб, еган ошингиз шуми?

Анвар Нигор ойимга раҳмат айтиб тўйганини сўзлади ва қўл артар экан, чақалоққа гап қотди:

— Анвар билан Раънонинг тупроги бир жойдан олинган, — деди махдум ош ошалаб, чунки ҳануз уники «авсат»ка этмаган эди, — иккиси ҳам кам таом.

Махдумнинг бу сўзи юқоридаги гуноҳини ювгандек

---

[1] *Закки табъ* — озода табиат.

бўлди. Улар бир-бирларига қарашиб, илжайишдилар. Нигор ойим ҳам огирликдан чиқди.

— Шундай, Анвар... Шу йигитни ўз ёнингизга олсангиз, қалай бўлар экан?

— Ҳозирча мирзога эҳтиёжимиз йўқ.

— Мирзога эҳтиёжингиз бўлмаса ҳам, яна шундай кишиларни олганингиз маъқул, деб ўйлайман. Зеро бундайлар ўзингизга синамол, яна ўз тарбиянгизда етишсалар бошқалардан сизга хайрихоҳроқ, инчинин, хизматингизга азтаҳидил камарбаста бўлурлар. Бу ҳам бир маслаҳат-да, болам Анвар.

— Ўйлашиб кўрармиз.

— Ўйлашқан албатта яхши ва лекин мен буни кўб вақтлардан бери андиша қилур эдим. Билохир[1], амниятингиз учун бу тадбирни кўб пухта идрок қилдим. Зеро, Султонали мирзодек ҳамкуфларингиз[2] кўпайса хайриятингиз, деган мулоҳаза фикримга келди.

— Балки тўғридир...

Анварнинг кўзи дастурхонда эди. Бу тўғрида қатъиятсиз муҳмал жавоблар беришидан недир туйинган Раъно Анвардан кўз олмай турар эди. Нигор ойим Мансурга қолган ошни едириб қўйиш билан ора-чора гапка ҳам қулоқ солгандек бўлар эди.

Махдум кекириб, сочиқ сўради.

— Бу андишанинг ҳақлигида шак йўқ, Анвар, — деди ва дастурхондаги донларни териб, огзига ташлади. — Менга таслим бўлиб, ибтадан шу мулла Абдураҳмонни ўз ёнингизга олинг. Ул бир неча ойгача муфт хизмат қилишга ҳам рози.

— Масала унинг муфт ёки ҳақли хизмат қилишида эмас.

— Яъни, масалан?

— Мен янги мирзо бошлаб борсам, у ердагиларга огир келмасмикин, деб ўйлайман.

— Ул мажжонан[3] хизмат қилади, бас, мирзоларингизга нима огирлик?

— Яна ҳар ҳолда, бир-икки ойдан кейин бўлса ҳам уларга рақобатчи ортади... Айниқса, бизнинг Шаҳодат муфти кабиларнинг феъли сизга ҳам маълум.

— Шаҳодат муфти ўзи қандай ит! — деди махдум.—

---

[1] *Билохир* — ниҳоят.

[2] *Ҳамкуф* — сафдош, дўст.

[1] *Мажжонан* — текинга.

Андишамиз ҳам бамисоли шундай итлар қаршисига ўз кишингизни тиккайтариш эмасми? Ёшлигингиз бор, болам, ёки янги мирзо олишда биравнинг рухсатига ҳожат борми?

— Йўқ.

— Ана холос. Аз карнайчи як куф. Мен эрта унга айтай, ҳузурингизга бораверсин.

— Бориши қочмас... Илгари мен у ердаги баъзилар билан кенгашайин-чи.

— Хўб, уларнинг юзи учун кенгашкан маъқул: аммо, баҳарҳол олмоқ керак.

Махдум фотиҳа ўқуб, шом намозига қўзгалди. Ташқи йўлакка етканда, ёдига Фози эшоннинг бемаънилиги келиб тушти, шу қаторда тўй, тўйга иштирок этадирган казолар, хоним ойимлар, ҳаммадан ҳам муҳим ва қизиги ёмгур каби ёгиладирган тўёна ва уларнинг саранжоми... Сўфи такбир тушурар экан, махдумнинг кўнглидан «Раънога чўри қўша кўрмасинлар-да, тишлик ҳайвоннинг бўлганидан бўлмагани яхши» деган андиша кечти...

35. ХОН КЎНГИЛ ОЧМОҚЧИ

Қавс ойи[1] кирган бўлса ҳам, ҳаво мўътадил, кун жумъа эди. Ўрда богига сув сепилиб, супурилган, ўртадаги шаҳсуфага лолагул гилам ёзилиб, хоннинг ўлтуриши учун бахмал кўрпача устидан арслон териси ташланган эди. Ҳозир шаҳсуфа хон ва аъёндан холи, аммо шаҳсуфа қаршисидаги нимсуфалар вазирлар, саркардалар, қозикалон, шайхулислом, қози-қуззот, раис ва шаҳарнинг зўр уламолари — мударрислар, аҳли тариқат эшонлар, ўрда ходимлари ва энг пастарини кўрбоши ва даҳбошилар билан лиқ тўлган эди. Уламо қисмида умуман банорас тўн, оқ салобатлик салла, вазир ва саркардаларда кимхоб ва бахмал тўнлар, бошларида баъзан салла ва баъзан ўсиқ баррадан тикилган телпаклар ҳилпирар эди.

Хон бу кун жумъа намозигача кўнгил очмоқчи ва бундаги йигилганлар шу кўнгил очиш соатида иштирок эткувчи хоннинг кўнгил тортарлари, яъни мамлакат аъёнлари эдилар. Хон ҳали ички ўрдадан чиқмаган, ҳамма раъият «жаноби олий»ни кутиб муҳташам

[1] *Қавс* — 22 ноябр — 21 декабр.

дарбозага кўз тикканлар эди. Шаҳсуфадан бир оз нарида, атрофи бордон билан ўроглиқ бир капа пайдо бўлган ва бу капа ичида бир неча киши суҳбат қуриб ўлтурар эдилар. Бир неча дақиқа кўткандан сўнг, муҳташам дарбозада Дарвеш удайчи кўриниб, қаршисидаги раъиятка ўрундан туриш ишоратини берди. Бирдан ҳамма шув этиб қўзгалди. Дарвеш удайчи дарбоза ёнига ўтиб, рукуъга[1] борди. Ичкаридан кимхоб тўн билан йўғон қорнини ўраган, оқ шоҳи салласини манглайигача туширган Худоёр кўринди. Хон кўриниши билан барча раъият ҳам удайчи каби рукуъга кетдилар. Худоёр орқасидан ёш Ўрмонбек қизил бахмалдан тикилган сипоҳи кийим билан отасини таъқиб этар эди. Бунинг орқасидан қизил мовутдан шаҳзода каби кийиниб, силоҳ[2] тақинган ва ҳар қаторга тўрт нафардан терилган ўн олти-ўн етти яшар, ёш ва хушрўй сипоҳлар (маҳрамлар) чиқдилар. Хон шаҳсуфага қараб келди. Ўнинчи қатордан сўнг ёш сипоҳлар туркуми узулиб, яхши интизомлик қирқ нафар навжувон шаҳзода орқасида хонни таъқиб этар эдилар. Шу ҳолда нимсуфаларнинг биридан чалгулар товши келди. Созлар нафис ва оҳангдор қилиб «Сарбозча» куйини чалдилар. Куй созда қайтариб олингач, хон орқасидаги ёш сипоҳларнинг бир қисмидан шу куйнинг ашуласи эшитилди:

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Қалқон ушлаб, ханжар таққан ёвлар майдонға!
Номуссизлар, вафосизлиқ қилдингму хонға!

Бизнинг айткан назримиз бор Шоҳимардонға!
Аҳдин бузиб, динни сотқан бўялғай қонға!

Шаҳаншоҳим, шаҳаншоҳим, бахтингиз кулсин!
Давлатингиз, шавкатингиз душманлар кўрсин!

Хон суфанинг зинасига етиб, юқори минди. Шаҳзода ҳам отасини таъқиб этди. Ёш сипоҳлар хон ва Ўрмонбекни зинада қолдириб, тўғрига ўтдилар, суфадан айланиб бориб, хоннинг муҳофазатига, яъни Худоёр ўлтурадирган арслон терисининг орқасига саф

[1] *Рукуъ* — бош эгиш.
[2] *Силоҳ* — қурол-аслаҳа.

торта бошладилар. Хон бориб арслон терисига ўлтурди. Ўрмонбекни ўзининг ўнг томонига олди. Раъият ҳамон рукуъда... Ёш сипоҳлар суфанинг уч тарафини қуршаб олган эдилар. Хон жойлашгач, рукуъдагиларга тиккайиш ишоратини берди. Барча бош кўтариб, қўл қовиштирди. Соз ҳам тўхтади. Суфанинг зинасида удайчи ҳозир бўлиб, қўлини кўтарди, раъият ҳам унинг билан баробар дуога қўл очдилар.

— Душманлар хароб, мунофиқлар бетоб ўлсин... Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин!

Дуодан сўнг барча юз сийпади. Хон удайчига бир нарса деб ишорат қилди.

— Мингбоши, қушбеги, домла шоговул, жаноб шайхулислом, оталиқ ва амсоли ҳазратка ул жаноб ўз ҳузурларидан жой меҳрибончилиқ қиладирлар!

Удайчи санаган кишилар бирин-бирин шаҳсуфага чиқиб хонга салом ва таъзимдан кейин атрофлаб тура бошладилар. Суфага ўн чоглиқ аркон[1] чиққандан сўнг, хон удайчига яна бир нарса деб қўйди.

— Фарогат ато қилдилар!

Сипоҳлардан бошқа барча тик турганлар шув этиб ўлтурдилар. У ер-бу ердан йўталган товуш эшитилди.

Удайчи хонга арз қилди:

— Онҳазратимнинг давлатларига худо тавфиқу адолат берсин... Қулларидан бири валинеъматимга икки калима арзим бор, дейдир!

Хон келсин, ишоратини қилди. Барчанинг кўзи бояги бордонлиқ уйга тушти. Бордон ичидан узун бўйлиқ, қора соқоллиқ, устида малла тўн, симоби бўз салласининг пешини бир қарич осилтирган бир киши чиқди; тамкин, виқор билан битта-битта юриб келиб, зина ёнида хонга қарши тўхтади... Хондан тортиб ҳаммага табассум туси кирган эди. Киши хонга қарши турган ҳолда салласини тузатди, соқол-муртини силади, тўнини қоқиб, олдини ўради, сўнгра хотиржамъ рукуъга борди. Бирдан хон ва раъият кулиб юбордилар. Бу киши Худоёрнинг энг яхши кўрган қизиги Зокир-гов эди.

Зокир-гов бошини рукуъдан кўтариб, гўё жаноза ўқуган кишидек, икки елкасига салом берди. Яна гурр етиб кулиб юбордилар. Зинанинг иккинчи бошида турган Дарвеш удайчи Зокир-говга танбиҳ берди:

[1] *Аркон* — давлат арбоблари.

— Кимнинг ҳузурида турганлигингизни унутманг!

Зокир-гов қўли қовиштирилган ҳолда, гавдасини қимирлатмай ёнидаги удайчига қаради:

— Ўзим ҳам билиб турибман, бу ерда аҳмоқ бор, деб ўйлайсанми?

— Хўш?

— Хонимга арзим бор!

Яна гурр эткан кулги богни тутиб кетди[1].

Удайчи:

— Арзинг бўлса, додрас[2] ҳузуридасан, гапур!

— Арзимни ўйлаб турипман-да, ўйлагали ҳам қўймайсанми? — деди Зокир-гов. — Ёки мен ҳам сўзимдан янглишиб Жаббор жиннидек осилиб кетаймми?

— Арзга келиб турганингга бир ош пишар вақт бўлди!

— Мен ҳам арзимни миямда пишириб олаётибманда; пишмаган ош ич оғритадими-а, тақсирлар?

— Арзингни йўлда ўйлаб келмабсан-да!

— Эй, девонами бу ўзи! — деди Зокир-гов. — Йўлда ўйлаш учун бундан бошқа касал йўқми?

— Йўлда нимани ўйладинг?

— Хон ҳузурига бораётибман, деб ўлимни ўйладим, етим қоладирган болаларимни, мен ўлгандан сўнг эрга тегадирган янгангизни ўйладим! (Кулги.)

— Жанобни ва шу қадар раъиятни маътал[3] қўйма!

— Хе-хе-хе! — деб кулди Зокир-гов. — Сизлар ҳар кун минглаб кишини урда тегида маътал қўйганларингизда, мен бир нафас маътал қўйсам, хе-хе-хе!.. Тақсир, сизга арз!

Хон, «айт» деган каби бош иргатди.

— Тақсиримга биринчи арз шуки, — деди Зокир-гов, — ёнимда турган шу бақа афтни мендан нари қилсангиз, зеро, бунингизнинг дагдагаси сизникидан ҳам ўтадиган кўринади! *(Кулги).*

Худоёр удайчига, суфага чиқ, ишоратини қилди. Зокир-гов қўлини дуога очти:

— Онҳазратимнинг даватлари кам, ўзларида гам, кўзларида нам, душманларида дам, қадларида хам бўлмасин... Шаҳзодамнинг бошларида бахт, остларида тахт ўйнаб, ёш умрларига ажали бевақт етмасин... Шоҳи

[1] Бундаги кулгига сабаб «хонимга» сўзидир. Чунки бизда «хоним» деб хотин кишига айтиладир *(муал.)*.

[2] *Додрас* — олампаноҳ, хон.

[3] *Маътал* — кутмоқ.

бахтиёрнинг хизматларига бел боглаган оқ салла, кўк салла, тўни малла оталаримизнинг диллари ҳам ҳамеша соқолларидек оқ бўлсин, омин! Соний, арзи бандалигимиз шулки, биз, дарбадари девона, ақлу ҳушдин бегона, халқ тилида афсона, елкезар гарибона қулларингиз дарду алам ютар эрдик, қаламравингизнинг бир четидан ўтар эрдик. Дедиларким, бу диёрнинг хоқони, Искандари сони, зару зевар кони, элнинг ошу нони, яъни саховатда Ҳотам, қаҳри келса мотам... гурабо[1] ёридир ва яна сизлардек бозори касод дарбадарлар, энаси кўчада туққан бепадарларга ҳам эҳсони жорийдир, деб биз аҳли тамаъ бечора, нафс илгида[2] овора гариблар ҳар қайсимиз беш пайса, ўн пайса тамаъ хапидан ютиб, даргоҳингизга юзландик, токи эскитуски ҳунарларимизни арз қилсақ, жанобингизни беш пул, ўн пул қарз қилсак, деб... *(Кулги.)*

— Кўп, ҳунарингизни кўрсатинг! — деди хон.

36. ҚИЗИҚЛАР

Зокир-гов хонга қуллиқ қилди ва икки-уч қадам бордон томонга юриб, бутун товши билан чақирди:

— Баҳромбой! Ҳов, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёгида кафш, иккинчиси кафшсиз олди очиқ кир яхтагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбогини ушлаган, бош ялан бир йигит чиқди.

— Эшак ҳанградима! — деди Баҳром ва уёқ-буёққа алонглаб олгандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди.— Сингли талоқ битни қочирдим-да! *(Кулги.)*

— Баҳром деяппан, менга қара!

— Э-эй, Зокир ака, сен чақирдингма... Ҳа, нима гап?

— Хонни кўндирдим!

— Кўндирдингма?.. Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. *(Кулги.)*

— Улар қани?

— Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти.

— Нима қилиб ятипти.

— Қўй десам бўлмади, бир пой кафшимни икави, ҳузур қил-и-иб йеб ятипти! *(Қаттиқ кулги.)*

Зокир-гов аччигланди.

---

[1] *Гурабо* — гариблар.

[2] *Илиг* — қўл.

— Сенларга ҳеч бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдига бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди.

— Чиқсам чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшаган бир одам-да, ака! *(Кулги.)*

— Кир, кир, падарлаънат, даррав уларингни олиб чиқ!

Баҳром елкасини қашиб, кафшлик оёги билан кафшсиз оёгини «тап-чип, тап-чип» ерга босиб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг икки ҳамроҳини бошлаб чиқди. Чиққанлардан бири пак-пакана, юм-юмалоқ, лўп-лўнда бир махлуқ эди. Унинг гавдаси бу қадар «келишкан» бўлиши устига, башараси ҳам шунга монанд тушкан, томогининг остида чўгури қовундек бўқоқ говлаб ётар эди. Унинг гавдаси мисоли бир гупчак бўлса, шу гупчакнинг юқорисига катта бир сув қовоқни бош бўлсин, деб ўрнатқан эдилар. Ва бу ялтир қовоқнинг бетида кўз бўлиб, қуёшда қовжираган иккита гўлун туршак, огиз ерида бир кафш, бурун ўрнида юқорига қараб ўрмалаган баҳайбат бир қурбақа ва қулоқ мақомида сув қовоқнинг икки бағрига тиралган икки ошлов турар эди. Қош ва бошдаги соч тўғрисида огиз очиб бўлмас, аммо беш-ўн тук, яъни соқол-мурт гирашира кўзга чалинар эди. Сепкил ва чечак доги бу бетни «музояқакор» қилиб кўрсатканидек, оёгидаги чориқ, устидаги қисқа, эски алак чопон, белидаги беш-ўн айлантириб богланган бўз белбоқ, бошининг учдан бир қисмигагина қўниб ўлтурган тор пилта тўппи бир «ҳусн»-га яна бир юз «ҳусн» қўшиб арз қилар эди. Бу махлуқ доимий ўрдада турадирган хоннинг кундалик қизиги мулла Бахтиёр эди. Иккинчиси мулла Бахтиёр билан ўчакишкандек, жуда узун бўйлиқ, гилай кўзлик, ажина қошиқдек юзлик, қотма, ўзининг бўйидан ҳам узунроқ тўн ва бошига қаландар кулоҳи кийиб, яланг оёг, ўрта яшар Давлат исмлик яна бир қизиқ эди.

Зокир-гов буларни қарши олди.

— Э, ҳаромзодалар, — деди Зокир-гов қўлини пахсалаб, — андак нафсларингни тийсанглар, хотинларинг талоқ бўладими?! Бунинг бир пой кафши қани?

Баҳром маъюс бўйин солиб турди, Бахтиёр билан Давлат лабини артиб, бир-бирига қарашди:

— Айт!

— Сен айт.

— Нима деб айтаман?

— Еганимиз йўқ, деб айт...

Бахтиёр икки қўли билан белбогига такя қилиб, қаддини ростлади ва бошини бир оз орқасига мойил тутиб, қаққайди:

— Билиб сўзла, ака, биз еганимиз йўқ!

Зокир-гов индамасдангина Бахтиёрнинг ёнига ўтди ва озорсиз қилиб унинг намойишкор кўриниб турган бўқоғини салмоқлади:

— Кафшнинг ўкчаси тиқилиб қолипти-ку, иним!— деди Зокир-гов. Кучлик кулги кўтарилди. Сўнгра вазиятини ўзгартириб, уларга уқдирди: — Биз ҳозир хоннинг ҳузурига борамиз, эшитасанларми... Учавинг ҳам адаблик, мутавозиъ[1] бўлиб кўрин. Хонга учрашканларингда, икки букулиб қуллиқ қил, ундан кейин хонни дуо қиласанлар. Тузукми? Қани, келаберларинг орқамдан!

Тўрттави, бири орқасидан бири чизилишиб, шаҳсуфа ёнига бордилар. Зокир-гов зина ёнида тўхтаган эди, орқадагилар бир-бирига туртинишиб, бири у ёққа, бири бу ёққа, учунчиси хонга орқа ўгирган ҳолда тўхталишдилар. Бу ҳолдан хабарсиз Зокир-гов уларни хонга тақдим этди:

— Қулбаччаларингиз... саломга келдилар. *(Кулги.)*

Зокир-гов уларнинг ҳолидан хабар топиб, шошди ва ошиқиб, уларнинг бетини хонга қаратди.

— Ҳай, бепадарлар, ҳай, беадаблар... тўгрингда ўлтурган кишига баробар қуллиқ қил.

Учави баробар қуллиқ қилдилар, кулги бошланди. Чунки уларнинг ҳар бири бошқа кишига қуллиқ қилиб, хон четда қолган эди.

Зокир-гов хонга узр айтиб, уларни койиди:

— Кимга қуллиқ қилдинглар?!

— Тўғримизда ўлтурганга.

— Лўнда бўл, лўнда, учавинг ҳам!.. Дуо қил, дуо!

Учави дуога қўл очти, қўл очқанча бир неча вақт қарашиб турди, сўнгра тирсаги билан бир-бирини туртиша бошлади. «Сен қил, сен...» Кулги кўтарилди. Улардан товуш чиқа бермагач, Зокир-говнинг ўзи қўл очти.

— Омин де, ҳўкизлар! — деди. Улар «омин, омин» деб турдилар. — Шояд дуо қабул бўлса... Оллоҳ таолонинг мулла Бахтиёр ва Давлат каби закки бандаларига бизнинг эҳтиёжимиз йўқ. Шунинг учун дуо қиламиз-

[1] *Мутавозиъ* — кибрсиз, одобли, таъзимли.

ки, бу учавининг жонини тезроқ олсин ва бандаларини бу фалокатдан қутқарсин, омин!

Учави ҳам фотиҳага юз сийпашкан эдилар, яна атрофни гурр эткан кулги бости. Фотиҳадан сўнг Зокир-гов уларни йўлга солди:

— Тилак қил, тилак; бақрайиб турасанларми? Учави яна бир-бирини туртишиб, ўз ора бир нарса сўзлашиб олдилар. Давлат нимадир айтиб, суфага ўлтурганларга ишорат қилди... Орадан Баҳром тилакка огиз очти:

— Салла-калла, шопу шалопни кўриб, ўзимиз ҳам жуда қўрққанга ўхшаймиз... Манови Давлат бўлса — «Бу ўлтурганларнинг ҳаммаси ҳам одамхўр», деяпти. *(Кулги.)* Энди тилагимиз шуки, бизларга жавоб берсалар, жойимизга тинчкина кетсак... *(Кулги.)* Илоҳи мана шу ўлтурганларга худойим инсоф берсин... *(Кулги.)* Юрагимиз жудаям чиқиб кетаяпти! *(Кулги.)*

— Ҳай, тилакларинг билан бориб ёт! — деди Зокир-гов ёнига уриб. — Қочиб қол, еб қўяди!!

Орадан «дод» деган товуш чиқди, учави ҳам уч томонга қочар экан, Бахтиёр Давлатнинг оёгига чалиниб йиқилди. *(Қаттиқ кулги.)* Баҳром билан Давлат олпонг-толпонг бордонга кириб кетдилар... Зокир-гов Бахтиёрни тутиб қолди.

— Қўй, ака, қўй! — деб йиглади Бахтиёр, — бекорга ўлиб кетмай, бала-чақам бор?

— Емайди сени!

— Ейди, ака, ейди! Манови бекингнинг кўзига қара... вой-воя-а-а, қўйувор! *(Кулги.)*

— Мен сенларга аччиг айтим-а, падар лаънат!

— Менда ўчинг борга ўхшайди, ака! Анови домланг нах одамхўрнинг ўзи, кийимингни ҳам ечдириб ўлтурмайди... Уягини сўрасанг, хонингга ҳам ишонмай қолдим! *(Кулги.)*

Бахтиёр силтаниб Зокир-говнинг қўлидан чиқди ва гилдирагандек бордонга қараб қочти. Зокир-гов ҳам уни қувлаганча бордонга кирди.

Бир оздан сўнг тузукроқ кийимда, бошига салла ўраб, оёгида сағри кафш билан қўлида жойнамоз каби бир нарсани кўтариб бордондан Давлат чиқди. Хонга таъзим қилгандан сўнг, жойнамозни ерга ёзди. Хонга таъзим қилиб: «Шайхулислом Валихон тўра[1] шу ерга

---

[1] Бу киши асли чустлик бўлиб, шайхулислом ва янги солинган ҳоким ойим мадрасасининг бош мударриси *(муал.)*.

марҳамат қилар эканлар!» — деди. Хон мулла Ниёз домланинг ёнида ўлтурган шайхулислом Валихон тўрага қаради. Аҳволга тушунмаган шайхулислом «Нима гап?» дегандек қилиб, жойнамоз ёнидаги Давлатка кўз қирини ташлади. Давлат «Ҳеч гап» деган ишорани бериб, бордонга қайтиб кетди. Демак, ҳозир шайхулислом Валихон тўрага муқаллид бўлмоқчи эдилар. Буни пайқаган халқ секин-секин, бир-бириси билан имлашиб, кулимсишдилар ва барчанинг кўзи бордон уйда бўлди. Бир вақт бордон эшигидан банорас тўн кийиб, ўнг қўлига асо ушлаган ва сўл қўлида адрас рўймолга тугиклик китоб кўтарган, шайхулислом Валихон тўра (Зокир-гов) кўринди. Шайхулислом каби қадди бир оз букик ва қадам қўйиши ҳам Валихон тўрадек икки тарафка мойил эди. Барчанинг кўзи ва диққати ҳар икки шайхулисломда бўлди. Хон ёнидаги ҳақиқий шайхулислом эса қип-қизарган ва ҳар он «тавба» деб қўяр эди.

«Шайхулислом» йўл устида тўхтади ва ерда тушиб ётқан бир нарсани асосининг учи билан текшириб кўрди ва уни туртиб четка чиқаргач, йўлида давом этди. Кўбчилик чидалмади, гур этиб кулиб юборди. Валихон тўранинг ўзи ҳам тавба аралаш кулиб қўйди. Чунки Зокир-гов ҳеч бир нуқсонсиз муқаллид бўлмоқда эди. Жойнамоз ёнига етди, асосини шайхулислом асоси ёнига тиради, кафшини ечиб жойнамозга чиқди. Ўлтуриб китобни тизасига қўйди ва пичир-пичир дуо ўқуб юзини сийпади.

«Шайхулислом» уёқ-буёқни қарагандан кейин чақирди:

— Мирзо Ҳамдам-ҳай, мирзо Ҳамдам-ҳай!

Кулги кўтарилди, айниқса, шайхулислом ёнида ўлтурган домлалар қаттиг кулдилар.

— Мирзо Ҳамдам-ҳай...

Бордондан Баҳром чиқди, ул ҳам муллаёна кийинган эди.

— Лаббай!

Баҳром «шайхулислом» қаршисига келиб, салом берди. «Шайхулислом» жавоб бериб, жойнамоз ёнига эшкан кафшига қаради.

— Ҳай, шу кафшимни бир пок қилинг, мирзо Ҳамдам, — «Мирзо Ҳамдам» тавозиъ билан чўнтагидан рўймолини олиб, кафшни арта бошлади ва шу вақтда бордон ичидан, ул ҳам муллаёна кийимда мулла

Бахтиёр чиқиб келди; «шайхулислом» қаршисига келиб, салом берди.

— Ваалайкум ассалом! — деди «шайхулислом» ва келгучининг апти-бошига қараб олди. — Шинед, бачча, шинед!

Бахтиёр ўлтурди.

— Хўш, писар, чи гап?

— Тақсир... сизга... арзим бор эди... Подшоҳимиз янги мадраса бино қиганлар, деб илм талабида қишлоқдан тушкан эдим; бир ҳужра берсангиз, деб сизга арзга...

— Хўб, хўб... Шумо гужойи?[1]

— Тақсир, Олтиариқдан...

— Аттанг, аттанг, — деди «шайхулислом», — барвақтроқ келмабсиз-да, бачча, акун[2] ҳамма ҳужраларга жой йўқ, муллабаччалар жойлашиб қолган.

— Муллаларнинг арасига қўйсангиз ҳам бўлавуради менга, — деди тавозиъланиб Бахтиёр. — Биз қишлоқ одами... сиқилишсақ ҳам ётавурамиз, тақсир!

— Хўб, хўб... Акун ҳужраларимиз муллабаччалар минан беҳад тўлган, ҳолонки бир тариқ ҳам сигмайди, биз дуруғ сўзламаймиз, бошидон[3]...

Ҳақиқий шайхулислом масалага тушуниб тер чиқара бошлади. Бахтиёр (муллабачча) маъюс фотиҳа ўқуб «шайхулислом» ҳузуридан кетди. «Мирзо Ҳамдам» кафшни туфлаб, тозалаб бўлгандан кейин «шайхулислом»нинг қаршисига ўлтурди. Ҳариги ёқдан «шайхулислом» рўбарўсига Давлат келиб тўхтади.

— Ассалому алайкум, тўра почча! — деди Давлат ва кафшини ечиб келиб, «шайхулислом» билан қўл олишиб кўришди. — Хўб саломат, офият хастедми[4], тақсир?

— Худоро шукур, худоро шукур.

Давлат рухсат, фалон кутмай «шайхулислом»нинг ёнига ўлтуриб олди.

— Ба жаноб арз...

— Бисёр хўб, арз кунед[5].

— Очиқ гов: бизга бир ҳужра берсалар, деб келдикда, тўра почча!

— Хўб... Гужойи?

---

[1] *Шумо гужойи* — сиз қайерликсиз.
[2] *Акун* — (акнун) — энди.
[3] *Бошидон* — ўргулай.
[4] *Офият хастедми* — тинчмисиз.
[5] Жуда ҳам яхши, арзингизни айтинг.

— Тақсир, чустий, ба жаноби шумо ҳамшаҳрий[1].

— Яъни писари ки?

— Рисари усто Муҳаммад собунгар.

— Хўб, хўб, — деди «шайхулислом» ва «мирзо Ҳамдам»га буюрди, — ба ҳамин одам як ҳужра додан гир![2]

Давлат дуо қилиб «шайхулислом» ҳузуридан кетди. Қўқонлиқ муллабачча рўлида Бахтиёр келди. Унга яна: «Биз дуруғ сўзламаймиз, мадрасамизга бир тариқ ҳам сигмайди», деган жавоб бериб жўнатилди. Давлат яна чустлик бир толиби илм бўлиб келган эди, «мирзо Ҳамдам» орқалиқ «додан гир!» буйруги берилди. Қаттиг қулги кўтарилди. Хон ва домла Ниёзнинг кўзларига ёшлар чиқди. Аммо шайхулислом дам-бадам манглай терини артиб олар эди. Зокир-гов хонга қуллиқ қилиб, шогирдлари ёнига борди. Хон ва раъият янги қизиқлиқни кутиб қолдилар.

37. БИРИКИШ

Далв ойи[3], қаттиг қиш. Девоннинг ҳар икки хонасига бир нечадан сандал қўйилган эди. Ҳар бир сандалга тўрттадан мирзо жойлашиб, дафтар таҳрири, ёрлиг иншоси билан машгул эдилар. Хон ҳузурига чақирилган Анвар ярим соат чамаси кечикиб чиқди. Анвар ўз хонасига келиб кирганда, четдаги танчада Шаҳодат муфти бошлиқ мулла Абдураҳмон ва Калоншоҳ мирзолар нима тўғрисидадир, оҳиста-оҳиста сўзлашиб ўлтурар эдилар. Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг суҳбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидаги ишка қаради.

— Эҳи, эҳи, — деб йўталинди Шаҳодат муфти, — нима фармон бор, мирзо Анвар?

— Ҳеч гап, — деди Анвар ўз танчасига жойлашиб. — Ўш, Андижон ҳокимларига нома буюрилди... Сиз мулла Абдураҳмон ака, қўлингиздагини неча нусха тайёрладингиз?

Мулла Абдураҳмон ёнидаги қогозларни санади:

— Уч нусха.

— Яна бир нусха ёзсангиз бас. Закотчи исмини қўймагандирсиз?

— Қўймадим.

— Жуда яхши, ўзим қўярман. Қўлингиздагини тезроқ

---

[1] Чустликман, сиз жанобларига ҳамшаҳарман.

[2] Шу одамга бир ҳужра бергин.

[3] *Далв ойи* — 22 январ — 21 феврал.

ёзиб битирсангиз, яна бир иш бор, — деди Анвар ва Шаҳодат муфтига юз ўгирди. — Тақсир, сиздан бир илтимос; кечаги Абдушукур понсадга маҳзарни[1] ўзингиз ёзиб бермасангиз бўлмайдирган кўринади. Боя менга яна учрашди; гулдир-гулдир қилади, мақсадига ҳеч бир тушуналмадим. Чамаси, унинг даъво кониятини сиз яхшироқ билар экансиз?

— Қўйинг шу бош оғригини, — деди муфти, — неча бора менга иши тушиб, бирар мартаба ҳақ берганини хотирламайман.

— Ҳақ олиб беришка мен кафил.

— Эй-ҳа, мен ололмаганни сиз олармидингиз?

— Ололмасам, сизга ўз ёнимдан тўлай, тақсир; ишқилиб, шунинг даъвосидан мени қутқаринг-чи.

Шаҳодат муфти индамади. Анвар қоғоз олиб, бир нарса ёза бошлади. Шаҳодат муфти оҳистагина ёнидаги Абдураҳмонни туртиб қўйди ва Анварга ишорат қилиб, «ана аҳвол» дегандек илжайди. Яъни унинг ҳаракати «кўрдингми мирзобошини, қўлидан маҳзар ёзиш ҳам келмайди» мазмунида эди. Мулла Абдураҳмон оҳиста бош кўтариб кулимсиди. Бу гапдан хабардор бўлиб ўлтурган Калоншоҳ мирзо қўлини огзига карнай қилиб Анварга тўғрилади, яъни, жиртак чалди. Шу ҳолда эшикдан Султонали мирзо кириб, Калоншоҳга тикилиб қолди...

— Маймунлиқ муборак!

Иш билан машғул Анвар қоғоздан бошини кўтариб, эшикдаги Султонали мирзога қаради:

— Нима гап?

— Неч гап, — деб кулди Султонали, аммо кўзида газаб ўти ёнар эди. — Мен бояги қоғозга кирган эдим.

Анвар ёнидаги қоғозлар ичидан бир ариза ажратди:

— Жавоб мен айтканча бўлсин.

— Хўб.

Султонали қоғозни олиб чиқар экан, яна уларга қараб қўйди. Уларнинг учави жиддий равишда ишга берилган, қоғоздан бош кўтармас эдилар. Султонали чиқиб кетди. Бир оздан кейин Шаҳодат муфти секин бош кўтариб Анварга қаради. Анвар ўз ишига қаттиғ богланган эди. Шаҳодат муфти Калоншоҳ билан кўз тўқнаштириб, «яхши бўлмади», деган каби бош чайқади. Калоншоҳ аҳамиятсиз кўз қисди. Одатдагидан ҳам

---

[1] *Маҳзар* — ариза.

ранги ўчкан Абдураҳмон буларнинг ҳозирги им-ишоратига иштирок этмай, ўз ишига қараган эди.

Солиҳ махдумнинг ўша сўзи билан Абдураҳмон ишка олинган эди. Уч ойдан бери Анвар қошида — ўз ҳузурида мирзолиқ қилиб келар ва иккинчи ойдан беш тиллолиқ моҳонага ҳам ёзилган эди. Бир ойлар чамаси Анварга садоқат билан, унинг қаноти остига киргандек ишлади. Бу орада Шаҳодат муфти ва Калоншоҳ мирзо кабилар билан сирдон бўлмаса ҳам танишди, яқинлашди. Бошда Шаҳодат муфтилар уни ётсинишиб унинг ёнида ҳар турлик гийбатларни қилишдан чўчидилар. Чунки мулла Абдураҳмоннинг Анвар киши бўлиши тахмин қилинган эди. Иккинчи ойдан моҳонага ёзилиши ҳам уларнинг ўз андишаларида янглишмаганлиқларини кўрсатди. Бироқ Абдураҳмоннинг баъзи ҳаракатлари, масалан, мирзо Анварнинг арабча, форсийча лафзлардан холи, содда таҳririни нусхаларга кўчирар экан — «аттаому било милҳи» (тузсиз ош), деб кулиб қўйиши муфтиларни ўйлатиб қўяр, бу таънани чин кўнгилдан чиққанига шубҳаланишни-да, шубҳаланмасни-да, билмас эдилар. Шундай фурсатларда «аламзада» муфтилар ҳам бирар латифа сўзлашка тутунар, аксар, латифа мазмунини бир тарафка буриб юритар эдилар. Баъзан Шаҳодат муфти ишдан чарчаган каби оҳ тортиб, ўзича «мутул-асаду филгабоби жуъан ва лаҳмут-тайри йутраҳу лил-килоб»[1], деса, иккинчи ёқдан Калоншоҳ мирзо шу мақолнинг давомини сўзлаб «ва хинзиру яному фил-фирош ва улул-қули яному алат-туроб»[2], дерди. Мулла Абдураҳмон уларнинг киноясини мазмунига тушунибми ёки тушунмасданми — ҳар ҳолда бир илжайиб қўяр эди.

Шу йўсун иккинчи ойда бу икки муфти мулла Абдураҳмонни синаб вақт кечирдилар. Абдураҳмон ҳам ўзининг аксар сўз ва ҳаракатлари билан уларни шубҳадан чиқара борди, ниҳоят икки муфти учунчи ёш «олим»ни ҳам, гарчи бир «нодон» тарафидан келтирилган бўлса ҳам «заршунос» деб билдилар ва учунчи ойдан уни ҳам, ўз ёнларига олиб сирдон бўлишдилар. Боягидек, «қозихона маҳзарлари» уларга дастмоя бўлди. Анвар ўзи вақт тополмай, бирар нарсани муф-

[1] Арслон чанғалзорда очлиқдан жон берадир, аммо итни қуш гўшти билан боқадирлар *(муал.)*.

[2] Тунғуз ҳузур қилиб тўшакда ухлайдир, оқиллар тупроқда ётадирлар (*муал.)*.

тиларга ҳавола қиладирган бўлса, «мирзобошининг тиши ўтмади» деб кулишдилар. Мулла Абдураҳмон ҳам валинеъмати бўлган Анварнинг риоясини унутаёзди. Чунки мазкур икки муфтининг таъсирлари кучлик бўлиши устига, ўзи ҳам уларга мойил, ҳатто бу камситишлардан лаззат олгучи эди...

Анвар икки муфтининг гийбатларини яхши билса ҳам, Абдураҳмоннинг бу гийбатда иштироки борлигини сезмас эди. Фақат яқиндан бери Султонали мирзо Абдураҳмоннинг бунда иштироки борлигига воқиф бўлди. Ҳатто шу тўғрида Анварга баъзи сўзларни ҳам айтди. «Мулла Абдураҳмондан нон емаймиз, сизга қарши қаттиг қутурган икки итимиз бор эди, энди учунчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз...»

Кечка томон мирзолар тарқалишдилар. Бироқ бизнинг муфтилар ҳануз қўзгалмас эдилар. Анвар эса ҳаммадан кейин чиққучи эди. Икки муфтининг қўзгалмасликларига ўзи сабабчи бўлганлигини яхши билган Султонали мирзо Анвар билан хайрлашиб чиқди. Шундан бир оз сўнг муфтилар ҳам кетишка чоғландилар.

Ҳаво совуқ, тўрт эллик чамаси қор ёгиб, кўча бетини ёпқан эди. Қўқоннинг ўзига махсус изгириқ бу қор билан яхши қуролланиб, кишининг қулоқ-тумшугини заҳар каби ялаб ўтар эди. Кишилар телпакни бостириб кийган ёки саллани қулоқ ва манглай аралаш ўраб, бўз гуппини тумшуққача кўтарган эдилар. Кўча бўйлаб ҳар ким чопар, бир нарсадан қуруқ қоладиргандек югурар эди. Бу кунги совуқ билан қор ҳар кимга ҳам гарчлиқ кафш инъом қилган, бой ва беклар оёгидаги бедона, сағри қала кафшлар билан камбагал косиблар кийган упика,[1] айбаки кафшларнинг ўзаро фарқи қолмаган ва ҳатто баъзилар оёгидаги ёгоч кафшлар ҳам ажойиб нагманавозлиқ қилар эдилар.

38. ҒАРИБ КЎНГЛИ

Анвар бошқалар каби югурмаса ҳам елиб келар эди. Хиштқўпрукка етканда, катта сув ёнидаги ҳужра эшигида қўсқи[2] пўстунга ўралиб турган қоровул унинг олдига тушиб салом берди:

— Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханимиз бор.

[1] *Упика* — бузоқ терисидан тайёрланган кун.
[2] *Қўсқи* — жулдур, эски.

Анвар тумшуғини тўнидан чиқариб илжайди ва тутун чиқиб турган эшикка бурилди, қоровул олдинда келиб, эшикни очиб берди. Анвар ичкарига кирди. Тутун билан қоп-қорайган, пасткина қоронги ҳужранинг ўртасида гулхан ёниб, алангаси мўрига ўрлар эди. Гулхан ёнида қўлига касав тутқан Султонали мирзо олов жўнаштириб ўлтурар эди.

— Сиз ҳам совуққа қотқанларданмисиз?! — деб кулди Анвар.

— Жон олов — жон эр, депти бир хотин... Гулхан ўтлик йигитнинг иссиқ қучоги эмиш. Қани, бу ёққа марҳамат!

Қоровул ва Султонали мирзоларнинг қиссташлари билан Анвар гулханнинг тўрига, тўрт қатланиб солинган кийизга ўлтуриб, қўлини оловга тутди.

— Ўзингиз ўлтурмайсизми, ака, ўлтуринг!

Анварнинг бу сўзи билан адаб сақлаб турган қоровул гулханнинг бир чеккасига чўккалаб, гулхан ёнидаги қора қумгонни оловга тираброқ қўйди.

— Совуқ тузук бўлди, — деди Анвар исиниб. — Ўрдадан чиқиб, ўзингизни гулханга урибсиз-да?

— Қарасам уйга еткунча қотадирганман, Тойир акамнинг туйнугида тутун кўриб, эшикни очсам, иш катта. Хиралик бўлса ҳам кирдим, нима қилади... Бироқ, сизни Тойир акамнинг ўзи чақириб кирганга ўхшайди, ҳали сизга чой дамлайман, деб овора бўлса ҳам эҳтимол...

Тойир ака қумгонни яна олов томонга итариб қўйди:

— Ҳозир дамлаймиз, тақсир, ҳозир. Сув ҳам қалқиб қолибдир, яхши кўк чойимиз ҳам бор.

— Ўзларингиз ичмасангиз, меним учун ҳожат эмас, мен ҳозир кетаман.

— Шу гулханни ташлаб, қаёққа?

— Уйга... Балки кишилар кутиб ўлтурган чиқарлар.

— Шундай совуқда сизни ким кутсин, чойни дамлай беринг, Тойир ака, мирзобошини юбормаймиз.

— Шундай бўлсин, тақсир... Фарибларнинг чойидан ҳам бир ичиб қўйсинлар, — деди Тойир ака ва ўрнидан туриб бурчакдаги ёрилган тарашадан бир қучоқни келтириб гулхан ёнига ташлади. Қайнаб тошқан қумгонни оловдан олиб, чой дамлади.

— Тойир акамнинг гулханини ташлаб кетиш бўлмайди, — деди Султонали, — бир-икки пиёла чойидан

ҳам ичиш керак, бир-икки калима суҳбатини ҳам эшитиш керак.

Анвар илжайиб қўйди. Тойир ака қозиқдаги тугунни очиб тўрт-бешта нон, бир ҳович каттақўргон магиз олиб, кичкина баркашчага солди. Баркашни Анвар олдига келтириб, узр айтди:

— Камбагалчилик, тақсир, олдингизга дастурхон ёзолмадик...

— Нима айби бор, — деди Анвар, — мен шундай қоронги уйда гулхан ёнида ўлтуришни ва шу ҳолда чой ичишни жуда яхши кўраман.

— Бу ўлтуришнинг ўз олдига бир нашъаси бор, — деди Султонали.

— Бор... Шоирона, дарвешона бир маъноси бор. Мен ёш, етим чогим, опамнинг уйида шу ҳолни кўрар эдим. Язнам қашшоқ косиб эди. Қиш келди дегунча гулхан ёқар ва шу йўсун гулхан ёнида ўлтуриб чой ичар эдик. Шу гулхан ҳаёти ҳануз меним эсимдан чиқмайдир ва шу ҳаётка ҳамиша кўнгилда бир муҳаббат сақлайман.

Тойир ака Анварга сопол пиёлада чой узатди. Гулхан кейинги қаланган тарашалар билан алангаланиб ёнди. Қоронги ҳужра ёришиб, учқунлар билан зийнатланди.

— Бола-чақангиз борми, Тойир ака?

— Йўқ, тақсир... Шу ерда юртни дуо қилиб ётаман.

— Тойир акам ҳам сизга ўхшайди, — деб кулди Султонали. — Тўйни кўкламга қолдирганингиз яхши бўлмади, қиш кунлари Тойир акамдек ёлгизлиқ...

— Чунки мен Тойир акам турмишини яхши кўраман... Дардисарнинг нима кераги бор-а, Тойир ака?

Тойир ака қўлида касав билан олов тўғрилар эди.

— Қурби еткан кишининг бола-чақа қилгани маъқул, тақсир.

— Нима учун?

Тойир ака олов жўнашдириб, бир оз жавобсиз ўлтурди. Соқол-муртига учиб тушкан учқун кулларини селпиб ташлади.

— Худой фарзанд берса, қариган кунларингизда ишингизга ярайди, — деб қўйди Тойир ака, яна бир оз олов тўғрилаб турди. — Менда ҳеч ким йўқ... Ёшим эллидан ошқан, тақсир... Ҳозир куч-қувват бор, бир нарса топиб бўлади... Бир вақт келар, куч кетар, шунда менга ким қарайди, тақсир? Иссиқ жон, мен оғриб ётарман, бир қошиқ сувга муҳтож бўларман... Шунда

сувни менга ким беради, тақсир? Ўлим ҳақ, ажал етиб амонатни олса, кўзим юмилса, бир чеккада ўлиб қолганимни ким билади, тақсир?.. Кишининг бола-чақаси бўганда шундай гаплар йўқми, деб ўйлайман-да.

— Тўғри гап, — деди Султонали, — дарҳақиқат, киши қандай кунларга қолишини билмайди. Тойир акам айтганча, бола-чақа бўлса, бир оз кўнгил тўқи-да.

Анвар бир оз сўзсиз, ўйланиб турди, қўлидаги пиёласини бўшатиб, Тойир акага узатти.

— Уйлантириб қўяйлиқми сизни?

Тойир ака миннатдор оҳангда кулди.

— Э, жонингдан, тақсир, — деди, — энди бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Соқолга қаранг, ўлим иси келади...

— Бўлмаган гап... Сиз биздан ҳам ёш кўринасиз.

— Кўнгил қариган, тақсир, кўнгил, — деди Тойир ака, қўлини кўкрагига тегизиб олди. — Энди кўнгил ҳеч нарса ҳам тиламайди, фақат тинчлиқ тилайди... Тинчлиқ қачон бўлади, унисини билмаймиз-да.

Сўзни яна айлантиришка йўл қолмади. Анвар ер остидан Султоналига кўз юборди. Султонали маънолик бош иргатиб қўйди. Тойир ака ўз олдидаги ёниб ўчкан хокаларни кулдан ажратиб, гулханга ташлар эди. Бояги шиддати йўқолган гулхан нафис кўк тутун чиқариб оҳистагина чайқалиб ёнар эди. Куллар кўкка учар, чўғлар кулга ботар, чалалар чўққа айланар эдилар... Учави ҳам сўз қўйишқандек анча вақт гулханнинг шу ҳолини таъқиб этдилар.

39. БИШЎЙ, ЭЙ ХИРАДМАНД...

— Муфтиларингиз меним орқамдан жўнаган бўлсалар керак, мирзо Анвар?

Хаёли бошқа нарсада бўлган Анвар Султоналининг сўзига тушунибми, эмасми, ҳар начук бош иргатиб қўйди.

— Мен сиз билан хайрлашиб кўчага чиқсам, «дўстингиз» Мулла Абдураҳмон уларни кутиб турган экан. Чамаси кундузги «суҳбат»нинг мобаъди[1] бўлса керак?!

Анвар хаёли билан видоълашқандек, тилар-тиламас Султоналига юз ўгирди.

[1] *Мобаъд* — давоми.

— Қандай суҳбатнинг?

— Суҳбатнинг эмас, гийбатнинг.

Анвар кулди:

— Сиз мулла Абдураҳмон домлани кўралмай қолдингиз.

— Масала кўралмасликда эмас, унинг нолойиқ ҳаракатида, дўст кўриниб душманлик кучасига киришида.

— Биз унинг чин кўнглини билишдан ожизмиз.

— Ҳар ҳолда бу калтакесак бизга дўст эмас.

— Хўш? — деб кулди Анвар.

— Муфтилар бизга дўстми, душманми?

— Балки душмандирлар, лекин биз уларга душман эмасмиз,

— Бали! — деди Султонали мирзо. — Башарти бизнинг ёрдамимизда ишлик бўлган бир одам, эрта-кеч бизнинг душманимиз ҳисобланган кишилар билан ҳамсуҳбат бўлса, огиз-бурун ўпишса, биз унга қандай баҳо беришимиз керак? Бундай одамни биз очиқдан-очиқ душман ёки аҳмоқ деймиз. Аммо мулла Абдураҳмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак! Энди фақат унинг душманлик тарафи қолди, ҳам бу аниқ. Меним ҳукмимга қаноат қилмасангиз, ҳикматка қаранг. Шайх Саъдий:

«Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст,
Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст»[1], —

дейдирлар...

— Мен мулла Абдураҳмонни яхши киши, деб ўйлайманми?

— Ўйламайсиз, бироқ унинг ўзига яраша муомала қилмайсиз, шу билан бирга анови муттаҳамларни ҳам ҳаддидан оширасиз!

Анвар баркашдаги магиздан бир-икки дона олиб қўлида ушлади.

— Сизнингча, улар билан қандай муомала қилишимиз керак?

— Мулла Абдураҳмонни ўрдадан жўнатиш керак; тинчкина имом ва хатиблигини қилсин. Муфтиларга ҳам қозихонадан бирар вазифа топилиб қолар.

Анвар бош тебратиб кулди. Тойир ака гулханга ўтун қалаб шом учун жойнамоз ёзди. Султонали мирзо имом

[1] Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст.
Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст. (Саъдий.)
(Эй ҳушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтуришкан — ҳамсуҳбат бўлган дўстингдан қўл ювгил *(муал.)*.

бўлиб, уч киши шомга турдилар. Шомни ўқуб гулхан ёнига ўлтурар экан, Султонали сўради:

— Ёки уларни ўрдадан жўнатиш осон эмасми?

— Осон, бироқ осон ишда лаззат йўқ, — деб кулди Анвар. — Сизнинг шу гапингиз билан бир киши ёдимга тушди: ўзи мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан бўлган оқ кўнгилли содда бир киши бор. Оти... ҳа, оти Сафарбой, касби бўзчилиқ. Ўткан кун ўрдадан қайтиб борсам, шу киши уйда мени кутиб ўлтурибдир. Хўш, келинг, Сафар ака? — Куйган-пишкан, менга «арз» қилди: мулла Абдураҳмоннинг бир дўстидан эшиткан эмиш, гўё мулла Абдураҳмон биравга «мирзо Анварнинг тегига яқинда сув келади» деган эмиш... «Бу нима деган гап, мирзо, нега сизнинг тегингизга сув келади?» — деб сўрайди. Мен кулдим... «Ҳозирча тегим қуруқ, башарти тегимга сув келса, бўзчилиқни ўргатасизми?» — деб сўрадим. Саволимга жавоб бермайди, фақат сизнинг сўзингизни айтиб: «Имомимиз фисқи-фасод, бундай кишини ҳайдаганингиз маъқул», — дейди. Сизга ёқадирган сўзни айтдимми, Султонали ака?!

— Бу киши сизга чин дўст экан, — деди Султонали жиддий. — Мен ўз фикримда янглишмасман. Бу калтакесак юткан чаённинг юрагида, худой билсин, сизга қарши катта адоват бор.

Шу чоққача олов кавлаб жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотишти:

— Сафар, елкаси чиққан, жиккак йигит эмасми, тақсир?

— Бали, бали.

— У меним ошнам бўлади. Эҳей; у билан биз ҳар ёз бирга мардикор ишлар эдик; ўзи ўбдан яхши йигит.

— Вассалом, — деди Султонали мирзо. — Бас, Абдураҳмон ҳам адоватда муфтилардан қолишмайдир. Шунча яхшиликни билмаган киши...

— Яхшилиқ қил, дарёга ташла; балиқ билмаса, холиқ[1] билур, деганлар. Фузулий: «Даҳр[2] бир бозордир, ҳар ким матоъин арз эдар» деб жуда тўғри сўзлайдир. Шунга ўхшаш биз ҳам, ўзимизда бўлган матоъни бозорга соламиз, улар ҳам бисотларини кавлаб шундан бошқасини тополмайдирлар.

— Бу шундай, мирзо Анвар, аммо ўзингизни душмандан мудофаа қилиш керакми, йўқми?

[1] *Холиқ* — яратувчи, худо.
[2] *Даҳр* — дунё, олам.

— Мен нимани душмандан мудофаа қилай? — деб кулди Анвар. — Агар уларнинг адовати мендан бош муншийликни олиш учун бўлса, марҳамат қилсинлар, ҳатто ўзим уларга ёрдам ҳам берай. Тўғри сиз уларнинг номуссизона ҳаракатларидан қизишасиз, аччигланасиз. Мен-чи, мен ҳам бир инсон, кўкдан тушкан фаришта эмасман; ўз устимдаги гийбатлардан, ҳайвонча қилиқлардан, иззати нафсимга тўқинган ҳаракатлардан аччигланаман. Сиз айтганча, уларни ўрдадан ҳайдаш мулоҳазаларигача бориб етаман. Бироқ, баъзи андишалар мени тўхтатиб қўядир. Аввало, улар билан тенглашиш меним учун камчилик кўринадир; иккинчи, уларни девондан ҳайдаш тўғрисига келганда яна андишалар бор: башарти муфтиларни девондан чиқарсам, халқ нима дейди, беш кун амалга миниб, ўттуз йиллиқ мирзоларни қадр қилмади, демайдими? Агар улар тинчкина чиқиб кетса-ку, яхши, билъакс, хон ва шоговул домлалар воситасида яна кириб олса, мен нима деган одам бўламан? Бу ҳолда бир адоват устига юз адоват замланишида шубҳа йўқ. Энди мулла Абдураҳмон тўғрисида: бошда мен бу кишини ўрдага олишга қарши бўлиб, биринчи кўришимдаёқ бу мулладан яхшилиқ кутмаган эдим. Бироқ, сизга айтканимча, ўртада нозик бир киши восита бўлди, шундан кейин ноилож хизматка олишқа мажбурият туғулди. Мулла Абдураҳмон ифлослар қаторига ўткан экан, иши осон, жўнатиб юбориш қўлимиздан келади. Ва лекин, фикримча, уни ҳам жўнатиш маслаҳат эмас. Аввало хизматка олмаслиқ керак эди; олингач, уч ой ўтмасдан жўнатиш... Жуда огир; агар ифлос бўлса унинг табиъати, биз ўзгарта олмаймиз, ҳар ким тилаган ошини ичадир.

Султонали мирзо муфтилар тўғрисида бир нарса деялмаса ҳам, Абдураҳмонни жўнатишга исрор этди[1].

— Хўб, муфтилар қолсин, яна бир неча кун сасишсин. Бироқ, Абдураҳмонни тўхтатманг, агар сиз шу чувалчангнинг баҳридан ўтсангиз, ҳамроҳларига катта ибрат кўрсаткан бўласиз.

Анвар кулиб қўйди.

— Сиз мени дўстимга қаттиг тикилдингиз...

— Тикилишка — тикилдим, — деди Султонали мирзо жиддий, — сиз лоақал шуни ҳам жўнатмасангиз, мен кетаман. Муфтиларнинг афтини кўриб қийналар

[1] *Исрор этмоқ* — қистамоқ.

эдим. Энди бу учунчи ифлоснинг юзига қарашқа тоқатим қолмади!

Султонали жиддийлашкан эди, Анвар яна қарши боришни мувофиқ кўрмади.

— Хўб, — деди, — сиз шуни маслаҳат кўрсангиз, жўнатайлик.

— Бали! — деди Султонали. — Сиздан яна бир талаб: эртадан бошлаб мени ўз ҳузурингизга олинг, токи муфтилар эртадан кечкача гийбат сўзлаб, маймун бўлиб вақт кечирмасинлар.

— Бу ҳам осон, — деб кулди Анвар, — улар мен йўқ вақтдан фойдаланиб, юрак бўшатар эдилар. Энди бундан ҳам бечораларни маҳрум этмакчисиз; бу қадар зулм...

Султонали яна кулмади:

— Қилганга қиламиз-да.

Шундан кейин кетишка чоғландилар. Анвар қўзғалар экан, ёнчигидан бир тилло олиб, Тойир акага узатти. Тойир ака билибми, билмасданми, ҳар ҳолда тиллони қўлига олгандан сўнг, яна тез қайтариб берди:

— Уят, уят бўлади.

— Бу пул ўзимга, деб ўйламанг, — деди Анвар Тойир аканинг қўлини итариб, — сиз бу пулга ўтун, магиз, ортиб қолса чой оласиз. Султонали акам билан келганимизда гулханни бундан ҳам катта қилиб берасиз.

— Сизлар келсаларинг ҳаммасиям ўзимиздан топилади.

Анвар пулни олмади. Тойир ака маслаҳат сўрагандек Султоналига қаради. Султонали дуо қилиб олинг, деган каби ишорат қилди. Тойир аканинг дуосидан кейин чиқдилар.

40. АЛДАШ УЧУН БОЛА ЯХШИ

Бир неча кунлардан бери Сафар бўзчи хурсанд эди. Мулла Абдураҳмоннинг хизматдан чиқишига ўзим сабаб бўлдим, деб ўйлар; ўз сўзи билан мулла Абдураҳмон каби бир кишининг сувга тушкан нондек шилқиллаб қолишига: «Кўрпангга қараб оёг узат, муллавачча!» — деб ўзича кулиб қўяр эди. Кеча Самад бўқоқни кўчада учратиб, пичинг отди: «Мирзабошимнинг тегига сув кетиптия, гапингни тўғри чиқишига қара, Самад?» — деди. Чунки Анварга бориб айткан хабарни шу Самад бўқоқдан эшиткан эди. Самад бўқоқ унинг бу пичин-

гидан қизарди: «Қулогимга янглиш кирган экан-да, аб-лаҳ!» — деб гапни кулгуликка бурди. Сафар бўзчи ҳам «пайрав» қилди. «Бир қўчқорнинг боши кеткунча, минглаб қўйнинг боши кесилар эмиш, деб айт домланга!» — деди. Самад бўқоқ индамади.

Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг хизматдан бўшатилганини эшиткандан бери «Мирзамни бир кўрсам» деб Анварнинг олдига боришқа чоғланиб қолди. Бироқ, дастгоҳ ёнидан қўзғалишқа ишни қизганди. Бу кун иш тўқур экан, ўзича қарор берди: «Бу кун чоршанба, эрта панжшанба... жумъа кун мен ҳам бўш, мирзам ҳам бўш. Ҳа, индин борганим маъқул».

Шомдан бир оз илгарироқ Сафар ака ишдан чиқди. Куннинг совуқлигига ҳам қарамай музлаган совуқ сувда таҳорат қилди, нари-бери бўз салласини чулгаб, масжидга югурди. Ул жиловхонадан кирганда, масжиднинг тўрдаги ҳужрасидан мулла Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо ва мулла Абдураҳмонлар намозга чиқиб келар эдилар. Сафар бўзчи ҳар икки муфтининг ҳам ўрдада туришларини яхши билар эди. Мулла Абдураҳмонни ўрдага яна оладиган бўлибдирларми, деб ўйлади ва уч уламо келиб масжидга киргунларича адаб сақлаб, масжиднинг бўсагасида қўл боглаб турди. Улар келиб масжидга кирар экан, мулла Абдураҳмон кўзининг пахтасини чиқариб, Сафар бўзчига қараб ўтди, улар орқасидан Сафар бўзчи ҳам хонақоҳга кирди. Аммо ҳалиги қарашдан сўнг Сафар бўзчининг бошидан: «Бу муллалар ҳам домламдек ўрдадан ҳайдалганлармикин? Мирзамнинг гийбатига йигилишқанлармикин?» — деган бир фикр ўтиб кетди.

Суфи такбир тушурди, мулла Абдураҳмон меҳробка ўтди, муфти ва бошқалар унга иқтидо қилдилар. Имом қироатда, Сафар бўзчи сомиълик[1] ўрнига — «манови кетман соқолнинг афти хунук, ўттасининг авзойи бузуқ, домламнинг бўлса гурраги бола очқан... Учави ҳам аламзада бўлсами? Домламнинг кўнглини кўтаргали келганлардир, ёки мирзам билан икки орани битиштирмакчиларми?.. Мирзамнинг битишмагани маъқул, икки огиз гап учун ҳанузгача кек сақлаган домла...» — деб ўйлар эди. Шу йўсун васвасаланиб шом намозини қандай ўқуганини ўзи ҳам билмади, аммо ётиб туришдан эринмади. Фотиҳадан сўнг жамоат тарқала бошлади. Беш-олти киши, жумладан, Сафар бўзчи ҳам адаб

[1] *Сомиълик* — тинглаш.

сақлаб, домлалар масжиддан чиққунча қўзгалишмадилар. Улар чиқиб кетгандан сўнг сўфи шамъни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар. Сафар бўзчи саҳнга тушиб ҳужрага қаради; ҳужра даричасидан шамъ ёруқлиги тушар, ичкаридан қўлида қуроқ дастурхон ушлаган, ўн бир-ўн икки ёшлиқ бир бола чиқиб келар эди.

Сафар бўзчи жиловхонага ўтиб тўхтади. Ҳужрадан келган бола ўз ёнига еткач, болани олдинга ўткариб, унинг орқасидан кўчага чиқди. Бола кўчанинг ўнг томонига қараб кетди. Сафар аканинг ҳавлиси кўчанинг чапида эди, лекин ул ўз ҳавлиси томонга юрмай, шу бола орқасидан борди.

— Ҳой, Шукур сўфининг ўғли!

Шукур сўфининг ўғли — бола, йўл устида тўхтади. Сафар бўзчи унинг ёнига етиб олди.

— Қани юравур, сенинг отинг Маматқул-а?

— Ҳа.

— Маматқул... Сен бизнинг Асқарбойни танийсанми?

Бола ажаблангансумон сафар бўзчига қараб олди.

— Асқар мени ўртогим-да, шу топқача билмайсиз экан-да!

— Ҳа, ҳа... ўзинг ҳам яхши йигит кўринасан... Масжидда нима қилиб юрган эдинг?

— Имом поччамнинг ҳужраларида чай қўйиб бердим. Катта домлалар меҳмон бўб кепти.

— Ҳа, ҳа... Энди қаёққа борасан?

— Имом поччамнинг уйларидан ош об келаман-да.

— Туппа-тузук дасёр бўлиб қопсан-да. Ош олиб келганингдан кейин тагин чой қўйиб берарсан ҳали?

— Ҳа, қўйиб бераман. Домла поччалар жўнагунча хизмат қилиб тураман.

— Ҳа, ҳа... Катта домлалар қачон келишди экан?

— Дадам азонга чиққанда келишди-да, қўйиб берган чайимни шу топта ичишаяпти.

Сафар бўзчи ўн қадамча сўзсиз борди.

— Ўзинг кўб яхши боласан-да, Маматқул, домла поччаларинг нима дейишяпти?

— Ҳали гапуришканлари йўқ-да.

— Маматқул-чи, шу домла поччаларнинг сўзига яхши қулоқ солиб, тигнаб оган киши бемалол жаннатка кириб кетавуради-да... Сен ҳам уларнинг сўзини тигнаб оласанми?

— Ҳа, тигнаб оламан. Дадам савоб бўлади, деяпти.

— Бали, Маматқул, жуда яхши тигнаб ол-да... Агар сен шу домла поччаларнинг сўзини яхши тигнаб, улар жўнагандан кейин менга бориб сўзлаб берсанг-чи, Маматқул, мен сенга ўн пул бераман-да.

Маматқул тушуналмаслик ичида Сафар бўзчига қаради:

— Чин айтаяпсизми, Сафар ака?

— Ёлгони йўқ-да, Маматқул, — деди Сафар бўзчи ва бўз яхтагининг чўнтагини силкитиб жарақлатди. — Кўраяпсанми чақаларни... Агар уларнинг гапини тигнаб менга сўзласанг-чи, ўн пулни олавурасан-да, Маматқул.

— Тунда сизнинг олдингизга боргани қўрқаман-да.

— Нимадан қўрқасан, Маматқул? Асқар ўртогинг кечаси ҳам қўрқмасдан юравуради.

— Мен итдан қўрқаман-да.

— Бизнинг кўчада ит йўқ-ку, тентак, қўрқсанг этаметан бор. Агар имом поччанг энди кетавур деса-чи, Маматқул, хўб, деб ҳужрадан чиқда, ҳеч кимга билдирмай, дарчанинг тегидан гапни эшит, ҳами?

Маматқул нима учундир илжайиб қўйди ва маъқул деган каби бош иргатди.

— Қўрқмасанг, улар жўнагандан кейин бизникига бор, мен дўконда иш тўқуб ўлтураман; ўн пулни олиб келавурасан-да, сендан нима кетди, Маматқул...

— Тузук.

Бола шу сўзни айтиб кичкина, тор кўчага бурулди. Сафар бўзчи боланинг орқасидан бир оз қараб тургандан сўнг, орқасига қайтди. Сафар бўзчи болага берган ўзининг бу ваколати билан келаси кун мирзобошининг олдига яна бир гап топиб бормоқчи эди. Унинг фикрича, эҳтимолки, кейинги домла поччалар ҳам ўрдадан ҳайдалишка лойиқ, мирзобошига душман бўлиб чиқар эдилар. Шу хаёллар билан келиб, уйига кирди. Эрини кута-кута қозондаги туппаси аталага айланган Тўхтабиби Сафар бўзчини койиб қарши олди.

41. ЧАҚАНГИЗ СИЙҚА ЭМАСМИ?

Ул аксар шом ва эрталабки намозларнигина масжидда ўқуб, қолганларини уйида адо қилар, пешин, аср, хуфтанларга вақт тополмас эди. Аммо бу кеч жўртта хуфтанга чиқмади. Яъни Маматқул ўн пул учун шошиб, топқан гапини кишилар орасида сўзлаб берса

эҳтимол эди. Ошдан сўнғ ишхонасиға чиқди. Дастғоҳ ёнидағи қора чароғни ёқиб ўришдағи узуқларни улади, аймашқан ипларни ечди, чиғилларни ёзиб тароғлади, оғзи билан охор буркиб, яна тарады ва энғ сўнг қурутиш учун ўришни елпиди. Ўриш тўқишқа ростланғандан кейин, эски тўппидағи найчаға солинған ипларни (арқоқни) олиб, дастғоҳқа тушти, тиғ ва ғулани орқаға суриб моккини ростлади.

Қора чароғ аранғ-аранғ дастғоҳни ёритар, елкаси ташқариға туртиб, кўкрағи ичка ботқан Сафар бўзчи, ғўё дастғоҳқа қуюлиб қўйғандек кўринар эди. Тепки босишдан ғич-ғич қилған нағма эшитилар ва бу нағма оҳанғиға ўйнағучи мокки у ёқ-бу ёққа ўтиб турар, лаҳза сайин арқоқ-ўриш бирлашиб, тўрт еллик бўз ҳосил қилар эди. Сафар бўзчининғ бир кечлик ишиға бир оҳор мўлжал бўлиб, қора чароғнинғ мойи ҳам соат вазифасини ўтар, яъни қора чароққа тўлдирилған мой ҳар кун бир оҳорға етиб битар эди.

Сафар бўзчи новорт ёғочини ўраб, оҳорлиқ тандаға — ўришка мўралади ва нос отиб, кўча томонға қулоқ солди. Чунки ул ҳануз Маматқулнинғ келишидан умидвор эди. Бир оз қулоқ солиб турғандан кейин, моккиға янғи найча жойлаб, яна ишка уринди. Ичкарида чарх тоблаб найча солиш билан машғул Тўхтабиби кўйлак енғини иплик ўришчалар билан тўлдириб чиқди. Гапсўзсиз, ўришчаларни эски тўппиға ағдариб, бўшалған найчаларни йиғиб олди.

— Оёғим совуқ қотти, оловнинғ иложини қил-чи.

— Ўт ёқиб берайми?

— Ҳа, бали, уч-тўртта тарашани кертиб кирсанг бўлади.

Тўхтабиби чиқиб кетди. Сафар ака асабийланғандек тез-тез тепки босиб ишка қаради. Мокки тўхтовсиз икки ёққа сапчиб турди. Ўн дақиқа чамаси шу ҳолда иш қизғин давом эткандан кейин, бирдан мокки тўхтади, Сафар бўзчи ташқариға қулоқ солиб қолди. Кўча эшик «ғийқ» этиб очилиб, йўлакдан кичкина оёқ товши келди. Сафар бўзчи моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ босқандан кейин, дўконхона эшиғи очилди.

— Бали, Маматқулим, бали... Эшикни ёп, эшикни!

Маматқул эшикни ёпди ва икки қўлини оғзиға кўтариб исинди.

— Совуқ қотдинғми, Маматқул? Ҳозир олов ёқамиз,

ҳозир... Боядан бери Маматқул келади, деб ўн пулни сақлаб ўлтурибпан-да.

Шу пайтда эшик қиягина очилиб, яна ёпилди.

— Киравур, Тўхта, киравур: ўзингнинг Маматқулинг-ку.

Тараша кўтариб Тўхтабиби кирди ва Маматқулга қаради.

— Маматқулмидинг, — деди Тўхтабиби. — Бемаҳалда нима қилиб юрибсан, болам? Энанг эсон-сог юриптими?

Маматқул Тўхтабибининг сўзига бош иргатиб, Сафар бўзчига қаради...

— Маматқулнинг менда иши бор, холаси. Оловни тезроқ ёқ, Маматқул совуқ қотипти...

Тўхтабиби ўтунни гулхан ўрнига ташлаб, қўлидаги қовгасини қора чароққа тутиб ёндирди ва бориб ўтунни ёқди.

— Уларни жўнатиб келдингми, ўглим Маматқул?.. Бали, бали. Ёнларингга яна бошқа киши ҳам келдими?

— Йўқ.

— Ҳа, ҳа... Имом поччанг сенга кетавур демаптида?

— Мен тагин икки қайта чай қўйиб бердим-ку: мен кетсам уларга ким чай қўйиб берарди. Мен чайни қўйиб, гапни тигнаб ўлтурдим.

— Бали, бали, — деди Сафар кулиб ва хотинига қараб қўйди. — Йигит деганинг ана шундай бўлсинда, бизнинг Асқарбойлар ҳам «йигит»да. Қани, Маматқул, гулханнинг ёнига борайлиқ-чи, исиниб гапиришамиз-да.

Иккиси гуриллаб ёнган олов ёнига чўнқайдилар. Сафар ака оёгини кафшидан чиқариб оловга тутди.

— Асқарбой ухлаб қоганми, дейман, хола?

— Ухлаб қоган, — деди Тўхтабиби ва бориб дастгоҳ ёнидаги бўшаган найчаларни йигиб олди. — Шуларни тўлдириб берсам, бу кечага етар?

— Тўлдиравур-чи, кўрамиз-да.

Тўхтабиби дўконхонадан чиқди. Сафар бўзчи Маматқулга қараб илжайди. Маматқул ҳам ўз навбатида илжайиб, Сафар бўзчининг чақалиқ чўнтагига кўз ташлади ва нима учундир энтикиб қўйди.

— Хўш, Маматқул охун?

Маматқул ўйлаб иккиланди:

— Китоб... китоб сўзини айтишмади-да, ҳа... Катта домлам қургандаги[1] ижжани[2] ўқуган эди, мен...

Сафар бўзчи боланинг андишасига тушуниб кулди:

— Сен уқуб ололмадингми, аттанг. Майли, уқуб олганингни айта бер.

Маматқул енгилланиш нафаси ютди, кўзини беихтиёр Сафар бўзчининг чўнтагига тикди.

— Китоб сўзи бўлмаса ҳам чақани беравурасизми, Сафар ака?

Сафар бўзчи кулгидан ўзини тўхтата олмади, чўнтагидан чақаларни чиқариб қўлига олди:

— Беравураман-да. Кўраяпсанми?.. Шундан ўнови сеники.

— Имом поччам, — деди Маматқул кўзини чақадан ололмагани ҳолда, — имом поччам ўзи ўрдага мирзабоши бўган экан-да... Ўша хат битадуган жайда мулла эмас бир киши катта бўб қоган экан... Ўша мулла эмас хоми киши имом поччамни хат битишка тозаси экан, деб мирзахонадан чиқарган экан-да... Али мирзо деган киши имом поччамни унга ёмонлапти...

Сафар бўзчи Маматқулнинг сўзини бўлди:

— Кимга ёмонлапти?

— Ўша мулла эмас хоми кишига ёмонлапти-да... Шуннан кейин имом поччамни чиқарипти. Энди катта домламларни ҳам ўрдадан чиқарсам, деб юрган экан. Ўзи жуда ёмон киши экан-да... Катта домламлар буни нима қиламиз энди, деб имом поччамнинг олдига келишипти экан-да, — деди Маматқул ва бир неча фурсат Сафар бўзчининг қўлидаги чақага қараб турди. — Чақангиз сийқа эмасми, Сафар ака? — деб сўради.

Сафар ака кулди, чақадан бештасини ажратиб Маматқулга узатти.

— Мана, ўзинг кўр-чи.

Маматқул чақани олиб, уёқ-буёгини текширди:

— Мухри бутун экан. Бир пулга ўн пайса ҳолва берармикин, Сафар ака?

— Нега бермасин. Чақани чўнтагингга солиб қўй, қолганини сўзлаб бўганингдан кейин оласан. Катта домлалар кенгашка келган эканлар, дегин?

— Ҳа... Чақамни белбогимга тугсам тушиб қолмасмикин?

---

[1] *Қурғон* — қуръон.
[2] *Ижжа* — ҳижжа.

— Ҳозир тугма, мендан яна беш пулни олганингдан кейин, қўшиб тугарсан.

Маматқул қўлидаги пулни жарақлатиб ўйнади ва шунинг орқасидан ижирганиб шикоятланди:

— Оёгим ивишиб қоган.

— Чўнқайиб ўлтурма.

Маматқул ўлтуриб олгандан кейин, яна ижирганди:

— Игна санчяпти?

— Қулоқ солма, сўзлай бер, ҳозир ўзи тузалиб қолади.

— А, шундайми, — деди Маматқул маҳсисини силаб. — Сизники ҳам ашундақа бўладими, Сафар ака?.. Катта домлам соқолини тутамлаб, ўшани янди, тузоққа тушар, деди. Имом поччам ўйлаб ўлтурди, ундан кейин... Санчяпти-ку, Сафар ака?

— Ҳозир тузаласан, хўш?

— Ундан кейин... Сизларга маъқул бўлса, бир гап хотиримга келади, деди. Ўша кўклам чиқса уйланади, деди...

Сафар бўзчи Маматқулни тўхтатиб сўради:

— Ўша ким, ўша?

— Ўша-да, мулла эмас, синглиталоқ-да... Ўзингиз ҳам сурай берайди экансиз-да!.. Оладуған хотини чиройлиқ, деб эшитаман, деди. Бу ҳам бир гап-да, шу қизни хонга тўғриласақ бўладимикан, деди. Катта домлалар маъқул дейишди. Ҳай-ҳай дейишди... Шу ерда Маматқул бир оз ўйлаб қолди, — бунинг давоси гулчин бўлади, дейишди.

Сафар бўзчи кейинги сўзни такрорлади:

— Гулчин бўлади, дейишди?

Маматқулнинг ўзи ҳам бу тўғрида иккиланганидек бўлди.

— Мен яхши пайқамадим-да: давоси гулчин бўлади, дейишди... гул-чай... йўқ.

— Ундан кейин?

— Шу, бўлди.

— Бари?

— Бари шу... Мен ташқарига чай қўйгани чиққанимда гап тигнамадим-да.

— Маъқул, маъқул, — деди Сафар бўзчи, — ундан кейин улар кетдиларми?

— Кетдилар. Имом поччам энди уйингга бор, деди менга... Чақани берсангиз қўшиб тугар эдим.

Сафар бўзчи кулиб, қўлидаги чақадан яна беш пулни узатди.

— Мендан ўн пул олганингни ҳар кимга сўзлаб юрма, тузукми? Ҳа, ундан кейин бу гапни ҳеч кимга айтма, домлаларингнинг сўзи савобсиз гаплар экан... Уйингга ёлгиз кеткали қўрқмайсанми?

Маматқул бир оз ўйланиб, белидаги чақа тугунини қўли билан ушлади, Сафар аканинг «қўрқмайсанми» саволига жавоб бермай, бориб эшикни очди ва югурганча чиқиб кетди.

42. ҚУВ ОДАМ ЭКАН

Сафар бўзчи дарбозадан кирганда, ичкаридан ясамол бир хотин чиқиб қолди. Мундай яхши кийинган ва ҳусндор хотинни ул ўз умрида биринчи мартаба кўргани учун бўлса керак, хотин яшириниб олгунча, ундан кўзини олмай қаради. Таажжуб ва ҳайрат ичида келиб меҳмонхонага кирди, Меҳмонхонада Анвар йўқ. Анвар ўрнида бегона бир киши — Султонали мирзо ўлтурар эди. Сафар бўзчи салом берди. Султонали мирзо жавоб бериб, ўлтурган жойидан Сафар бўзчига жой кўрсатди. Сафар бўзчи бир оз сўзсиз ўлтургандан кейин, «мирзасини» сўради. Султонали мирзо, Анварнинг қўшнилардан бириникига зарур бир юмиш билан чиқиб кетканлигини ва бир оздан сўнг келишини сўзлаб, ундан мирзода қандай юмиши борлигини савол қилди.

— Юмиш-ку, йўқ, тақсир, — деди Сафар. — Биз бир холис дуогўй одам... Мирзамни бир зиёрат қилай, деб келган эдим.

Султонали Сафар бўзчини бир нарсанинг тамаъида юрган киши, деб ўйлади. Чунки Анварнинг қўли очиқлигини, унга кўб ҳожатмандларнинг ўрганиб қолганлиқларини яхши билар эди. Аммо Сафар бўзчи Султоналининг силлиқ муомаласидан хурсанд бўлиб, унга қарши ўзида дўстлиқ сезди. Бир оз жим ўлтургандан кейин Сафар яна тилга келди:

— Барака топсин мирзам одамжон-да, одамжон; биздек фақирлар билан ҳам огайни, сизлар билан ҳам шундай, барча баробар.

Бу сўз Султонали мирзонинг бояги фикрига қарши сўзлангандек тушди. Сафар бўзчининг мирзо билан огайнилиқ даъвоси уни таажжубга солди.

— Шундай, шундай... Мирзо, сиз айтканча, барча-

га баробар йигит, — деди Султонали. — Нима касб қиласиз?

— Бўзчилиқ, тақсир. Лекин мирзам, сен бўзчисан, деб биздан ҳазар қилмайди, биз шунисига адо-да, тақсир... Бўлмаса гузаримизнинг оқсоқоли ҳам икки огиз гапимизга қулоқ солсин-чи. Ҳафсамбир гап яхши-да, тақсир.

Сафар бўзчининг «ҳафсамбир» гапи Султоналини беихтиёр кулдирди.

— Тўғри айтасиз. Исмингиз нима?

— Биз деворнинг кавагида ётқан бир одам-да. Ўзимиз киму, исмимиз нима бўлар эди. Шаҳарнинг Олим қовоги[1] эмасмизки, айткан он таниб олсангиз.

Султонали мирзо яна кулди, — «ҳафсиламр» гаплардан завқланиб, ул ҳам Сафар бўзчига қарши ўзида яқинлик ҳис этди ва бир оз ўйлаб турди.

— Исмингизни айтсангиз, балки мен танир эдим... Сиз бўзчи бўлсангиз, ўткан ҳафта мирзо Анварга бир сўз айткан эмасмисиз?

— Айткан бўлсам эҳтимол; нега десангиз, қўл бўшаганда мирзамнинг зиёратига келиб тураман-да.

— Сиз... Сиз мулла Абдураҳмоннинг қавмларидан эмасмисиз?

— Хе-хе-хе... Худда, тақсир.

— Агар янглишмасам, исмингиз Сафарбой чиқар? — Сафар бўзчи завқланиб, кайфланиб кулиб юборди:

— Мирзам айткан эканлар-да.

Султонали мирзо ҳам кулди ва кулги ораси латифа қилди:

— Сиз ўзингизни паст уриб Олим қовоқ эмасманки, отимни айткан он танисанг дейсиз, ҳолбуки, сизни ўрданинг мирзобошиси, шаҳарнинг қўрбоши, даҳбошиси ҳам танийдир.

— Тавба қиппан, тавба қиппан, — деди Сафар. — Мен ўз қадримни билмай юрган эканман-да.

Иккиси ҳангама сўқиб бир неча пайт кулишдилар ва бир онда эски қадрдонлар ҳолига ўтишдилар. Султонали уни «Сафар ака» деб хитоб қила бошлади ва мулла Абдураҳмоннинг кейинги аҳволидан сўради. Сафар бўзчи мулла Абдураҳмоннинг бўшатилганидан

---

[1] Худоёрға чет мамлакатлардан мол келтириб сотғучи машҳур савдоғар *(муал.)*.

хурсандлигини изҳор қилди ва унинг лаби гезариб юрганини сўзлаб, Султоналини кулдирди.

— Шунчалик ҳолинг бор экан, думингга қумгон боглашинг нима ҳожат эди, деб куламан. Эгри тўнкага — эгри тўқмоқ; мирзам хўб яхши қилганлар-да.

— Шундай, — деб кулди Султонали, — кишиларга энди нима дер экан, балки қулогингизга чалингандир?

Сафар бўзчи ўнг қовоги устини силаб олди ва қўлининг текис ўсмаган тирноқларига қаради.

— Бу тўғридаги сўзини эшитканим йўқ-ку... Энди ўзи ёмон одам-да.

— Масалан, ёмонлиги?

— Ёмонлиги... — деб яна тирногига қараб қолди, — ишқилиб, тақсир, шу одамни пайини қирқсам, дейдида. Илгари холисанлилло душман бўлса, энди аламзада бўлди-да...

Сафар бўзчининг содда кўнглида яширинган сир оз-оз сиртига ҳам тепиб турар эди. Унинг — «...энди аламзада бўлди-да» жумласидан шубҳаланиб қолган Султонали жиддий тус олди:

— Мен мирзо Анвар билан бирга тураман, Сафар ака, — деди. — Мирзо билан бизнинг орамизда ҳеч бир яширин гап бўлмайди. Масалан, сизни тусмол билан танишим, мулла Абдураҳмон тўғрисида келиб айткан сўзингизни билишим...

— Мен буни билиб туриппан, тақсир.

— Билиб турган бўлсангиз, — деди Султонали ўпкалик қиёфатда, — нега мендан шубҳаланасиз?

— Йўқ, йўқ, ука, мен худой ҳаққи...

— Бўлмаса, нега мулла Абдураҳмон тўғрисидаги саволимга тузук жавоб бермайсиз?

— Мен айтдим-ку, ёмон одам-да, ўзи...

— Унинг ёмон одамлигини ўзим ҳам биламан. Аммо мени ҳам ёмон одам деб ўйлаганингиз учун... Хўб, ҳали мирзо Анвар келганда ўша мендан яшириб турган гапингизни сўзларсиз, мен шунда сизни уялтирарман...

Сафар бўзчи бирдан кулиб юборди ва қўли билан Султоналини яниб қўйди:

— Уят қилсангиз ҳам «нафсамбир»ини айтай, анча қув одам экансиз.

Бу содда баҳо Султоналини кулдирди:

— Сиз мендан ҳам қувроқ экансиз.

— Мен топқан гапимни мирзамни ўзига айтай, деган эдим-да.

— Албатта айтасиз, лекин мен ҳам эшитсам, зарар қилмайди. Хўш: «аламзада» нима қилмоқчи?

— Аламзадами? — деб кулди Сафар ва бир оз ўйлаб турди. — Ўрдада турадиган бўлсангиз, анови катта гўзим муфтиларингиз бор-ку?

— Бор, бор: пул берсангиз ҳаром ўлган эшакнинг ҳалоллигига фатво берадирган муфтилар. Хўш?

— Гапларингиз ҳам қизиқ экан... Ана шу муфтиларингиздан иккитаси ўткан кун домламизнинг ҳужрасига меҳмон бўлишди...

Сафар бўзчи ўткан фаслда ёзилган можарони бир-бир сўзлаб борди. Эшиткучи бўзчининг соддагина қилиб сир олишини кулиб завқланиб тинглаб турди.

— Боланинг сўзи кўб тутал келди, тақсир. Чамаси мирзам бир қизга уйланмакчи экан-да. Қизи қургур чиройлиқ бўлса, қўйинг-чи, шу қизни хонга олдирмоқчи бўлганлар-да. Кишига алам қилгандан кейин ҳар бир куракни бемалол...

Султонали мирзо бу сўзни эшитиш билан бирдан ўзгариб кетди, кўзи катта очилиб, манглайида узун-узун ажинлар ҳосил бўлди:

— Тутилмаган гап... Хўш, сўзлай беринг-чи?

— Боланинг хуллас гапи шу, — деди Сафар ва бир оз жим қараб турди. — Ҳа, ҳа, яна бир нарса ҳам бор экан: улар шуни мувофиқ кўрганларидан кейин — «бунинг даъвоси гулчин» деб айткан эмишлар. Мен боланинг бу сўзига ҳарчанд тушуналмадим. Бола янглишқанми ёки муллаларнинг шундай тожикиси ҳам бўладими, мен энди авом одамман-да, тақсир.

Султонали мирзо шу жумла устида ўйладими ёки бошқача бир андиша уни машгул этдими, баҳарҳол, бирар дақиқа чамаси сўзсиз хаёл суриб қолди. Сафар бўзчи эса, бу ҳолдан бад олиб, манглайини қашиди. Қашир экан, бармоқ ораси Султонали мирзонинг юзидан бир нарса ўқушқа тиришар эди.

— Улар қайси кун шу маслаҳатни қилган эдилар? — деб сўради Султонали мирзо.

— Ўткан кун, тақсир.

— Яъни орада кеча панжшанба ўткан?

— Бали, бали.

Султонали бошини чайқаб тебранди. Сўнгра мирзо Анварнинг кўкламга чиқиб уйланмакчи бўлганини, қиз

эса, шу уйнинг боласи эканини, домлалар мирзо Анварнинг обрўсини тўкиш фикрига тушканликларини сўзлаб чиқди:

— Раҳмат сизга, Сафар ака, — деди Султонали. — Сиз мирзо Анварнинг обрўсига тўқунмоқчи бўлган бир ёмонликнинг хабарини олдиндан олиб келгансизким, мирзо Анварнинг бир дўсти бўлишим сифати билан сизга миннатдорчилиқ изҳор қиламан ва шунинг билан бирга бу хабарни мирзога билдирмаслигингизни, ҳозирча бу сирнинг иккимизнинг орамиздагина қолишини сиздан сўрайман. Негаки, мирзо Анварни бу хабар билан ташвишка солган бўламиз. Мирзога бу хабарни айтишдан илгари ошигич равишда сиз билган ифлослар қаршисига чиқиб ишлашимиз, мирзонинг обрўсига тўқунадирган ёмонлиқни дафъ қилишимиз ва шундан кейингина бўлиб ўткан бу можарони унга сўзлашимиз керакка ўхшайди. Мен ҳозир мирзо Анвар қайтиб келмасданоқ, шу гап орқасидан бир жойга бораман... Борадирган жойимни сизга айтиб ҳам қўяй: «Давоси гулчин» жумласидаги «гулчин» сўзини бола янглиш онглаган, улар — «давоси Гулшан» деганлар. Зероки «Гулшан» сўзи бир хотиннинг исми бўлиб, бу хотин хонга чиройлик қизлар топиб бергучи ҳарам далласидир[1]. Улар ўзларининг ифлос ниятларига шу отин орқалиқ етмакчи, шу воситада мирзо Анвардан ўч олмоқчи бўлганлар. Фурсатни қочирмай шу хотиннинг олдига боришим керак. Гапка тушунган чиқарсиз, Сафар ака.

— Тушундим, садаганг кетай, тақсир.

— Гап шундай бўлсин; иш бартараф бўлгунча бу тўғрида мирзога огиз оча кўрманг, жон ака, — деди такрор Султонали ва ўрнидан турди. — Мен мирзо Анвар келмасдан жўнай, келса юбормайдир. Сиздан мени сўраса, бир киши чақириб кетди, дерсиз, дурустми?

— Хўб, мен ҳам сиз билан кетаберсам?

— Йўқ, сиз ўлтуринг, меним дарагимни айтиб уни хотиржамъ қилинг. Ундан кейин келаси жумъа, албатта шу ерга келиб мендан натижани эшитарсиз, мирзо билан учавимиз ўлтуришиб суҳбатлашармиз, маъқулми?

— Хўб.

Султонали хайрлашиб, ошигич меҳмонхонадан чиқди.

---

[1] *Далла* — қўшмачи.

43. ЧЎЛОҚ ҚУШ

Айвонда салла ўраб овора бўлган махдум йўлакдан «заифа» шапрасини олиб, танчада санама тикиб ўлтургучи Раънога:

— Йўлакда хотин киши кўринади, хабар ол-чи, болам, — деди. Раъно йўлакда ярмисини кўрсатиб ёндама турган хотиннинг олдига борди.

— Ассалому алайкум...

Хотин саломга жавоб бериб, йўлак томонга ўтди ва Раънони ўз олдига имлади. Ясамол, пўстун кийган бу хотин Раънонинг диққатини ўзига жалб этди. Бориб кўришди.

— Насиббекнинг ҳавлилари шу эмасми, отин қиз?

— Йўқ, — деб кулди Раъно, — биз Насиббекнинг қўшнисимиз.

Хотин бошдан-оёқ Раънога қараб чиқди:

— Шўрим қурсин, — деб қўл силкиди хотин, — мен адашиб сизларни овора қилибман... Кези келганда танишиб қўйганни айби йўқ, бу кимнинг ҳавлиси?

— Солиҳ махдумнинг.

— Мен адашмай кетай, жуда уят бўлибти-да, ҳали мен махдум поччамнинг ҳавлиларига кирдимми... Сиз кимлари?

— Мен... қизлари.

— Кўб яшанг, исмингиз?

— Раъно... Қани, бу ёққа.

— Раҳмат, Раънохон... Насиббекнинг уйи сизнинг қайси тарафингиздаги эшик бўлади?

— Сўлимиздаги биринчи дарбоза.

— Раҳмат, Раънохон.

Хотин хайрлашиш ўрнига, яна бир оз Раънога қараб турди. Раъно бу ҳолдан ўнгайсизланиб, ерга қаради. Хотин кулимсиб олгандан кейин, Раъно билан хўшлашиб орқасига қайтди, ташқарига чиқиб, Сафар бўзчига учрашди...

Раъно хотинни жўнатиб, ичкарига кирганда, махдум «зарурат» тўнини кийиб, ўзига оро берган ҳолда, айвондан тушиб келар эди. Хотиннинг ким эканини сўрагандан кейин, Раънога бу кунги рўзгор ишлари тўғрисида баъзи таълимотларни берди. Чунки Нигор ойим бу кун эрталаб қариндошларникига меҳмон бўлиб кеткан, Раъно уйда ёлгиз қолган эди.

— Онанг кеч қайтади, бинобарин, таомни барвақт-

роқ қилсанг ҳам бўлади... Ҳабба, таомни ўзинг билан Анвар акангга лойиқ қил, мен бўлсам тўйдан албатта тўйиб келаман, онанг ҳам оч келмас, — деди ва бир неча қадам юриб, яна тўхтади. — Анвар акангдан, нима таом қилай, деб сўрасанг яхши бўлади, қизим!

Раъно отасига маъқул ишоратини бериб айвонга келди, махдум чиқиб кетди. Раъно айвонда бир неча вақт санама тикиб ўлтургандан кейин, ишини йигиштирди, рафдаги китоблардан бирини олиб очди. Китоб устида ҳам анча шугулланиб, бундан ҳам зерикди. Сўнгра ўрнидан туриб, ташқарига йўл солди. Боқча эшиги ёнига келганда, Анвар ташқарида ким биландир хайрлашар эди. Раъно эшик ёнида кутиб турди. Бир оздан кейин Анвар ёлгиз қолиб, шу томонга — ичкарига қараб кела бошлагандек бўлди. Раъно кулимсиб ўзини эшик панасига олди.

— Ассалом.

Бир-икки қадам олдинга ўткан Анвар мулойимгина эшитилган «ассалом» сўзи билан чўчиб, ёнига қаради ва жуда ҳам қўрққан киши бўлиб атрофига туфлай бошлади.

— Жоним чиқиб кетди... Бу нима қилганинг, ҳой қиз!

— Буми, бу сизни чўчитканим.

— Хўш, нима қилиб юрибсан?

— Сизга ош қилиб берайми, деб сўрагали чиққан эдим.

— Отамдан сўра.

Раъно отасининг тўйга кетканини ва сўзини айтди. Анвар кулимсиди.

— Уч қават ҳавлида иккимиз ёлгиз қолсақ қандай бахт бу?.. Бўлмаса мен дарбозани занжирлаб келай.

— Ҳа... занжирлаб келинг...

— Нега аччигланасан, яхши қиз, мен ичкари кирсам, меҳмонхонанинг ёлгиз қолишини ўйламайсанми?

Раъно истигноланди.

— Мен сизни ичкарига таклиф қилгали чиқмадим, нима ош қилишни сўрагали чиқдим.

— Мақсадингга тушуниб турибман, аммо сен ёлгиз зерикмагил деяпман.

— Мен зерикмайман... Қандай ош қилай?

— Қайси хилини буюрсам экан? — деб ўз-ўзига савол берди. Анвар. — Убрага уқувинг йўқ, паловни ланж қиласан, сомсани ёполмайсан, туппани кесал-

майсан, сенга қайла буюргандан, атала қил деган яхши, чунки эзилтириб юборасан, манти тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча... Яна шу ҳолда қандай ош қилай, деб дўқ урганинг қизиқ.

— Мен уқувсиз бўлсам, ўзингиз ош қилинг.

— Мен ҳам ош қилишни яхши билмайман, шунинг билан бирга дўқ ҳам урмайман, — деди Анвар.— Лекин икки ёрти-бир бутун бўлсақ эҳтимол яхши ош қилармиз... Сен бориб ўчоқ ҳаракатини кўрабер, сабзи-пиёз тўғрашни менга қўй, хўбми, яхши қиз?

Раъно жавоб бермади, ўпка намойиши остида ичкарига жўнади. Анвар кулги ораси ташқарига чиқди...

Раъно ўчоққа оловни ёқиб қозонни ювар, Анвар ўчоқбошининг суфасига энгашкан куйи сабзи тўғрар эди. Раъно ҳануз ўпка сақлаб, Анварнинг саволларига жавоб бермас, унинг қизиқлиқ сўзларига ҳам тескари қараб кулар, кулгисини унга кўрсатмас эди.

— Хотин кишининг чархи билан ўчогига тегма, деган гап тўғри эмиш... Албатта, сен хотин киши эмассан-ку, бироқ, «куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи».[1] Сабзини майда тўғрайми, йирик? Бир бор эмиш, бир йўқ эмиш, ўткан замонда бир қиз бор эмиш: кўзига тутун кириб юм-юм йиглаган эмиш. Сабабини сўрасалар, ўтун ҳўл эмиш, аммо қизнинг аччиги хийли мўл эмиш... Тескари қараб кулма, ҳой қиз! Ўҳ, латта келтир, қўлимни кестим!

Раъно ялт этиб Анварнинг қўлига қаради ва алданганини билиб яна ўз ишида давом этди.

— Қўлингни кессанг ҳам бу қиз ишонмайди. Сочинг куяди, яхши қиз.

Раъно сочини орқасига ташлаб, ўчоқбоши суфасига чиқди; қозонга ёг солиб, Анварнинг олдига гўшт билан пиёз келтириб қўйди. Анвар гўштни тўғраб, яна тегажаклик бошлади:

— Тўйинглар қачон, ҳой қиз... Жавоб берсанг-чи, ахир, агар насрни писанд қилмасанг, назм билан ҳам сўрай:

Наѓма унлари,
Баҳор кунлари,
Ишрат тунлари,
Этарми, Раъно?

---

[1] *Куллу шайъин яржиъу ила аслиҳи* — ҳар бир нарса ўз аслига қайтади.

Раъно секин илжайиб, Анварга ён қаради, сўнгра кўзини ўчоқ ёнидаги бир нуқтага олиб, ҳаракатсиз қолди.

— Насрга жавоб беролмаган, назмга... Ўзим ҳам қизиқман-да, — деди Анвар.

Раъно бир неча вақт боягича ҳаракатсиз, Анварнинг пичинггига илтифотсиз турди, сўнгра Анвар томонга бироз майл этиб илжайди:

Кеча-кундузлар,
Қизарди юзлар,
Уятли сўзлар
Битармн, мирзо? —

деди ва орадан озгина фурсат кечириб яна:

Ўчоқ бошидан,
Дўсти қошидан, —
Қараб Рошидан[1]
Кетармн, мирзо? —

деди ва шунинг орқасиданоқ:

Манглайин қашиб,
Мендан ҳам ошиб,
Жавобим шошиб
Этармн, мирзо?!

Анвар уст-устига тушкан қатор бу ҳужумлар остида шошиб қолди, байтларнинг қайси бирисига жавоб беришни билмай кулди.

— Лўли экан бу қиз! — деди.

Раъно ўчоқ ёнига чўнқайиб олов жўнашдирар экан, ер остидан Анварга қараб илжайди:

— Жавоб.

Анвар кулимсиган ҳолда ўйлаб қолди.

Нозмидир, ҳаё?
Билмадим, аё,
Гўзал, дилбаро.
. . . . . .

Анвар охирги мисраъни айталмай тутиликди, чунки қофия топиш қийин эди. «Кетар, етар» вазнлик сўзлар қофия учун камбагал бўлиб, ўхшашлари тўрт-бештадан ошмас ва шулар ҳам Раъно томонидан олиниб биткан эдилар. Анвар ҳар қанча уриниб, кейинги

[1] Қуқон туманида бир қишлоқ исми *(муал.)*.

мисраъга қофия тополмагандан сўнг, Раънога қўшилишиб кулишди.

— Қушингизнинг боши билан икки қаноти бор, лекин оёги йўқ.

— Қуш учун бош билан икки қанот кифоя, Раъно... Қуш учиб юрса, бас!

— Чўлоқ қуш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахтка қўнолмайди, аммо ерга тушса мушук еб қўяди, — деди Раъно ва кулиб қотиб қолди.

Кучлик кулгидан Раънонинг кўзи ёшланиб, ўсиқ кипраги жуфталанди, кулги ва ўчоқ ҳарорати билан икки юзи қизил олмага айланиб, латиф бурни устида марварид резалари ҳосил бўлди.

Анвар ўзининг маглубиятидан хафа эмас, Раънонинг ҳуснидаги ҳозирги ажиб ўзгариш муваффақиятидан ўзини тутолмай кулгучи шоиранинг намойишкор хурсандлиги Анвар учун бир юз маглубиятка арзирлик эди.

44. ҚОП ЙЎҚОТДИНҒИЗМИ?

Султонали мирзо «Қушбеги» маҳалласига келиб, бир дарбозага кирди. Қоронги йўлакдан юриб бориб, ички эшикни тақирлатди. Ичкаридан «Ҳозир!» деган товуш эшитилгандан кейин бир неча қадам орқага қайтиб келди. Бир оздан сўнг ичкаридан беқасам чопонини елкасига хом ташлаган, маҳсисиз оёгига сағри кафш кийиб кўйлакчан баданини чопони билан ўраган қирқ ёшлар чамалиқ бир йигит чиқди ва Султонали мирзога салом бергандан сўнг, шошиб чопонининг енгини кийди, келиб кўришди.

— Марҳамат, тақсир.

Бу киши молтопар хотинни олиб, суяги тинчиб қолган Холбой — Гулшаннинг эри эди. Уйида эрта-кеч бекор ётиб, Гулшаннинг топиб келганига қаноат қилар, фақат ош пиширириб ҳавли супурар эди. Бошқа оилаларда хотинлар уй иши билан бўлиб, эркаклар кўча ишини қилсалар, Холбой аканинг оиласи тамоман шунинг зиддига қурилган эди. Султонали мирзо Гулшаннинг ўрдага кетганганлигини эшитиб, силласи қуруди, бир неча вақт фикрга толиб қолди.

— Ўрдага кетканлигини аниқ биласизми?

— Бундан чиқиб бир жойга бормоқчи эди, — деди Холбой, — агар иши битса — тўғри ўрдага кетмакчи,

битмаса уйга қайтиб келмакчи эди. Шу чоққача қайтиб келмагани учун, ўрдага бордими, деб ўйлаб турибман.

— Сиз ўша борадирган жойини биларсиз?

— Пайқолмадим, тақсир.

Султонали мирзо тинкаси қуригандек орқасига тисланиб, йўлакнинг токчасига ўлтурди ва манглайини қашиди:

— Кеча янгамни ҳеч ким йўқлаб келдими?

Холбой бир оз ўйланиб соқоли остини чимчилади.

— Йўқлаб келган экан, мен уйда йўқ эдим.

Султоналининг туси ўзгариб, бошини қимирлатиб қўйди, шипка, кўчага қаранди.

— Агар янгам келса, мени айтарсиз, мен яна қайтиб келаман... Уйдан силжимай, мени кутсин, катта бир иш бор, дурустми?

Султонали мирзо Холбойдан ваъда олиб кўчага чиқди, илдам-илдам оёг қўйиб, келган томонига йўл солди. Қингир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текшириб оёг босишига қараб ўтказар эди. Бозорчага этканда теваракдан жумъа азони эшитилди. Кўчада дуркум-дуркум салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумъани унутиб аллақаёққа чопар эди. Солиҳ махдум кўчасини босиб тўғрига ўтди, ўн қадамча юриб тўхтади. Бир оз тараддудланиб тургандан сўнг, орқасига қайтиб, Солиҳ махдум кўчасига кирди. Дарбоза қия очилиб турар, ташқари кишидан холи, меҳмонхона қулфланган эди. Султонали мирзо боқча эшигида тўхтаб, тирқишдан мўралади. Хотин киши йўқлигига қаноатлангандан кейин, боқчага қадам бости ва секин-секин юриб ичкари ҳавлининг эшигида тўхтади.

— Мирзо Анвар, ҳов, мирзо Анвар!

Чақириш уч-тўрт такрорлангандан кейин, йўлакдан гурс-гурс оёқ товуши келди. Султонали мирзо ўзини эшикнинг ёнига олиб, яна чақирди. Ичкаридан: «Йўқлар!» деган жавоб бўлди.

— Қаёқдалар?

— Жумъага кетдилар.

Султонали роҳат нафас олгандек кўриниб, кўзини эшик остонасига тикди:

— Сиздан сўраб кетсам ҳам бўлар, синглим... Шу ерга бир хотин келдими?

— Йўқ... Ҳа, боя бир хотин адашиб кирган эди, — деган жавоб бўлди.

Султоналининг кўзи олаланиб, пешонасида қатор ажинглар зоҳир бўлди.

— Адашиб кирди?

— Ҳа.

— Адашиб кирганига қанча бўлди?

— Боя, эрталаб.

Султонали бошини чайқади. Раънога раҳмат айткандан кейин, ташқарига қараб юрди. Кўчага чиқиб яна боягича оёгини қўлига олгандек, югуриб кетди. Ўрдагача бир ярим чақирим чамаси йўл бўлиб, ул бу масофани ўн беш дақиқа ичида бости. Ҳавонинг совуқ бўлишига қарамай, манглайидан тер қуйган ҳолда ўрданинг биринчи дарбозасига келиб этди. Дарбозабонлар ёнида тўхтаб сўзлашди, манглай терини артиб, дарбоза суфачасига ўлтурди.

— Қоп йўқотдингизми, тақсир, — деб кулди дарбозабонлардан бири.

— Ўхшаш... Жаноб жумъага чиқдиларми?

— Чиқмадилар.

Султонали мирзо дамини ростлаган каби бир оз сўзсиз ўлтурди.

— Ҳарамга бирар хотин кирдими?

— Битта кирмади, — деб кулди дарбозабонларнинг бири. — Беш-ўни кирди чамаси...

Султонали унинг ҳангамасига кучланиб кулди, аммо яна огиз очишга мажолсиз каби ўлтуриб қолди. Чунки, энди мундан нарига югура олмас, қўли шундан ортиқчага етмас эди. Кўзини ерга тикиб, икки соатдан бери қилган ҳаракатларининг шамолга кетканини хотирлади. Абдураҳмон ва шериклари ўзларининг ифлос мақсадларига етмасалар, деб энтикди, айниқса мирзо Анварнинг душманлари олдида обрўси тўкулиши унга огир туюлди. Бу огирлиқнинг устига Абдураҳмон тўғрисида қилган ўзининг худраъйлигини[1] хотирлагач, яна ҳам кўнгли гаш тортди. Бу жиҳат билан гўё ёмонлиқнинг бош омили Султоналининг ўзи бўлиб чиқар, «Агар мен Абдураҳмонни ўрдадан чиқариб юборишқа исрор этмасам, мирзони бу ишка мажбур қилмасам, балки бу адоватлар бўлмасмиди?» — деб ўйлар, Анварнинг таъна қилмаслигини билса ҳам, яна маънан эзилишини, унинг юзига қаролмаслигини чамалар эди. Андишаси шу жойга еткандан кейин ўрнидан турди, дарбозанинг

[1] *Худраъй* — ўжарлик, ўзбилармонлик.

кичкина эшикчасини очиб, ичкарига кирди. Тўғри йўлни қўйиб, қор остида босилиб қолган собиқ гулзорлар ичи билан айланиб юрди. Ички ўрда қўргонлари остида яроғлиқ йигитлар айланиб турар эдилар. Султонали мирзо юра-юра ўрданинг чап муюшига, қоровул йигитлардан бирининг яқинига етиб, у билан сўрашди, бир-икки огиз сўзлашиб, ўрданинг шарқига юзланди. Бундаги дарбоза беклари билан борди-келди айтишиб: «Жумъа кун нима қилиб юрибсиз?» — деган саволга: «Бу кун жаноб қўнгил очмоқчилар, деб эшиткан эдим» — жавобини берди. Булар ёнида ҳам бир оз ўлтуриб, яна қўзгалди, ўрданинг шимол қисмига ўтди. Ҳарам ва хон оиласига махсус янги дахма теврагида уч-тўрт нафар қора қулчалар ичида Ўрмонбек ўқ ўйнаб юрар эди. Султонали мирзо дахмага қараб борди, «кичкина хон»га таъзим қилгандан сўнг, дахманинг бир чеккасига ўлтуриб, қуръон ўқуди. Аммо кўзи ўйнаб юрган болаларда, тили қироатда эди. Фотиҳадан сўнг қорихонанинг айвон муюшига чўнқайиб, болаларнинг ўйинига томоша қилди. Ўрмонбек камончага ўқ қўйиб отар, ўқлар кўкка кўтарилиб турли масофага бориб тушар, қулчалар отилган ўқларни териб келиб Ўрмонбекка берар эдилар. Отилган ўқлардан бири Султоналининг оёги остига келиб тушти. Султонали энггашиб ердан ўқни олди, ўқнинг уринган патини тўғрилаб ўлтурди. Шу ҳолда қулчаларнинг бири югуриб етди. Гап-сўзсиз ўққа қўлини узатқан эди, Султонали қулчанинг бўйи етмайдиган қилиб қўлини юқори кўтарди.

— Ўқни беринг, ака, тақсир қафа бўлати!

Султонали ҳазиллашкан бўлиб, ўқни юқорида кўтариб тураберди.

— Сен Гулшан опани танийсанми?

— Танисам не?! Беринг ўқни!

— Шошма хувари, Гулшан опа бу кун ҳарамга келдими?

— Келса не?..

— Ўқ ўйнаб бўлгандан сўнг Гулшан опани менга чақириб бер, дурустми?

— Қўп.

Султонали ўқни қулчанинг қўлига ушлатди, аммо яна қўйиб юбормай қўргон ости билан юриб турган йигитларга қаради...

— Аниқ чақириб берасанми, ўғлим?

— Қўп дедим-қув.

— Мени танийсан-а?

— Сизни? Сиз мирзо — тақсир.

Султонали ўқни бериб юборди. Қулча югуриб Ўрмонбек ёнига кетди. Султонали қўргон остидаги йигитларга кўз қирини ташлаб, уларни ўзидан парвосиз топди. Чунки унинг ҳозирги иши, яъни бола орқалиқ ҳарам билан алоқа тутиши қўрқинчли саналар, башарти бу хил гап сезилиб қолса, катта фалокатларга ҳам сабабчи бўлар эди. Ўрмонбек яна бир оз ўқ отқандан сўнг, зерикиб, камончани ерга ташлади ва ўзи ҳарам дарбозасига қараб жўнади. Қулчалар ҳам уни таъқиб этдилар. Султонали мирзо болаларни ҳарамга киргизиб, қабрларга яна «фотиҳа» ўқуди ва секин-секин орқасига қайтди.

45. «ФОТИҲА — МУҲРИ ХУДОДИР»

Махдум чувирлашиб ўқуб ётқан болаларга тўхталиш ишоратини бериб, ўзи иргиб ўрнидан турди ва шошқанча мактабхонадан чиқиб, саҳн ўртасида турган икки нафар машҳур беклар истиқболига югурди. Улар билан энгашиб кўришкандан сўнг, бориб меҳмонхона эшигини очди.

— Марҳамат, тақсирлар, марҳамат!

Махдум бу қадар шошиб қолишга ҳақли эди. Чунки, келгучиларнинг ҳар иккиси ҳам хон ёнида мўътабар ва ҳамиша унга мусоҳиб[1] беклардан эдилар. Улар меҳмонхонага кириб ўлтургандан кейин, махдум ўрнидан туриб, қўл қовуштирди ва «хуш келдилар!» — деди. Меҳмонлар ҳам махдумнинг ҳурматига қўзгалишиб қўйдилар.

— Ҳачук худо ярлақади, тақсирлар? Ғарибхонамизни муборак қадамларингиз билан мунаввар этканларингиз учун ҳазорон раҳмат.

Беклар махдумга ташаккур айтдилар. Абдурауф тунқотар ҳамроҳига қараб олгандан кейин «ташриф» сабабига тил очди:

— Жаноби пушти паноҳ бизни зиёратларига буюрдилар, сизга улуг меҳрибонлиқ ато қилдилар.

Махдум жойидан қўзгалиб ўлтурди, аммо «жаноб»нинг «марҳамат»ларига тушуналмай шошди. Тунқотарнинг сўзига Муҳаммад Шариф дастурхончи изоҳ берди:

— Ҳар кимса ҳам пушти паноҳнинг марҳаматлари-

[1] *Мусоҳиб* — суҳбатдош.

га лойиқ кўрила олмайдир. Пушти паноҳ ўзларини домодлиққа чоглаб, бу башоратни бизлар орқалиқ сизга еткаришка амр қилдилар...

Махдум боягидек яна қўзгалиб олса ҳам, аммо товуши чиқмай, сукутка кетиб қолди.

— Тақсиримда ожиза борлигини пушти паноҳ эшиткан эканлар... — деди тунқотар. — Мирзо Анвар каби донишманд етиштирган киши оқила ва жамила[1] қиз ҳам тарбия қилмаганмукин деган андишага борибдирлар... Шогирдингизга қилган марҳаматни жанобингиз ва каримангиз учун ҳам дариг тутмаслик ниятида, бизни хизматингизга буюрдилар. Албатта, бу марҳаматнинг нечоглиқ улуглигини сизга сўзлаб ўлтуриш ҳам ҳожат эмас.

— Қуллуқ, раҳмат, пушти паноҳнинг давлатлари зиёда бўлсин, — деди махдум узоқ сукутдан бош кўтариб. — Бир эмас, юз қизимиз бўлганда ҳам жанобнинг канизликларига назр қилиш вазифамиз эди. Аммо камина ва ожизамизда бир қанча гуноҳлар, нуқсонлар, узрлар бор, тақсирлар.

— Беайб парвардигор, — деди тунқотар. — Банда ҳамиша маъзур ва хатоликдир, тақсир.

Махдум бош иргатиб бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра кўзини тунқотарнинг тиззасига тикди.

— Жанобларига ожизона арз... Аввало камина ожиз, нотавон, афтодаҳол; пушти паноҳ жиҳатларидан содир бўлган улуг марҳаматка сазовор ва лойиқ эмасдирман; сониян — ожизамиз олампаноҳдек улуг зотка ҳамхоб бўлмоқ учун кофий тарбия олмаган бир қулбаччадир. Бас, биз шу кайфиятда онҳазратнинг меҳрибонликларига арзирму, тақсирлар?

— Пушти паноҳнинг сизнингдек аҳли илмларга қаратилган дарё марҳаматлари арзитар, тақсир.

Тунқотар бу марҳаматнинг беҳад улуглигини шарҳ қилиб кетди. Махдум бир неча фурсат сукутда ўлтургандан кейин, тунқотарнинг муболагаларига бош иргатиб қўйди.

— Шак йўқ, шак йўқ, мен онҳазратка мусалламман[2] ва лекин... ва лекин бир узри фақирни андишага қўядир: ожизани бир важҳ билан мирзо Анварга ишонтирган эдик... мана шу масала каминага бир оз мушкил келадир...

---

[1] *Жамила* — чиройли, гўзал.

[2] *Мусалламман* — хоннинг ихтиёрларидаги одамман.

Бу сўздан тунқотар дастурхончига қаради, дастурхончи қўл силкиб кулди:

— Ҳеч боки йўқ, — деди дастурхончи, — мирзо Анвар пушти паноҳнинг ўз кишилари, бу хабарни мирзо эшитса, шубҳасиз, сўйинадир.

— Иншооллоҳ.

— Биз бориб онҳазратка жанобингизнинг дуонгизни эшитдирамиз: ҳусни қабулингизни, ижобатингизни уқдирамиз... Жанобнинг хурсанд бўлишларида шубҳа йўқ, тақсир, — деди дастурхончи ва бошқа сўзга йўл қўймай; ҳатто кейинги масалаларга ҳам келиб етди. — Тўй фурсатини таъйин қилиш албатта, онҳазратнинг ихтиёрларига... Қани тунқотар, фотиҳа қилайлиқ, фотиҳа — муҳри худодир!

Тунқотар фотиҳага қўл очди, махдум саросима ҳолатда уларни таъқиб этди. Фотиҳадан сўнг «совчилар» ҳеч нарсага қарамай қўзгалдилар. Ўн беш дақиқалиқ бу ҳодисадан махдумнинг мияси шишди, ҳатто айтишка чоглаб турган муҳим бир сўзини ҳам унутди. Уларни дарбозага кузатиб чиқар экан, мазкур йўқотиб қўйган муҳим сўзини хотирласам, деб кучанар эди. Беклар билан хайрлашар чоқдагина бирдан «ҳабба» деб юборди. Унинг совчиларга айтмакчи бўлган сўзи ҳақиқатан муҳим, яъни бу воқиъа хабарини Анварга шу беклар воситаси билан етказиш эди. Улар бу илтимосни маъалмамнуният қабул қилдилар, мирзога ётиги билан сўзлаб, махдумнинг маъзур қолганлигини унга уқдирмоқчи бўлдилар.

Махдум «улуғ меҳмонлар»ни жўнатиб, меҳмонхонага қайтиб келди. Мияси ҳануз тузукрак муҳокамага қобил эмас, кутилмаган бу ҳодиса ўзи учун фойдалиқми, зарарликми — имтиёз[1] қилолмас эди. Анварни аяганлиқми ёки ундан уялганликми, баҳарҳол, кўнглида бир хил гашлиқ, чигаллик бор эди. Муҳокама ҳар турлик: тўйни илгарироқ қилиб қўйсақ бўлар экан, деб ўйласа, иккинчи тарафдан, «хонга падари аруслик» масаласи орага кўндаланг тушиб, яна фикри чувалиб кетар эди. Бир тарафдан Анвар, иккинчи тарафдан хон... Шу йўсун, фикри бу йўлда тинолмай гангиган ҳолда меҳмонхонани ёпиб чиқди.

Махдумни мактабхона эшигида кўрган болалар чувирлашиб сабоқ такрорлашка тутиндилар. Лекин

---

[1] *Имтиёз қилмоқ* — фарқламоқ.

махдумга ҳозирги чувур-чувур ёқмади; унинг учун ҳозир тинчлик, кутилмаган ҳодисанинг ўнг-терисини ўйлаш керак туюлди. Махдум мактабга кириб ўз ўрнига ўлтургач, болаларни тўхташга буюрди. Болалар жим бўлгандан кейин «озод!» деб юборди. Болалар домлага салом бериб, бир онда мактабхонани бўшатиб кетдилар. Махдум дарс ўрнидан қўзгалмай яна ўйлаб қолди.

Анвар тўғрисидаги кўнгил гашлиги бир турлик бўлса ҳам, бошқа тарафдан анчагина яхши умидлар туғулиб қолдилар. Хонга қайин ота бўлиш эл қошида кичкина гап эмас эди. Қалин тўғрисида подшоҳ-куявдан кўп маблаг кутилса бўлар эди. Агар худо ўгул набира ато қилса, Худоёрнинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди... Тўйнинг кейинга силтаниши эса, тақдир иши; Раънонинг тақдири хонга битилган, шунга биноан Анвар тўйни кейинги силташка, биткан ишни етиришка[1] мажбур эди... Яна шу ҳолда ва шунча янги умидлар ичида кўнгилдан ҳалиги гашликни, ўзига номаълум илинжни ювиб юбора олмади. Яна бир оз шу тўғрида қийналиб ўлтургач, Анварга қарши ўзида бир аччиг сезди: «Тўйни кўкламга қўй, деб унга ким айтди? Бу ўзи ҳар ишда ҳам суст қадам. Энди, хон сўраткандан кейин рад қилишга кимнинг ҳадди бор!» — деб кўнглидан кечирди. Шундан сўнг ул озгина тинчиди, яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига — қалин учун бериладирган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирда Худоёрнинг тахт вориси бўлган хонзода келиб кечдилар. Ўзини эл сўраб турган ёш хон ёнида кўриб, илжайди...

Шу йўсун махдум ўзини босиб олди, кўкдан тушкандек бу совчилиқни ўз истиқболининг хайрлик фоли, файзи илоҳий, деб қувонди, ҳануз кўнглини гаш қилиб турган Анвар масаласини хотирига келтирмасликка, «хаёли фосид»[2]дан қочишқа қарор берди. Махдум шуни ўзига маъқул қилгандан кейин бошқа кишилар андишасини, айниқса уйдагилар раъйини ўйлаб турмади. Ўзича саодат бўлиб кўринган бу фожиъа хабари билан Нигор ойимни эсанкиратди, йиғлатди. Раъно эрса танчада ўқуб ўлтурган Хайём рубоиёти устига ҳушсиз бошини қўйди.

— Ўн йиллаб бизга кийдирган, едирган бечора Анварга оқибатимиз шу бўлдими! Шўрлик Раъно бир

[1] *Етмоқ* — ёқ қилмоқ, барбод бўлмоқ.
[2] *Хаёли фосид* — бузуқ хаёл.

юз хотин ёнига юз биринчи кундаш бўлиб борадими? — деб йиглади Нигор ойим.

Раънонинг ҳозирги аҳволини биз ёзиб ўлтурмаймиз. Аммо махдум уларнинг ҳар иккисини аҳмоққа чиқариб, ўзи «оқиллар» қаторига ўтди.

46. ЙИГИТ!

Маълумки, кеча Султонали мирзо қул болага Гулшанни чақиришни таъйинлаб, ўрдадан чиққан эди. Шу чиқишда ўрда атрофидан силжимай, кечгача Гулшанни кутди. Аср намозидан бир оз кейинроқ ўрдадан учтўртта хотинлар чиқдилар, буларнинг орасида Гулшан ҳам бор эди. Султонали мирзо хотинлар билан сўрашиб (чунки ўрдага алоқалиқ хотинларнинг ҳаммаси унга таниш), Гулшанни четка чақирди, унинг билан сўзлашиб иш қўлдан кетканлигини ва душманларнинг яна бир ифлос найрангларини онглади. Шундогки, Гулшаннинг ёнига боргучи мулла Абдураҳмон, гўё ўзини Солиҳ махдум тарафидан юборилгучи қилиб кўрсаткан. Ҳатто мулла Абдураҳмон орқалиқ Солиҳ махдум, қизимни хонга махтасин, деб Гулшанга бир неча тилло пул ҳам бериб юборган эмиш...

— Мен қиз топишни икки-уч ойлардан бери ташлаб юборган эдим. — деди Гулшан, — кишининг ҳожати чиқсин, дедим. Кейинчалик ўзимга гап тегдирмаслик учун аввал бориб қизини кўрдим; қизни ёқтирганимдан сўнг не андишалар ичида хонга келиб арз қилдим... Мен у қизнинг мирзо Анварга айтдирилганлигини, ўртада адоват борлигини туш билайми, Султонали ака... Энди иш ўтди, мен хоннинг олдига кириб кечаги сизга махтаган қизим фалон экан, деб айта олмайман. Мирзо Анвар уйланадирган бўлса, мен кўриб қўйган яхши қизлар бор, айбонам[1] учун мирзо Анварга мен бошқа бир қиз топиб берай.

Султоналининг тарбузи қўлтугидан тушиб, Абдураҳмон ва шерикларидан гижинган ҳолда, Гулшан билан хайрлашди. Бутун кун зир югуриб юрганига эмас, ифлосларнинг гализ муваффақиятига чидамас эди. Бу чучмал адоват билан ингичка табиъатлик Анварнинг не кайфиятка тушишини тасаввур қилолмас; ит феъл, қадр билмас хонга аччиг қилиб мирзолиқни ташлаб кетмаса, деб қўрқар эди.

[1] *Айбона* — зарар учун тўланадиган жарима.

Гулшан айтганча, иш ўткан, гап мазмунича, албатта хон Солиҳ махдумга куяв бўлмай қўймас, ҳозир бунинг қаршисига бирар тадбир топиш жуда қийин ва бу хабарни Анварга айтиш-айтмаслик масаласи ҳам яна огир. Султонали мирзо бу гапдан Анварни хабардор қилиш ва қилмаслиқ тўғрисида кўб ўйлади. Қанча мулоҳазалардан кейин уни хабардор қилишни маъқул кўрди. Чунки юзда тўқсон тўққузга қарши бир эҳтимолгина бу фожиъанинг бўлмай қолишлиги тарафида эди. Анварни хабардор қилса, эҳтимолки, унинг ўзи бирар чора топар ёки масала Султонали ўйлаганча унинг учун аҳамиятлик бўлиб чиқмас, башарти аҳамиятлик бўлганда ҳам фожиъани кутиб, ўзини босиб қарши олиш ногаҳонийсига қараганда хийла енгил кўчар эди.

Султонали эрталаб уйқудан туриб, намозни ўқуди, болалари ёнида чой ичмай, Солиҳ махдумнинг ҳавлисига қараб кетди.

Меҳмонхонада ўрдага кетмакчи бўлиб турган Анвар Султоналини ранжиб қарши олди:

— Шундай ҳам иш бўладими, кеча нега мен келгунча кетиб қолдингиз?

— Бирав чақириб келди-да... Мен ўз ўрнимга Сафар акамни ташлаб кетдим-ку.

Анвар ўпкалик илжайиб, ундан чой ичкан-ичмаганлигини сўради. Султонали гўё ўзини шу яқиндаги қариндошлардан бириникида қолган ва шунда нонушта қилиб, йўл устидан Анварнинг олдига кирган каби кўрсатди. Иккиси биргалашиб йўлга тушдилар. Кўчада йигирма қадам чамаси боргандан сўнг, Анвар кулимсиб Султоналининг кўзига қаради:

— Кеча бизнинг ҳавлига кимни сўраб келдингиз?

Султонали манглайини қашиди:

— Мен чақириб келганда сиз уйдамидингиз?

— Мен уйда эдим, — деб кулди Анвар ва бир оз жим борди. — Мен уйда бўлмасам ҳам, уйдагилар сизни таниганлар. Уйдан шу хабарни эшитиб, кечадан бери тааҗжубка тушдим... Хўш, сиз сўраган хотин ким? Ўзи нима гап?

— Арзимаган гап...

— Қани?

Султонали масаланинг қулай кўчишидан енгил тортиб, бир оз сўзсиз борди.

— Кулги гап... Сизга бир оз тегишлиги бўлса ҳам арзимайдир... Арзимаса ҳам?

— Гапуринг... Сизнинг келиб юрганингизни эшитканимдан бери анча ташвиш чекдим.

— Сизга бир сўзни айтиб ҳам бўлмайди, — деб кулди Султонали, — игнани туядек, хасни харидек кўрасиз.

— Менми? Хайр, дунёни сел ювса ҳам тўпуғимга чиқмасин, сўзлангиз.

Султонали ҳикояни Сафар бўзчидан бошлади. Лекин жиддий эмас, ярим жиддий қилиб мулла Абдураҳмон ва муфти бечораларнинг аглига гўё шундан бошқа пастлик ва масхарароқ фикр келмаган, шу қадар аҳамиятсиз, тубанлиқ билан гўё ўч олмоқчи бўлганлар руҳида сўзлаб борди. Анварнинг бир неча кундан бери ўзи тушунмай чеккан ташвиши, кўнгил гашлиги ҳақиқатка айланиб борса ҳам, Сафар бўзчининг болани алдаб йўлга солишидан, сир олишидан ва Абдураҳмонларни камситиб, масхаралаб қилинган ташбихлардан кўб ўрунда кулиб, Султонали мирзога енгиллик берди. Сўз Гулшан билан учрашиш ва ундан олинган жавобка етканда, Анварнинг туси ўзгариб, кипрак остлари учиб кетди. Аммо кутилмаган равишда яна совуққонлик сақлади.

— Зарари йўқ, — деди Анвар бир хил вазиятда қўл силтаб. — Мен улардан бу хилда ифлослик вужудга келишини тасаввур қилмаган бўлсам ҳам, лекин ҳар ҳолда адоват куткан эдим... Зарари йўқ, Султонали ака.

Султонали Анварнинг товуш оҳангидаги ўзгаришка эътибор этмаган бўлса керак, ҳануз бояги ярим жиддий руҳидан силжимади.

— Саллалик эшакларнинг диринглаши огилхонагача... Улар мирзо Анвар ўйланмакчи бўлган қизни хонга тўғрилаб, шунинг билан гўё ўч олмоқчилар. Мирзо Анвар хотинсиз қолсин, демакчи-да, бу аҳмоқлар. Ҳолбуки, бутун мамлакат қизлари мирзо Анвар учун соч тарайди. Агар сиз хоҳласангиз қозикалон ёки домла шоговул ва шулар сингари калонполарга куяв бўлолмайсизми? Кесак отиб арслонни енгмакчи бўлган галварсларнинг ишига кулгим қистайдир...

— Зарари йўқ...

— Раҳмат, Анвар. Мен сизнинг баъзи тўғриларда юрагингиз кенглигидан аччигланар эдим... Дарҳақиқат, ўйлаб қарасам, юрак кенглиги ўзи бир фазилат эмиш... Бундан бошқа маъно онгламангиз, Анвар. Муфти кабиларнинг паст, бачкана адоватининг киши қитигига

тегиши бўлмаса, сиз ва дўстларингизча ҳам қиз оти топилмайдирган матоъ эмас.

— Албатта.

Анвар ўзини фавқулодда текис ушлаб борар, ҳозир унда бояги ўзгаришларнинг ҳеч бириси ҳам кўринмас эди. Султонали мирзо бу бемаза гапни Анварнинг кўнглидан чиқаришқа тиришиб ҳалигидек юпатишларни огзидан қўймас, эшиткучи эса қисқагина жумла билан унинг фикрига қўшулар ёки илжайиб, тасдиқ ишорасини берар эди. Иккиси бирга девонга кирдилар. Ишка илгарироқ келган мирзолар ёзув билан машғул эдилар. Анвар мирзолар билан саломлашиб сўрашди, ҳатто ҳеч гап бўлмаган каби Шаҳодат муфтилардан ҳам аҳвол ва соглиқ сўради. Муфтиларни кўриши ҳамоно нафрати жунбушка кирган Султоналининг бу ҳолдан таажжуби ортиб Анварга қаради ва кўнглидан «йигит» деган сўзни кечирди. Султонали айтканча, шубҳасиз, бу йигитнинг кўнгли ёлгиз муҳаббаткагина эмас, муҳаббатдан гайри фазилатларга ҳам қобил эди.

Султонали мирзо ҳам нариги хонадан Анварнинг ҳузурига ўткан, Шаҳодат муфтилар қаторида ўлтуриб ишлар эди. Анвар бу кунги нома ва аризаларни йигиштириб удайчига топширди, девоннинг ўзига тегишлик бўлганларини мирзолар орасида тақсим қилди. Ҳар ким ўз вазифасига берилиб, орага жимжитлик кирди. Фақат бу тинчликни савогич қаламларининг қогоз устида қириллаши ва гоҳо букланган қогозларнинг шалдираши бузар эди. Шу ҳол бир соат чамаси давом эткандан сўнг, онда-сонда сўз ҳам қўзгалди. Анвар ҳузуридагилардан Шаҳодат муфти қогоз-қаламни ёнига қўйиб, сандалда исинди.

— Мулла Наврўз кўб паст одам-да, — деди муфти,— унинг иши кечадан бери менга ажаб таъсир қилади-да...

— Паст, паст, — деди Калоншоҳ.

Султонали Анварга қараб қўйди. Анварнинг эса кўзи ёзувда эди.

— Шунча кишининг илтижосини ерда қолдириши ўзи ярамаслиқ... Қазоси етиб ўлган экан, келиннинг молига нима дахлинг бор? Бу одамият эмас-да.

— Паст кишида одамият нима қилсин.

Султонали кулимсираб, бир-икки қайта муфтиларга қараб олди.

— Уйингга икки тарафдан шунча одам йигилди,

сўзга кирмай, уларни овора қилдинг, лоақал бир лаган ош билан уларни жўнатсанг ўлиб қолармидинг... е, ҳайф сендек мумсукка![1]

— Мен ҳам мулла Наврўзни бунчалик билмас эдим, — деди Калоншоҳ, — одамиятни еб қўйган киши экан.

Султоналининг ранги ўчиб, қовоқ остлари пирр-пирр уча бошлаган эди.

— Қизиқ баҳсни қиласиз, — тақсирлар, — деди бирдан Султонали, — шу замонда одамият қолдими? Агар озгина андиша қилиб кўрсак, сиз ҳам, биз ҳам одамиятни пок-покиза еб қўйган чиқамиз. Бу замонда ўзгани қўя туриб ҳатто ўзларингиздан ҳам одамият кутмасангиз бўлади, тақсирлар!

Юраги тор — асабий Султоналининг бу сўзи «ширин суҳбат» устидаги муфтиларни ҳайрон қилиб қўйди. Анвар Султоналига қараб унинг кўзини учраталмади. Чунки ул ҳалиги сўзларни айтиб, қўлидаги таҳрирга берилган эди.

— Сиз ажаб одамсиз-да, Султонали, — деди муфти. — Биз нима теяпмиз-ку, сиз нимадан ўтлайсиз.

— Сизлар одамиятдан баҳс қилаётибсизларми, ахир? Мен ҳам бу вақтда одамият йўқлигидан зорландимда...

— Сизнинг сўзингиз ажаб, Султонали. Сиз бизнинг одамиятимиз йўқлигини бир жойда кўрганмисиз ёки димогингизга футур етиб қолганми?

Анвар Султоналининг кўзини учратишка урунди, аммо Султонали муфтиларга юз ўгуриб ўлтурди.

— Сизларнинг одамиятингиз йўқлигини ҳеч бир жойда кўрганим ва эшитканим йўқ албатта, — деб заҳарханда қилди Султонали. — Аммо ҳозир ўз нафсимдан бир ҳисоб олиб кўрсам, ҳатто шу ҳафтанинг ичидаёқ неча жиноятка иртикоб[2] қилганман. Шунинг учун ҳам бояги сўзни айтдим-да. Йўқса, меним ким билан қанчалиқ ишим бўлсин, тақсирлар...

Муфтиларнинг ранги бўзариб, иттифоқлашқандек Анварга қараб қўйдилар ва Султоналидан зорлангандек бош чайқадилар.

— Султонали ака, — деди Анвар зорланган оҳангда, — тақсирларим айтканча, димогингизга бир оз футур етканга ўхшайдир: шундай гаплар нима ҳожат,

---

[1] *Мумсук* — ўтакетган хасис, бахил, зиқна.

[2] *Иртикоб* — машғул бўлиш, қўл уриш.

нима алоқаси бор? Тинчкина ишингизга қарасангизчи, худо хайр берсин.

Сўнгра Анвар муфтилар томонга кулимсиб, Султоналининг гапига аҳамият бермасликка ишорат қилди. Шаҳодат муфти бир нарсаларни айтиб ишига қаради. Султонали ҳам кулиб, гўё Анварга итоат қилгандек, сўзсизгина, қаламини қўлига ушлади. Ҳар ким ўз ишига қараб, орада яна боягича тинчлик бошланди.

Кечка томон мирзолар тарқалишиб, орада Султонали ва муфтилар ҳам бирин-сирин чиқиб кетдилар. Энг сўнгга қолиб қўзгалган Анвар девонхона даҳлизида тунқотарга учрашди. Тунқотар Анвар билан ҳазиллашкандек, унинг қўлидан ушлаб ичкарига — девонга бошлади. Ичкарига кирдилар.

— Хизмат, тақсир?

— Хизмат шуки, — деб кулди тунқотар, — сизнинг устингиздан бир ўктамлик қилинди?

— Яхши... Эшитсам бўладими?

— Жаноб бу кун бизни устозингиз Солиҳ махдумникига қулчиликка юборган эдилар. Бориб эшитсамиз, фотиҳа сизга бўлган экан... Биз қиблагоҳ учун кечарсиз, деб ўйладиқ...

Анвар бу заҳарлик сўз билан илон каби тўлганиб олса ҳам, бутун кучини сарф қилиб, сир бермасликка тиришди.

— Атиги шу гапми?

— Шу гап, мирзо Анвар.

— Арзимаган гап... Буни мендан сўрамасангиз ҳам бўлар эди.

— Раҳмат, мирзо, мен сизнинг бу садоқатингизни жанобга сўзлайман.

— Йўқ, йўқ, — деди Анвар бош чайқаб, — зинҳор гапирманг, зинҳор.

— Нега ахир, нега? Жаноб ҳам ўзларининг содиқ қулларини таниб қўйсинлар-да.

Анвар мажҳул оҳангда кулди: «Айтманг, мен хоҳламайман» — деди яна. Иккиси биргалашиб девондан чиқдилар.

Ҳаво текис қорамтил булут билан ўралган, Қўқоннинг машҳур шамоли қанот ёйган эди. Қорамтил булутлардан қуйироқда олақаргалар қанот қимирлатмай саёҳат қилар ва онда-сонда ёмғир қатралари томчилар эди. Шу вақтда кўпрук ёнига келиб тўхтаган Анвар қаёққа бориб ётсам, деб тараддудланди...

47. ОЧИҚ ХАТ

Шом намозини ўқуб қайтқан махдум меҳмонхонанинг эшигини очиқ кўрди. Унинг келганлигини фаҳмлаб, тўғри ичкарига ўтди. Бир оздан кейин товоқда ош кўтариб Нигор ойим чиқди. Йигидан киприклари терилиб, чуқур андиша ичида бошини қуйи солган эди. Нигор ойим кирганда Анвар чарог-пояга шамъ ёқар эди. Нигор ойим дастурхон ёзиб, товоқни Анварнинг олдига қўяр экан, бирдан пиқ-пиқ йиглаб юборди. Анвар ҳайрон бўлиб қолмади, йиги сабабига тушунди.

— Нега йиглайсиз? Тақдирни ўзгартириб бўладими? Хафа бўлиш яхши эмас, сиз шундай бўлсин деганмидингиз...

Нигор ойим жавоб қайтармади, йиглаган кўйи меҳмонхонадан чиқишга ошиқди. Анвар ошдан бирикки луқма олиб, қўлини артди, сандал кўрпасини бағрига тортиб, кучли ва узун тин олди.

Чарогпоядаги шамъ бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани аранг-аранг ёритар, шамънинг титроги билан кўзини бир нуқтага тиккан Анварнинг ҳозирги хаёлчан юзи ҳам қалтирагандек кўринар эди. Меҳмонхона тип-тинч, фақат бу тинчликни ташқарида ёққан ёмгурнинг кучсиз шитирлаши, ўқтин-ўқтин қўзгалиб қўйган шамолнинг даричага келиб уриниши ва аллақайси том бошидаги бир мушукнинг мавлаган товуши бузар эди. Дарича тирқишидан келиб кирган кейинги шамол чарогпоядаги титроқ шамъни ўчураёзиб, меҳмонхона қоронгиланди ва шу чогда ичкаридан чиқиб келган оёқ товши билан Анвар хаёлдан кўз очиб, танча устидаги товоққа қўл узатди ва товоқни ушлаганча бир оз қулоқ солиб турди. Оёқ товшининг меҳмонхонадан узоқлашқанини, махдумнинг хуфтан учун масжидга ўтканини фаҳмлади ва товоқни ўлтурган жойидан орқасидаги тоқчага олиб қўйди. Орадан бир пиёла чой ичиш фурсати кечкандан кейин яна оёқ товши эшитилди. Буниси адим сайин меҳмонхонага яқинлашиб келар эди. Меҳмонхона даҳлизида қўлида чойдиш кўтарган Раъно кўринди... Икки кўзи қип-қизариб, қовоқлари олудек кўпчиган, юзида ҳам зўриқиш аломати бор эди. Ерга қараган ҳолда оқ чойдишни Анварнинг яқинига келтириб қўйди, тоқчадаги пиёлани олиб чойдишдаги чой билан чайгади, пиёлани со-

чиқлагач, яна чайиб иккисини Анварнинг ёнига сурди ва бирдан ўкраб юзини танча устига қўйди...

— Раъно, Раъно, — деди шошиб Анвар. — Боламисан, ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку.

Раъно бошини кўтармай, пиқ-пиқ йиглар эди. Анвар уни юпатиб, ялинган ҳолда йигидан тўхтатишқа уринар эди.

— Бекорга йиглайсан, Раъно. Йигидан бир фойда чиққанини эшитканмисан ёки мени ҳам йиглатмоқчимисан?.. Агар ўйлаб кўрсанг, йиглаш сенинг ҳаққинг эмас, меним ҳаққим, ҳолбуки мен йигламайман. Нега? Негаки, йиги энг сўнгги иш... Мен йиглаган кишини ёқтирмайман... Тур, жоним, тур.

Анвар Раънонинг сочини силади, икки қўли билан бошини кўтариб, юзидан ўпти.

— Мендан кўнгли қолсин десанг, йигла. Юзингни ёш билан ювибсан, Раъно, ўнглан, мен юзингни артиб қўяй. Ўзингга кел, ақлингни йиг, огир қиз бўлиб, сўзимга қулоқ сол.

Раъно юзини четка ўгуриб, бошидаги руймоли билан юзини артди, узун энтикди.

— Йиглаб бир натижага етиб бўладими? Ҳеч. Кўзинг яна ёшланди, сен йиглай бер, мен сўзламайман, Раъно.

Раъно яна четка қараб кўзини қурутди. Анвар пиёлага чой қуйиб, Раънога узатти:

— Ма, Раъно, ич.

Раъно ичмайман дегандек, бош чайқади. Анвар қистаб чойни олдирди.

— Ҳаммасини ичмасанг ҳам бир-икки ҳўпла.

Раъно Анвар айтганча, икки-уч ҳўплаб, пиёлани олдига қўйди. Анвар ўрнидан туриб даҳлизга чиқди, қўлида обдаста, дастшў кўтариб Раънонинг ёнига келди.

— Юв юзингни, Раъно.

Анвар сув қуйиб турди, Раъно юзини ювди. Анвар қозиқдан сочиқ келтириб берди. Раъно артинди.

— Ана тамом... Энди одамшаванда сўзлашайлик, йиги нима ҳожат.

Раъно қайгуларини озайтиргандек энтикди, ўзига ярим жиддий тикилиб турган йигитка жавобан илжайди.

— Яна бир кул, Раъно.

Раъно бирдан тундлиққа огишди.

— Кулги соати эмас...

— Кулги соати бўлмаса, йиги фурсати ҳам эмас, — деди Анвар ўлтуриб. — Сенинг мурассаъ[1] халтачага ўхшаш кичкинагина юрагинг бор, ичини қийматли тошлар билан тўлдиргансан. Бу кун қазо муншийси[2] шу мурассаъ халтачадаги қийматил тошлар орасига қўпол бир нарса келтириб тиқди... Табиъий, сенинг кичкина юрагинг бу қўполлиқни кўтара олмади, қийматли тошлар сиқилдилар, сен йигладинг, сенинг каби мен ҳам шу қўполлиқни қабул қилишда қаттиг энтикдим, бироқ йигламадим. Нега? Негаки, бу қўполлиқ меним юрагимдаги жавоҳирни сиқиб чиқара олмас, фақат унга тангликкина берар эди, сенга ҳам шундай эмасми, Раъно? Хўш, энди бизнинг фожиъамиз сабабига келайлик. Бу ҳодиса тўғридан-тўғри хоннинг ўзидан келган гап эмас. — Хон—ҳазми ҳар бир ифлослиқни ҳам кўтарадиган катта бир ҳайвон. Унинг теварагида майда ҳашаротлар кўб, булар ҳам ўзларига яраша ҳайвонлиқ истайдилар. Бироқ қўл қисқа, шунинг билан бирга ётиб қолишқа кўнгил тинчимайдир. Шундан кейин хон — катта ҳайвонни қитиқлаб ишка соладилар... Балки ёдингдадир, мулла Абдураҳмон исмлик бири сенинг харидоринг эди, шоир айтканча:

Мендин ўтиб гулга бўйи етмади,
Умид узиб ўз йўлиға кетмади.

Хабаринг бор, мен отангнинг тазйиқи остида уни ўрда хизматига олдим, ул ўрдадаги бир неча ифлослар билан биргалашиб, меним қаршимга ишлади... Мен... уни ўрдадан жўнатдим, натижада ҳозирги ифлосликка енг шимардилар. Бироқ, улар бизни бир-биримиздан ажрата оладиларми? Йўқ. Мажозий ажралиш-ажралиш эмасдир, чунки биз бир-биримизга мажозий богланмаганмиз, ҳақиқий богланишни эса қатъ[3] этиш ифлослар уҳдасидан келмас. Бас, шу ҳолда биз икав нега хафа бўлайлиқ, Раъно? Ишқ давоси авом ўйлаганча васл эмас — ҳажрдир. Зеро, васл ишқ ўтини сўндиргучи, ҳажр эса камолатка эришдиргучидир... Сен шу иккидан қайси бирисини танлайсан, Раъно?

Раъно кўзини тиззасига тикиб, қўли билан шолча ипини чирмаб ўлтурар эди. Ҳалиги савол Анвар тарафидан яна такрорланди.

---

[1] *Мурассаъ* — қимматбаҳо тошлар билан безалган.
[2] *Қазо муншийси* — оллоҳнинг иродаси, тақдир
[3] *Қатъ этмоқ* — узмоқ.

— Мен кейингисини... Бироқ, хоннинг ифлос тўшагида ётмайман.

Анвар бир неча вақт сукутда ўлтурди. Раънонинг жавоби унга огир таъсир қилган эди...

— Буни мен ҳам хоҳламас эдим... Бироқ, ифлослар меним чора йўлларимнинг ҳаммасини кесдилар, Раъно... Яна ўйлашмоқ учун фурсат бор, айниқса, сен бирар тадбирни мувофиқ кўрсанг мен бош эгаман... Сен йиглатиб ҳайвон чангалига бермасман... Шундай, сен йиглама, ақлли қизларча ҳаракат қил, мен...

Анвар сўзини тугата олмади, меҳмонхона эшигида махдум кўринди:

— Ичкарига кир, Раъно, бевақт бу ерда нима қилиб ўлтурибсан?

Анварнинг вужуди гизз етиб кетди: қаршисида боягича ўлтурган Раънога «тур, жўна» деган каби ишорат қилди, лекин Раъно қимирламади. Махдум бошқа сўз айтмай, даҳлиздан орқасига қайтди.

Анвар жуда ҳам огир тортқан эди. Ҳақиқатан ҳам махдумнинг бу ҳаракати ақлсизча, аҳмоқларча эди. Анварга огир келишини ўйламай бу «буйруқ» билан Раънонинг кундалик одатини манъ қилар, ҳар кечаси ўз вақтида ўлтурган Раъно гўё бу кун «бевақт» ўлтурар эди. Бундан бошқа, унинг Анварга учрашмай намойишкор чиқиб кетиши, қандайдир яна бир маънони онглатқандек ҳам бўлар эди.

Раънонинг юзидаги қайги белгилари йўқолиб, унинг ўрнини газаб, нафрат аломатлари олди.

— Андишасиз!

— Зарари йўқ, аччигланма, — деди Анвар. — Энди бошқа сўзимиз ҳам йўққа ўхшайдир...

Раъно яна бир оз қўзгалмай ўлтуриб қолди, сўнгра кўзига жиқ ёш олиб, меҳмонхонадан чиқди.

Эрта билан Нигор ойим чой олиб чиққанда, меҳмонхонада Анвар йўқ, сандал устида очиқ бир хат ётар эди:

«Меҳрибон хола.

Ёшликдан сизнинг тарбиянгизда ўсдим, сизга ва тақсиримга кўб заҳматлар бердим. Бу заҳмат бадалига тегишлик ҳақ қайтаролмаган, хизмат қилолмаган ҳолда маълум сабаблар тазйиқи остида сизнинг шафқатли тарбиянгиздан кетишка мажбур бўлдим. Сўнгра уйдаги менга алоқадор барча нарсалар, шу жумладан, ўзингиздаги амонат олтинлар ҳам оилангизга мендан ҳадядир. Мен ол-

тинларни қизингизнинг тўйиға атаб йиғқан эдим, мундан сўнг ҳам шу оқчани Раънонинг тўйиға сарф қилсангиз, деб сўрайман. Мени йўқлаб келгучиларга ўрда дарагини айтилса эди. Шафқат ва марҳаматингиз билан гуноҳимни кечирарсиз умидида:

Анвар».

48. ТЎЙ АРАФАСИДА

Хоннинг совчилари иккинчи мартаба келиб тўй вақтини тайинладилар: келаси жумъа махдумнинг уйида тўй ижро қилиниб, маросимдан сўнг Раъно ўрдага юбориладирган бўлди. Тўй вақти белгилангандан бир кун кейин тўй жамаргаси ҳам келди. Хоннинг ҳадяси уч юз тилло пул, шу қадар қийматка арзийдирган шоҳона сарполар, махдумга алоҳида илтифот қилинган «раисулмакотиблик»[1] унвонларидан иборат эди.

Шунчалик илтифотлар ичида гангиб қолган махдум уч кундан бери дараксиз кеткан Анвар тўғрисида ўйлай олмади, фақат бундан «ҳамоқат», «андишасизлик» деган натижа чиқариб тинчиди. Нигор ойим эрса ўзини бирмунча босиб олди, гоҳо Анварга юраги ачиб қўйса ҳам, уни ошигич келган тўй ҳозирлиги масаласи ихтиёрсиз равишда бу тўғрини ўйлай олмаслиққа мажбур этди.

Раъно!.. Маълумки, бу кунларда Раънога тикилган фалокат беҳад улуғдир: фалокатлик, ҳалокатлик кунлар яқинлашадир. Бунинг устига уч кундан бери Анвар дараксиз. Анвар «висол — муҳаббатни ўлдургучи, ҳажр эса — камолатка эришдиргучидир», деб Раънони ҳамишаликка ташлаб кетдими ёки махдумнинг бемаза муомаласидан кўнгли олиниб, араз қилдими? Ҳолбуки ҳозирги кунлар араз, аччиг ва фалонларни кўтарадирган вақтлар эмас, ҳеч бўлмаганда бечора қизга гап билан, сўз билан маънавий ёрдам бериб туриш соатларидир. Бечора Раъно ҳамиша яхшилиқ, ақллилиқ кўриб келган бир кишисидан ҳам охирда дагаллиқ кўрар, вафосизлиқ бўйини олар эди. Шу дудама фалокат бир неча кун ичида Раъно гулини сўлитаёзди, ҳатто жоду кўзлар ёш тўкишдан ҳам тўхтадилар.

Раъно сандалда ўлтуриб жумъа куни — мудҳиш жумъа куни тўғрисида ўйлар эди. Бу кун сешанба, жумъагача яна икки кун бор. Фақат икки кунгина... Раъно бундан

[1] *Раисулмакотиб* — мактаблар раиси.

ортиқни кўз ўнггига келтира олмас, гўё ўзини жар ёқасида кўрган кишидек панжшанба кечдан беихтиёр, гўё савқи табиъий[1] остида орқасига тисарилар эди. Шундан кейин Анвар тўғрисида хаёл суриб, унга — Анварга қарши ўзида кучлик бир кек сезар, шундай огир соатларда ташлаб кеткан «йигит» яна бир кўринса, қандай киноялар билан истиқбол қилишини — кутиб олишни ўйлар эди: «Ҳамма даъволарингиз пуч! Сиз, мирзобошликдан маҳрум бўламан, деб қўрқдингиз, бизнинг уйда ўн йил турсангиз ҳам, отамнинг феълини билмаганмидингиз? Ҳолонки, мен сизни хондан ҳам юқори ўрунга қўйган эдим. Энди фурсат қўлдан кеткач, нима учун келдингиз?..» Лекин ул кейинги итоби маъносидан ўзига ҳисоб бермас, агар бунга қарши Анвар: «Қандай иш ва фурсат ўткандан кейин келдим?» — деб сўраса, эҳтимолки, Раъно сукут қилар, чунки ҳозиргача унинг фикрига вақти ўтадирган бирар чора келмаганидек ва бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган, фақат бу фожиъа қаршисида такягоҳ,[2] деб Анварни истаган, Анвар эса кўздан йўқолиб, Раънонинг мажруҳ юрагида яна янги бир жароҳат очқан эди.

Нигор ойим ошигич ҳозирликлар орқасидан чопиб юрар, бешикда ётиб зериккан Масъуд қичқириб йиглар эди. Бояги хаёллар ичида ўлтурган Раъно узоқ энтикди ва асабий ҳаракат билан ўрнидан туриб, бешик ёнига келди. Тебраткан билан бола тийила бермагач, уни йиглаган кўйи ташлаб, ҳавлига тушти ва нариги айвонда юмиш қилиб ўлтургучи онасига «эмизинг!» деб асабий ҳайқирди, ўзи йўлак томонга қараб ўтди.

Боқчада Маҳмуд ва Мансурлар қўшни болалари билан ўқ отиб ўйнар эдилар. Атроф олашовур қор билан ёпилган, сўри остидаги суфанинг четлари ёгин билан нураб, устидан бир неча жойи узун-узун ёрилган эди.

Суфа ёнида тўхтаган Раъно болалар ичидаги Маҳмудни чақириб, сўради:

— Маҳмуд, даданг қаерда?

— Дадам... бозорда.

— Ташқарида ким бор?

— Ичким.

Раъно бошқа сўз айтмай ўрта эшикка келди. Маҳмуд айтканча, ташқарида ҳеч ким йўқ, тўй муносабати билан мактаб шогирдлари бир неча кунга озод қўйил-

[1] *Савқ табиъий* — табиий ҳаракат.

[2] *Такягоҳ* — суянчиқ.

ган эдилар. Нима мақсад биландир ташқарига чиққан Раъно меҳмонхона эшигини қулфланган кўриб, машқхонага қараб келди. Эшик занжирини тушуриб ичкари кирди. Саҳнидаги бўрё ва бордонлари чувалиб, титилиб ётқан машқхонанинг ҳар бир тоқчасига кўз ташлаб, бирар нарса излагандек юринди. Тўрдаги тоқчадан устига кўк сир берилган бир давотни олиб қаради. Давотнинг ичидаги лосларини қора-сариқ тусда қуриб қолган кўргач, оёқ остига ташлаб машқхонадан чикди.

— Маҳмуд!

Камончасига ўқ қадаб ётқан Маҳмуд ўрта эшикдан турган опасига қаради.

— Ҳмм?

— Бери кел.

Маҳмуд тилар-тиламас опаси — Раънонинг ёнига келди.

— Ҳмм?

Раъно Маҳмудга ўз орқасидан келишка ишорат қилиб, яна машқхонага қараб кетди. Маҳмуд қўлидаги камончасини турли тарафка ўқтала-ўқтала Раъно билан машқхонага кирди. Улар иккиси бир неча вақт машқхонада қайси тўғридадир сўзлашиб қолдилар.

Уйда хат ёзиб ўлтурган Раъно онасининг ким биландир ҳавли юзида кўришиб, сўзлашқанини эшитди ва бир оздан сўнг юмалоққина, тўла-тўкис бир бўгоз хотинни айвон муюшида кўриб, ёзувини тўхтатишқа мажбур бўлди. Чунки хотин Раънони кўриб қолган, шунинг учун бўгоз хотин билан чиқиб кўришиш Раънога лозим бўлган эди. Раъно чиқиб кўришди. Нигор ойим танимаган меҳмонни сандалга таклиф қилди.

— Бу ёққа, айланай, бу ёққа.

Хотин қистатмай сандалга чиқиб ўлтурди, кўзи Раънода экан, фотиҳа ўқуб рўймол-лачагини тузатди:

— Танимаган хотин нима қилиб юрийди, деб ўйларсизлар, айланай, — деди хотин ва чўнтагидан бир қогоз чиқарди. — Мирзо бир-икки кундан берли бизникидалар... Танисаларингиз керак, ўргулай, мен мирзо Султоналининг кўчлари[1] бўламан... Китобсиз зерикдим, уйда бир китобим бор эди, деб боя — эрта билан шу қогозни берибтилар, айланай...

Хотиндан бу сўзни эшитиб Нигор ойим ачиниш ва уялиш вазиятига кирди. Танчадан нарироқда тик тур-

[1] *Кўчлари* — хотинлари.

ған Раъно Ниғор ойимдан қизғанғандек, келиб хотинниңғ қўлидағи букланған қоғозни олди.

— Мирзодан уятлиғмиз... Айниқса, уч кундан бери қаёқларда қолди, деб ич-этимни едим, — деди Ниғор ойим. — Тақдирға ҳеч нарса деб бўлмас экан... Биз мирзо билан уланишармиз деб ўйлаған эдик.

— Тақдири азал, айланай, — деди хотин. — Мирзо ҳам юртда иккита ақил бўлса, биттаси. Сизлардан ҳануз миннатдор эканлар; шундай, шундай иш бўғандан кейин келишка андиша қилиб қоғанлар-да, айланай.

Улар шу сўзда экан, Раъно уйға кирди:

«Холамға, сўнгра Раънога. Беҳад салом ва дуо. Мендан ранжимангиз, ҳа учунким шундан бошқа чорам йўқдир. Хат олиб борғучидан Шайхи Саъдий куллиётини[1] *бериб юборсангиз, бўш соатларимдан фойдаланар эдим. Раънога маълум бўлсинким, бундан сўнг сенга меним машқларим (шеър дафтарим) керак бўлмас ва ўзинг билан олиб юришинг ҳам эҳтиётдан эмас. Агар хафа бўлмасанг, шуни ҳам бериб юбор. Соғлиқ аҳволотингиздан ёзингиз.*

Аддои Анвар».

Хат шу қисқа жумлалардан иборат, яна шундай ҳам бўлса Раъно учун қийматли эди.

Ҳали ёзиб бошлаған қоғозни нима учундир йиртиб ташлади, айвондағиларниңғ ўзаро сўзлашиб турғанларидан фойдаланиб, жавоб ёзишқа шошилди.

49. РАМЗ

Анвардан бир оз илғарироқ қайтқан Султонали оғилхона айвонида сиғир соғиб ётқан хотини устида тўхтади.

— Бордингғми, Рузвон?

— Бордим, — деди Рузвон ва эмчакдан «пов-пов» сут соғишда давом етди. — Бордим, олиб келдим.

— Меҳмонхонаға олов қилғандирсан?

Рузвон боши билан қилдим, ишорасини берди.

Султонали мирзо уйға ўтди, салла-чопонини ечиб, яна хотинининғ ёниға келди.

— Бузоқни ечиб юборингғ-чи, айланай. — Султонали мирзо устунға боғланған бузоқни ечиб юборди. Бузоқ онасининғ эмчағиға ёпишди. Рузвон хурмадағи сутни кўтариб ҳужраға ўтди, Султонали ҳам хотини орқасидан кирди.

[1] *Куллиёт* — шоирнинг асарлар тўплами.

— Хўш, нима гап бўлди, Рузвон?

Рузвон хурмадаги сутни товоқларга бўлар эди.

— Бордим, хатни бердим, чой қайнатдилар, талай гапуришиб ўлтургандан кейин, китобни олиб қайтдим.

— Кимлар бор экан?

— Отин хола, қизи.

— Қизи қалай?

Рузвон афсус қилгандек, бошини икки елкасига иргатди ва тилини таглайига тегизиб «чалоқ» этдириб қўйди.

— Мен, мирзобоши жуда хафа кўринади, деганингиздан ҳам шуни ўйлаган эдим. Баайни сурат: киши ҳам бундай бежирим бўлар экан.

— Ҳа, ҳа!

— Чамаси улар ошиқ-маъшуқ, балохўр хон лоақал шунга чўвагини тиқмаса нима қилар эди. Бечора қиз, шундай хафа, шундай хафа. Дор-дунёси[1] қоп-қоронги.

— Ҳа, ҳа... Отин холаси-чи?

— У бечора ҳам ҳайрон, «болаларимнинг сўйинчи ичига тушти», — дейди.

Султонали афсусланган дек бош чайқаб қўйди.

— Китобни қаерга қўйибсан?

— Мемонхонада... Ҳа, айтканча, ичида кичкина хат ҳам бор.

Султонали мирзо кечлик ош тўғрисида баъзи гапларни айтиб, ташқарига чиқди. Меҳмонхона очиқ эди. Тирсаги билан танчага такя қилган Анвар Саъдий куллиётини варақлар эди. Султонали кириши билан Анвар китобни ёнига олиб қўйди ва кучлангандек илжайди.

— Раҳмат, олиб келган эканлар.

— Китобнинг ичида хат бор эмиш, балки кўрган дирсиз?

Анвар хатни кўрмаган эди, китобни қайтадан очиб, муқовадан тўрт букланган бир қогозни олди. Хат масаласи билан Анварнинг бир оз шошиб қолганини сезган бўлса керак, уйда бир иши борлигини сўзлаб, Султонали меҳмонхонадан чиқди. Анвар хатни очди.

«Ҳурматлик Анвар ака, ассалому алайкум. Ҳаммамиз соғ ва саломатмиз. Келин ойим орқалиқ бериб юборган хатингизни олдиқ, соғлиғингизни, тинчлиғингизни ўқуб ва эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ: илоҳи, саломат бўлсинлар. Соний, биздан аҳвол сўрасангиз алҳамдулиллоҳ тинч-

[1] *Дор-дунё* — кўнгил, ич.

миз, хотиржамъ бўлурсиз. Сўратиб юборган китобингизни бериб юбордим. Аямдан сизга салом, боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар[1] қилдим, Раъно».

Анвар ёзувни қўлида ушлаган ҳолда қараб қолди. Бир оз ўйланиб тургандан кейин, хатни яна ўқуб ҳар бир жумла устида тўхталиб ўтди. «Соглигингизни, тинчлигингизни эшитиб жуда хурсанд бўлдиқ» жумласи билан «сиз тинчиб кетдингиз» демакчи эди. Чунки, шу жумладан кейинги — «илоҳи, саломат бўлсинлар» киноясини буни таъкид қилар, «соний, биздан аҳвол сўрасангиз, алҳамдулиллоҳ тинчмиз, хотиржамъ бўлурсиз», яна киноя, аммо энг кейинги — «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз деб хатни мухтасар қилдим» жумласи бир оз ўрунсиз каби эди. Анвар бу жумлани «мундан сўнг ёнингизда Раъно йўқ, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечиринг» маъносида тушунди.

Анвар қогозни буклаб китобнинг муқовасига солди ва хатнинг огир маъноси таъсирида энтикиб сукутка борди. Унинг бу кунларда кечириб турган ҳоли жуда огир, бу огирлиқ устига Раънонинг мазлумона ёрдам сўраб киноялар ёзиши яна аламлиқ эди. Чора нима? Бу фожиъани дафъ қилиш учун бирар йўл, бирар хил тадбир? Фақат бир йўл, энг сўнгги чора: Худоёр олдида сирни очиш, Раънога ва Раънонинг эса ўзига қарши муҳаббатларини фош қилиб, хоннинг оёгига бош уриш — ялиниш, ёлбориш... Ҳайҳот, бу разолатни Анварнинг нафси ҳазм қилолмаганидек, «адолатпаноҳ»нинг ҳам бу тўғрида «марҳамат»лари шубҳалик. Башарти Анвар шу разолатка иртикоб этса, адабсизлик, уятсизликда айбланиб, бирар жазога йўлиқиши ҳам яқин эҳтимолдир.

Маънан ва жисман эзилган, айниқса, ҳозирги аҳвол ичида кўз ўнги қоронгиланган Анвар меҳмонхонага кириб келгучи Султоналидан ҳам ибо қилмай, гўё ҳушсиз каби бошини икки қўли орасига олиб, сандал устига энгашти... Масала билан бирмунча таниш Султонали мирзо бу ҳолни дафъатан бояги хат мазмунидан деб ўйлади. Уялмасин, деган каби бир нарса излаган бўлиб, тоқчаларни айланди... Анвар қаддини ростлаб, узун нафас олди ва Султоналига ўлтуринг ишоратини қилди. Султонали ўлтурди.

— Нега ундайсиз, Анвар?

[1] *Мухтасар* — қисқа.

Анвар кучланиб илжайди.

— Ҳалиги хат мени хафа қилди, — деди ва бир оз тўхталиб турди. — Сиздан яширар сир йўқ, хат ёзгучи билан орамизда анчадан бери яқинлиқ каби бир гап бор эди. Маълум гаплар тугилгач, мен ўзимни четка олишни, қатъий алоқа қилишни мувофиқ кўриб, сизнинг устингизга келдим. Воситангиз билан бу кун хат ёзиб, мендан ранжийдир, тинчиб кетдингиз деб, киноя қиладир. Ёш, ақлсизга нима ҳам деб бўлсин, фақат диққатлик... Мана, ўқуб кўрингиз, сартопо киноя.

Султонали кулимсиди, аммо ўзида ўнггайсизлиқ, тусида қизариниш бор эди. Хатни мирзонинг қўлидан олиб ўқуди. Ўқуб чиққач, ёзувнинг яна аллақайси жумласига иккинчи мартаба қаради.

— Қизиқ, «боқий сўзни Шайхи Саъдийдан ўқурсиз, деб хатни мухтасар қилдим...» Бу жумла билан нима демакчи?

— Бу ҳам киноя, — деди Анвар, — бундан сўнг меним тўғримда ўйламай, бўш вақтингизни Шайхи Саъдий ўқуб кечиринг, демакчи бўлса керак.

Султонали мажҳул ҳаракат ясади.

— Балки...

Бу муҳмал тасдиқ ва мажҳул вазият Анварни шубҳага туширди.

— Хўш, сизнинг фикрингизча?

— Мен... Мен ҳам сизнинг фикрингизга келиб қолдим; мен бошқачароқ тушунган эканман.

— Масалан?

— Мен: «Китобнинг ичида яна бир хат бор, қолган сўзни шундан ўқурсиз» деб.

— Эҳтимол сизники тўғридир, — деб алангланди. — Бу ҳам бир эринмаганлик бўлсин; китоб ичини ахтариб кўрайми?

Султонали кулди.

— Майли... Мен уйга кириб, таом етилган бўлса, олиб чиқай.

Султонали кетди. Анвар китобнинг ўнг-терсини очиб, ахтара бошлади. Ҳеч нарса кўрина бермагандан кейин бирма-бир саҳифа очиб боришдан ҳам эринмади. Бош тарафдан ўттузлаб саҳифа текширилган эдиким, Султоналининг фоли ҳақиқатка ошиб, саҳифа орасига буклавсиз қўйилган бир хат китоб четига қоқилиб чиқди. Анвар шошди.

«Андиша ва эҳтиёт юзасидан бир хатни алоҳида ёзиб,

китоб ичига яширдим: Анвар ака, оғир соатларда ёнингизда турғучи дўстдир; қочқучи эсаким — буни сизнинг ҳукмингизга ҳавола қиламан. Ваъда бериш осон, лекин уҳдаси машаққат; бундан сўнг шуни ҳам хотирда яхши тутингиз. Оғир дақиқаларда арзимас гапни кўнгилга олиш сизнинг каби олижаноблар иши бўлур, деб ким ўйласин. Бахтсиз бир қизнинг нажоти учун тебранмадингиз, деб сизни айблаб бўлмас; бироқ, бахтсиз Раъно таҳлика остида қолғанда, уни бу кун-эрта бир фожиъа кутканда вафолиқ, деб билган бир кишисидан бу янглиғ жафо кўриши нақлларда ўқулғанми, афсоналарда тўқулғанми? Шу қадар гуноҳим бор эмиш, деб хафа бўлманғиз, Анвар ака. Башарти шу гуноҳларнинг ювилиб кетишини тиласангиз, сизга бир хизмат бор, ҳам сизнинг учун энг осон хизмат: эртага чаҳоршанба кечқурун, тиласангиз — очиқча, тиламасангиз — яширинча бўлса ҳам бизникига келингиз, мен билан охирғи мартаба видоълашингиз. Чунки сиз нашъу намо қилған жойда Раънони ҳалокат кутадир».

Анвар ёзувни онда-сонда ўқуб, тезлик билан китобка қайтариб солди, саҳифалар орасида қолдириб, устига янги саҳифалар уя борди. Чунки лаганда манти кўтарган Султонали даҳлизга қараб ўткан эди.

— Борми? — деди Султонали лаганни сандал устига қўйиб. — Валлоҳи аълам, маъно сиз тушунганчадир. Мен янглишқан чиқарман.

Анвар унинг сўзини тасдиқ қилган каби бош ирқатиб, китобни ёпди, қўл ювгали даҳлизга чиқди.

50. МАЪШУҚА МАҲБАСИ[1]

Раънонинг иккинчи хати Анвар учун яна бир ташвиш эди. Унинг ёнига боришдан ҳеч бир мантиқ топмас, билъакс, юрак ўтининг аланга олишини, жароҳатларнинг янгиланишини кўрар эди. Китоб баҳонаси билан хат ёзиб, ўз дарагини айтиб, эвазига шундай ташвиш ортдириб олган Анвар, кечаги кунларда ҳиссиётка қаттиг берилиб, китоб сўратиш оқибатини яхши муҳокама эталмаганидан пушаймон эди. Шунинг билан бирга ўзининг мундан сўнгги ҳаракатида ҳам амният[2] сезмас эди. Чунки Раънога учрашишдан ҳеч бир фойда тасаввур қилмаган муҳокамаси қаршисидаги кучлик бир майл, Раънога йўлиқишдан фойда

[1] *Маҳбас* — ҳибсхона, қамоқхона.
[2] *Амният* — тинчлик.

эмас маъно кўрсатар эди... Учрашилганда шубҳа йўқким, Раъно йиглар, кўнгилни бузар, шундан бошқа иш чиқмас, лекин иккинчи тарафда неча йиллиқ муҳаббат яна шу фожиъ учрашишка мойил каби эди.

Ул тун бўйи учрашишнинг яхши ва ёмон тарафларини ўйлаб, ухлай олмади, ора-чора ухлаб кеткан аснолари ҳам яна шу учрашишка алоқадор тушлар билан кечди. Ҳар қанча ақл изи билан ҳаракат қилишга тиришса-да, яна учрашмаслик, сукут қилиб кетишлик еб кўринмас эди. Учрашиш — нечоглиқ тадбирсизлик, жон койитиш бўлмасин, Раънонинг: «Мен билан охирги мартаба видолашингиз, сиз нашъу намо қилган жойда мени ҳалокат кутадир» жумласи ҳар қандайдур андишаликни енгарлик ва бу жонсўз хитобадан кўз юмиш йигитлик шаънига ярашадирган кўринмас эди.

Анвар қатъиян бориш қарорига келганда, девонда ўлтуриб ишлар эди. Унинг эндиги тараддуди учрашиш ёки учрашмаслик борасида эмас, Раънонинг олдига очиқча боришми, яширинчами тўғрисида эди. Башарти очиқ борса, махдумнинг шубҳаланиши, Раънони четка қоқиб ёки уларни таъқиб этиб, ярага туз сепиши, Анварнинг иззати нафсига тўқуниши аниқ. Яширин борса... Орада хиёнат, бузуқ ният бўлмагандан кейин яшириниб юриш нима ҳожат? Хайр, яширинча ҳам борсин, баногоҳ махдум кўриб қолса... Унинг учун бу масалани ҳал қилиш жуда ҳам мушкил эди.

Иккиси кечқурун қайтишиб келдилар: Султонали мирзо кундаги каби Анварни яхши ошлар билан меҳмон қилди. Шомни ўқуғандан кейин Анвар «бир неча соат ичида жиянлари олдига бориб келиш учун» Султонали мирзодан изн олиб чиқди.

Қишнинг охирги кунлари, кўчада қора совуқ билан изгириқ юрар эди. Тўққуз-ўн кунлик ой шаҳарнинг қоқ устида чети қорайган сариқ баркашдек ялтираб турар эди. Маҳалла болалари эшикма-эшик юриб — «Барот келди, билдингизми, идиш-товоқ ювдингизми?» ашуласини айтар эдилар.

Анвар махдумнинг маҳалласига келиб етканда, киши танимаслиқ даражада қоронги тушди ва шу қаторда Анварнинг кўнглидаги қоронгилиқ ҳам кучайди, юрак уриши эътидолдан чиқиб, ўғри кишидек атрофга қарана бошлади. Бундан бирар ҳафта илгари бахт бўйини онгқитқан бу маҳалла ҳозир шунинг зидди билан ҳувиллар; ҳаммаёқ тим қоронги, фақат бир маҳалла устида

нурланиб кўринган ойгина унинг кўнглини ёритар, бироқ... Бироқ кажрафтор фалак[1] уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонга қараб судрар эди...

Анвар ёпиқ ҳолда турган дарбоза ёнига келиб оҳиста итарди. Дарбозани занжир кўриб, кўз ўнги қоронғиланди... Бир неча фурсат дарбоза ёнида қадалиб турғандан сўнг, тўғрига ўтди. Йигирма қадам чамаси юриб, қўшнининг дарбозасини итарди, буниси очиқ эди. Қоронғи йўлакка кирди. Ул махдумнинг хуфтанга чиқишидан фойдаланмоқчи, хуфтан азони айтилгандан кейин ҳам дарбоза очилмаса, сўнгра қайтиб кетмакчи эди. Узоқ кутишка тўғри келмади, маҳалла масжидида хуфтан азони айтилди, шундан бир оз кейин Раънолар дарбозаси ҳам ғийқиллаб очилди.

Дарбозадан чиққан оёқ товши Анварга яқинлаб келар эди. Анварнинг юраги арзиқиб, қўшни дарбозасининг ички томонидан очиқ табақа орқалиқ йўлга мўралар эди. Раънолар дарбозасидан чиққучи тўғрига ўтиши билан Анвар турган йўлакнинг ичкарисидан ҳам оёқ товши келиб қолди. Анвар шошди, махдум бешолти қадам йироқлашқач, йўлакдан чиқишқа мажбур бўлди. Анвар оёғидан товуш чиқармасликка тиришиб, секин-секин дарбозага юриб келди. Орқадаги оёғ товушларининг узоқлаша борганини сезиб, хотиржамъ ичкарига кириб олди. Меҳмонхона саҳнида бир оз алангълаб турғандан кейин, тўғрига — машқхона эшигига ўтди. Машқхона эшигини очар экан, орқасига — дарбоза йўлагига қаранди.

Даричалари ёпиқ машқхонанинг ичи ҳосидлар[2] юргидек қоп-қоронғи, даромад ҳам ёпилгандан сўнг уй ғўё лаҳад тусига кирди. Зулумот ичида қолган Анвар орқа-ўнгғини ажратолмай бўрё устини чоғлаб бир-икки қадам юриб келди ва икки қўли билан тиззасини қучоқлаб чўнқайди. Даричалар тирқишидан тушкан ёруғлик билан зулумот бир оз кучсизланди, шунда ҳам унинг кўз ўнгғи қов[3] каби қоронғи эди. Ҳамма тип-тинч; қулоқ остидаги чивиллашишдан бошқа товуш эшитилмас, ора-чора узоқдан келган бола йиғиси бу тинчликни бузгандек бўлар эди. Шу ҳолда орадан неча дақиқалар ўтиб кетди. Бир вақт ер ости дукиллагандек бўлди. Бу дукиллаш секин-секин оёқ товшига мубаддал бўлиб,

[1] *Кажрафтор фалак* — эгри айланувчи фалак.
[2] *Ҳосид* — ҳасад қилувчи, баҳил.
[3] *Қов* — куйдирилган пахтага нисбат.

унинг қулоқлари тиккайди. Ичкаридан чиққан бирав йўлакками, меҳмонхонагами ўтиб кетди. Анвар энтикди, меҳмонхонанинг эшиги очилиб бир оздан кейин яна ёпилди, ҳавли саҳнида яна бирав юринди. Борган сайин машқхонага яқинлашиб келган оёқ товши билан Анвар тоқатсизланди. Эшик очилиши билан беихтиёр ўрнидан туриб кетди...

— Анвар ака.

— Мен...

Эшик очқан Раъно эди, бир-икки қадам ичкарига кириб тўхтади. Анварга озгина қараб тургач, узун нафас олиб орқасига қайтди. Анвар бу ҳолнинг сабабига тушуналмаганидек, уни чиқармай тўхтатишқа ҳам ўзида жасорат топмади. Бирар дақиқадан сўнг эшикда яна Раъно кўриниб, Анварнинг олдига қорамтил бир нарса келтириб қўйди.

— Сизга кўрпача олиб келдим, — деди шивирлаб,— уйга аммам ва ҳоламлар келишкан, мен уларни ухлатиб чиқаман...

Раъно шу сўзни айтиб, орқасига қайта берди, эшикни боягича ёпиб, ҳужрадан йироқлашди. Аҳволга бир оз тушунган Анвар кўрпачани бўрёга солиб, устига чиқди ва эркин нафас олиб ёнбошлади. Энди Раънонинг ҳар ҳолда чиқишини билса ҳам, бироқ қачон чиқишини билмас, шунга биноан бир тавқ ўткунча кутиб ўлтуришини чамалар эди. Орадан бир оз фурсат кечканда дарбоза очилиб ёпилди. Анварнинг қулоги тиккайиб, қаддини ростлаб ўлтуришка мажбур бўлди. Оёқ товши яқинлашди, узоқлашди ва охирда битиб ҳам кетди.

Вақт жуда қийинлиқ билан ўтар, ташқарида «тиқ» эткан товуш уни бир аланглатар эди. Бир тавқ ўтканига талай вақт бўлса ҳам, ҳамон Раъно дараксиз. Юраги сиқилган Анвар гоҳ ўлтуриб, гоҳ ёнбошлар, совуқда музлаб кеткан маҳсилик оёгини турли вазиятка солиб кўрар эди. Шу азоб ичида яна талай вақт кечти. Маъшуқа маҳбасига тушкан Анвар ўлтуриб чидалмади. Кафшини кийиб, ўрнидан турди, музлаган оёгини иситиш ва оғриққа кирган аъзосини ҳаракатлантириш учун уй бўйинча кезина бошлади. Неча вақт саҳн айланиб, яна ўлтурди. Ой ҳам бота бошлаган, чунки четдаги дарича тирқиши орқалиқ тушиб турган кучсиз ойдин изи ҳам йўқолиб, уйни қоронгилиқ босқан, теваракдан чалинган довулларнинг «гум-гум» оҳанги ичида хўрозлар ик-

кинчи мартаба қичқириб юборган эдилар. Анвар бир оз ёнбошлагандан кейин яна ўрнидан турди, кафшини кийиб келиб, эшикни очди, саҳнга тушиб кўзини уқалади. Кўкда дуркум-дуркум юлдузлар сайр этар эдилар. Том бошидан ботишқа яқинлашқан ой нури аранг-аранг кўзга чалинар эди. Анвар тоза ҳаво искаб узун нафас олди.

— Зерикмадингизми?

51. ЖАСУР ҚИЗ

Қулоги остидагина айтилган бу сўз Анварни чўчитди ва ўз ёнида қўлида бир нарса кўтариб турган Раънони кўрди.

— Уларни ухлатмай чиқолмадим... Уйга кирайлик, Анвар ака.

Юраги арзиққан Анвар Раънонинг орқасидан машқхонага кирди. Иккиси кўрпача устига ёнма-ён ўлтуришдилар.

— Китоб ичидаги хатни пайқамайсизми, деб қўрққан эдим, — деди ярим товуш билан Раъно. — Пайқамасангиз...

— Ўзинг ҳамма гапка тушуна туриб, яна бунчалик аччиг ёзганинг нимадир, Раъно?

— Чунки шунчалик аччиг ёзмасам, — деди Раъно товшида титроқ оҳанг билан, — сиз келмас эдингиз... Сиз... Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасиз-а?

Анвар бу муносабатсиз саволдан бир оз ҳайрон бўлиб турди.

— Тушунмадим... Нима демакчисан?

— Сиз мирзобошилиқни яхши кўрасизми, деяпман?

— Яқинда мирзолиқни ташламоқчиман, Раъно?

— Мирзолиқни ташлагандан сўнг нима иш қиласиз?

— Қўқондан кетаман, саёҳат қиламан.

— Мени... мени ҳам ўзингиз билан олиб кетмайсизми?

Анвар яна тушунмади. Раънонинг юзига анча қараб турди:

— Сен... сенга мумкинми, Раъно?

— Мумкин, — деб қалтиранди Раъно. — Мирзобошилиқни ҳозирдан эътиборан ташласангиз мумкин...

Бу сўз Анварни ҳам қалтиратиб юборди.

— Нима деяпсан, Раъно?

Раъно бир неча вақт жавоб беролмай турди. Ўзини тўхтатиб олиш, ҳаяжонини тиндириш огир эди.

— Ҳалиги... ҳалиги сўзингиз чин бўлса, мен ҳам сиз билан кетишни хоҳлайман... Башарти сизга огир ошмасам...

Анвар жим бўлиб қолди, тушига ҳам кирмаган бу таклифка нима дейишини билмай энтикди...

— Башарти сизга огир ошмасам, — деди такрор Раъно.

«Жасур қиз» деб ўйлади Анвар. Чиндан ҳам бу жасурона исён хотин-қизлар томонидан Худоёрнинг ҳайвоний истагига қарши биринчи кўтарилиш эди. Анвар истиқболда қанчалик мушкилот ва хатар кўрмасин, бу жасоратни хуш қабул қилишга мажбур, чунки муҳаббатдан ҳам илгари йигитлик тақозоси шу эди.

Ул ўз яқинида турган қора тугунни ушлаб қаради.

— Бу нима, Раъно?

— Бу... бу сизнинг эски кийимларингиз.

— Нима учун бу?

— Башарти сиз хоҳласангиз.

Анвар паранжими, деб чамалаган эди. Мантиқсиз бу жавоб уни шоширди.

— Хўб, сенинг ризолигинг йўлида... — деди Анвар ярим товушда. — Меним эски кийимларим сенга нима даркор?

Раъно жавоб бериш ўрнига узун сўлиш олиб ёнидаги тугунни еша бошлади.

— Паранжи олмадингми, ахир?

— Ҳозир... — деди Раъно ва қорongида бир нарсалар қила берди.

Паранжиси ҳам бордир, деб ўйлаган Анвар уни ўз ҳолига қўйиб турди. Бирар дақиқадан кейин Раъно ердан бир нарсани тутиб қўзгалди, паранжи каби узайган нарса ичидан «чоқ» эткан бир нарса ерга тушти.

— Топиб олинг шуни.

Анвар ерни тимискилади.

— Нима эди?

— Аямга берган амонатингиз.

Анвар тушкан нарса олтинлар эканини пайқади, узоқни ўйлаган Раънога қарши юрагида яна ҳароратлироқ муҳаббат сезди.

— Топдингизми?

— Топдим.

— Туринг энди.

Анвар Раъно билан бошлашиб ҳужрадан чиқди ва ўз ёнида паранжи ёпинган қизни эмас, телпак ва тўн кийган ёш, ўспурин бир йигитни кўрди...

— Бу нимаси, Раъно?

Раъно жавоб бериш ўрнига йўлакка қараб юра берди. Дарбозани очиб кўчага чиққандан сўнг, Анвар Раънонинг олдига тушиб, йўл бошлади ва ўзида енгиллик ҳис этди. Чунки Раънонинг йигит суратига кириши андозасиз маъқул; бемаҳалда паранжилик хотинни бошлаб юриш миршаб ва қоровулларда ҳам турли шубҳа тугдиргани каби, Анварнинг ўзи учун ҳам ўнггайсиз бўлар эди. Гўё бир ўртоги билан кетиб боргандек парвосиз кўринган Анвар, бурилишка етканда ўзидан ўн қадам орқадаги ҳамроҳини кутиб турди. Ғуруби[1] яқинлашқан қип-қизил ой Анвар тўхтаган муюшга кўлага каби заиф нур сочар эди. Раъно Анвар ёнига етиб «қаёққа юрамиз», деган каби бир йўлга ва бир ҳамроҳига қаради. Соч ўрумларини телпак остига босиб, тўни тўпуғи устига тушаёзган «ёш йигит» Анварнинг кўзига яна ҳам дўндуқроқ кўринди. Анвар Раънонинг тўнини бир оз кўтариброқ ушлатди, онда-сонда телпакдан чиқиб қолган соч толаларини яширди ва «ўнгга» деган ишоратни қилди. Раъно олдинда, ундан икки-уч қадам орқада Анвар йўлга тушдилар. Енгил бедона маҳсиси билан қала кафши кичкина оёгига жуда ҳам келишкан Раъно, гўё учкандек тез юриб борар, орқада келган Анвар гояи омолга[2] ошиққандек ундан қолишмасқа тиришар эди. Узоқ юрдилар. Элли қадам чамаси нарида гулхан ва гулхан теварагида уч-тўрт нафар кишилар кўриниб, Раъно тўхталди.

— Тўхтама, Раъно, — деди орқадан Анвар, — сен писанд қилмагандек, парвосиз гулхан ёнидан ўта бер, мен улар билан сўзлашиб қолсам, нарироқда кутиб тур.

— Миршаблар бемаҳалда қўймас эмиш-ку.

— Мен билан сени кўяр... Қўрқмай боравур.

Раъно иккилангансумон йўлга тушти, гулхангача ўн қадам қолганда миршаблардан бири ҳайқирди:

— Тўхта!

Раъно Анварга қараб тараддудланди, Анвар юра беришка ишорат қилиб, тезлик билан гулхан ёнига етди. Анварни таниган миршаб ва қоровуллар таъзиман ўрунларидан қўзгалдилар.

---

[1] *Қуруб* — ойнинг ботиши.

[2] *Қояи омол* — умид-мақсад.

— Қўзгалманглар, — деди Анвар гулханда исиниб,— даҳбоши ҳам шу ерда эканлар...

Анвар «даҳбоши» деб атаган юм-юмалоқ киши Қорунбой исмлик бўлиб, миршабларнинг қизиқроги, шунинг учун ундан «даҳбоши» деб истеҳзо қилар эдилар:

— Ёнингизда бесақал билан бемаҳалда нима қилиб юрибсиз, тақсир? Одамзодга ишониб бўлмас экан-да...

Анвар, «даҳбоши»нинг кўзи Раънога тушиб қолганини онглади. Гулхандан ўттуз қадамча нарига бориб тўхтаган «бесақал»га кўз қирини ташлади.

— Зиёфатда эдик, даҳбоши.

— Ҳа-а-а-а-а менам айтдим... Уй бу ёқда қолиб, энди қаёққа кетапсиз, тақсир?

Анвар қўлини яқиндан иситмакчи бўлиб гулхан тарафка бир қадам бости.

— Эшитмадингизми, ҳали?.. Мен Раис кўчадан... янги ҳавли олдим.

— Муборак, муборак.

Анвар қутлуг айтиб, улар билан хайрлашди. Миршаблар унинг ҳурмати учун қўзгалишиб қолдилар.

Гулханчилардан элли қадамлаб узоқлашқач, Раъно Анварнинг етиб келиши учун йўл устида тўхтади.

— Нима деяпти у гўрсўхта?

Анвар ҳиринглаб кулди ва Раънонинг елкасига қокди:

— Юр, юр, йигитча. Гўрсўхта тўғри айтяпти.

— Етаёздиқми, қаерга борамиз?

— Яқин қолди, кечаги хотиннинг уйига...

Раъно олдинга тушиб кетди, узоққина сўзсиз боргандан кейин орқасига қайрилиб сўради:

— Ўзлари яхши одамларми?

— Яхши, яхши, — деди Анвар ва ўн қадам чамаси индамай борди. — Сен уй егасидан қочиб ўлтурма, ўзи меним огам... Тузукми, Раъно?

— Хўб.

Яна бир оз юриб торроқ бир кўчага бурилдилар. Султоналининг дарбозасига еткунча иккиси ҳам огиз очиб гапиришмадилар.

52. ДЎСТЛИҚ «КАРОМАТИ»

Эрталаб хоннинг ҳарамдан чиқиш вақти яқинлашқан, салом ва истиқбол учун хослардан саккиз-тўққузи йигилган эдилар. Шу кутиш асноси эшикда ҳовли-

қиб Султонали кўринди. Қора бармоги билан хослар ичидаги Абдурауф тунқотарни ўз тарафига имлаб, орқасига қайтди. Абдурауф тунқотар ажабланган ҳолда даҳлизга чиқиб, ўзини четка олиб турган Султоналига, нима гап, деган ишоратни қилди. Султонали лабини тишлаб, қўли билан тунқотарни ўз ёнига чақирди. Тунқотар маҳсичан оёгини ерга босиб Султоналининг ёнига келди.

— Хўш?

Султонали бошини икки елкасига иргатиб, лабини тишлаб олди.

— Мирзобошимизнинг миси чиқиб қолди-ку.

— Хўш, хўш?

Султонали тунқотарнинг қулоги остига энгашти ва ярим товуш ичида деди:

— Мирзо Анвардан онҳазратка номуссизона бир хиёнат содир бўлди.

Тунқотар бошини қуйироқ тушуриб, Султоналининг афтига эгри қаради:

— Масалан?

— Мирзо Анвр уч-тўрт кундан бери меним ҳавлимда қўниб юрар эди, — деди Султонали ва сўз ораси уёқ-буёққа қараб қўйди. — Чамаси устозига бир хиёнат қилгандан кейин меним ҳавлимда ётиб юрган экан... Ўз устозини билмаган бу бепадар, олампаноҳнинг ҳам бетларига оёқ қўйишдан тоймай, мазкур устозининг қиблагоҳ учун мувофиқ кўрилган қизини йўлдан оздириб, бу кун кечаси уни қочириб меним ҳавлимга олиб келди... Гарчи ўз ҳавлимда ётқан меҳмоним ва дўсти қадрдоним бўлса ҳам, валинеъматимнинг ҳаққи намакларини унуткан бу беҳаёнинг андишасизлигидан ҳар мўйим бир ништардек кийимимдан тешиб чиқаёзди. Унинг йигитлигига тилда таҳсин ўқуб, ичдан лаънат айтиб, жанобни хабардор қилиш учун югуриб келаётқаним-да бек ака.

Тунқотарнинг кўзи қинидан чиқаёзиб, бир-икки қайта соқолини қўли билан букиб ямлади.

— Падар лаънат. Ўзи ҳозир сизнинг уйингизда?

— Ҳа, ҳа... Қиз ҳам шунда. Ҳанобнинг раъйларини билиш қийин-ку, бироқ менга қолса, вақт қочирмай уни ҳозироқ қўлга олиш керак-да.

— Бўлмаса-чи, — деди тунқотар елкасини қисиб, — мен ҳозир арз қилай. Раҳмат сизга.

Тунқотар ҳузури хоска кириш учун шошилди. Сул-

тонали хоннинг «ҳаққи намагини» бенуқсон адо қилиб, хотиржамъ девонга қайтди. Анварнинг энг содиқ кишисининг охирги «каромати» ниҳоят шу бўлди.

Кўб фурсат ўтмади. Девоннинг даричаси ёнига келган тунқотар Султоналига чиқ ишоратини қилиб, ўзи нарироққа кетди. Ҳовлиққан, энтиккан Султонали оёгини онда-сонда ташлаб, девонхонадан чиқиб келди.

— Марҳамат?

— Ушлашка буюрдилар.

— Айни каромат, — деди Султонали. — Иккисини ҳам албатта?

— Албатта.

Ёнига тўрт нафар ясовул олиб, Султонали йўлга тушти. Ташқи дарбоза ёнига қантарилган отлардан бирисига миниб, тунқотар ҳам уларнинг изига кирди. Озгина юргандан кейин, тунқотар яёвлардан ўзди. Унга етиб юриш учун Султонали ва ясовуллар елиб бордилар. От билан баробар югуришар, озгина кейинда қолсалар, отлиқ тунқотар тез юришга қистар эди. Шу йўсун ҳаллослашиб, узоқ чоптилар... Бурулишқа етканда Султонали бир оз сустланиб, ўзидан ўн от адими йироқда борган тунқотарни чақириб тўхтатди ва қўлини ўнгга силтади. Тор кўчага кириб кетдилар. Уч дақиқа чамаси елгандан сўнг, Султоналининг дарбозаси кўринди. Султонали тўхтади...

— Ўша кўриниб турган дарбоза... Озгина таҳаммул қилинсин-чи, бек почча, меним киришим яхши бўлмас, дейман?..

Тўрт адимча олдинда борган тунқотар отнинг жилавини тортди.

— Нима учун?

— Меним дўстлиқ отим бор... Мен четроқда турсам маъқул бўлмасми?

— Маъқул, маъқул.

— Раҳмат... Дарбозадан кирсангиз меҳмонхона бор; ул шунда бўлса керак, қиз эса ичкарида эди.

Султонали шу сўзни айтиб, ўзини қаршидаги дарбоза йўлагига олди. Тунқотар йигитлар билан дарбозага қараб кетди. Дарбозанинг ҳар икки табақаси ҳам ланггиллаб очилган, ичқари тарафдан хотин ва ер кишининг сўзлашкан товушлари эшитилар эди. Тунқотар отдан тушиб жилавини ясовуллардан бирининг қўлига берди:

— Сен от билан шу ерда турасан, дарбозадан на

хотин ва на эркак кишини чиқармайсан, — деди тунқотар. — Сиз йигитлар, мени орқамдан киринг, Анварни кўрганингиз он ҳеч нарсага қарамай, қўлини боглангиз.

Ясовуллар садоқат нишони кўрсатдилар. Тунқотар уч-тўрт қадам ичкари юрди ва йўлак даромадида тўхтаб ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан эр ва хотин сўзларини эшитди.

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!..

— Шарманда бўлиш ҳеч гап эмас, — деди ичдан тунқотар.

— Вой шўрим қурсин!..

— Албатта шўринг қуруйди, моча!.. — деди тунқотар.

Тунқотар, йигитларга «орқамдан» ишоратини қилиб, бирдан саҳнга чиқди... Саҳннинг ўртасида қўлида бир қогоз ушлаб, бошини қуйи солган Солиҳ махдум турар эди. Махдумнинг ёнида икки киши, улардан берироқда паранжилик уч хотин қадалган эдилар. Тунқотар ва ясовулларнинг шарпаси билан ҳамма чўчиб кетди. Махдум қўлини бир-бирига уриб, оҳ чекти:

— Шарманда бўлдим, расво бўлдим!

Тунқотар шошиб, олпонг-толпонг махдумнинг ёнига келиб етди.

— Нима гап?

Махдум шарт этиб, пешонасига уриб, йиглади:

— Сўзлагали тил йўқ... Жанобнинг олдиларида шармисор, газабка сазовор бўлдим... Эрталаб уйгонсақ, бепадар ожизамиз йўқ... Саросима уён-буён югуриб турганимизда, мирзо Султоналиникидан, қизингиз бизникида, деган хабар борди. Биз аёллар билан югуришиб келсак, бир онда...

— Хўш, хўш?

— Ҳаромзода Анвар уни йўлдан оздириб, бу ердан ҳам олиб қочибдир... Ҳарчанд ичкари ва ташқарини излаб, ушбу хатдан гайри асар топмадиқ... Эвоҳ!

Хотинларнинг биридан йиги товши эшитилди. Тунқотар махдумнинг қўлидаги хатни юлққандек ўз қўлига олди.

«Иззатлик мирзо Султонали оғамизга! Маълум бўлсинким, синглингиз билан маслаҳатлашиб ўз ҳаётимиз учун сизникида туришни хавфлик, деб ўйладиқ. Гарчи дўст кўринсангиз ҳам, баъзи нолойиқ ҳаракатларингиз бизни шубҳага солди. Айниқса, хотинингизнинг Раънога бузуқ

қиз билан қилған каби муомаласи яна бизни хавотирға туширди. Шуларга мабни[1] *алдаған каби сизни ўрдаға жўнатишқа, сиздан сўнг уйингиздан кетишка мажбур бўлдиқ. Дунёда дўсти содиқни топиш қийин экан. Сизга ҳарчанд: «Мен ошиқман, қиз маъшуқамдир, олампаноҳка қилған бу хиёнатим ёлғиз ўз тарафимдан содир бўлған жиноят эмас», — десам ҳам сиз «Ёшлиқ қилибсан, марҳаматлик подшоҳинг ҳақини унутибсан!» дейсиз. Лекин сиз шу қиз йўлида ҳатто бош муншийликдан ҳам кечиб турғанимни ўйламайсиз. Бунинг учун мен сиздан ранжимайман. Аммо сизни инсон фаҳмлаб, уйингизга дўст олиб келганда бу қадар тундлиқ, бу қадар риоясизлиғингиз кишига қаттиғ таъсир қиладир. Ичкарида ҳатто қиз бечоранинг бошиға ёстиқ ҳам бермаганлар. Баракалла сизга, баракалла янгамизга, баракалла одамгарчиликка!..*

Аддои дўстингиз Анвар»

— Одамгарчиликни ҳам билади, бу туз кўр қигур!— деди заҳарханда ичида тунқотар ва хатни букиб ёнига солди. — Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб беринглар-чи!

Хотинлардан бири ичкарига қўзгалди. Рузвон йўлакда турган бўлса керак, хотин ички эшик ёнида тўхтаб, йўлак билан сўзлашди. Тунқотар эшик ёнига келди.

— Сиз шундамисиз, янга?

— Ҳа, айланай.

— Сиз бу гаплардан нима биласиз?

Рузвон эшик панасига яшириниб, бир оз жавобсиз турди ва бир-икки томоқ қириб қўйди:

— Уч кундан бери мирзо Анвар отлиг йигит бизнинг меҳмонхонада ётиб турар эди, айланай... Шу йигит бу кун ярим кечада бир қизни бошлаб келди, мен ҳайрон бўлиб мирзонгиздан сўрасам, шундай-шундай гап... Жуда хафа бўлиб кетдик-да, айланай. Кет дегали юз чидамайди, киши чақиргали яна вақт эмас; мирзонгиз билан кенгашиб, эмди ҳарчи эрталабгача жой берайлик, тонг отса, буларнинг татигини бергувчилар топилар-ку, ахир, дейишдик. Тонг отди, мирзо Анвар у кишига: «Мен бунда яна бир кун тураман, шунгача бизни эҳтиёт қилсангиз бўлади», деган эмиш. Мирзонгиз шошиб ўрдага кетди, у кишидан кейин мен ҳам тинч ўлтуралмадим, айланай. Қўшнимизнинг боласини қизнинг уйига чоптирдим. Бир вақт мен билан

[1] *Мабни* — биноан.

сандалда ўлтурган қиз уйдан чиқди, мен ташқарига чиққуси келдими, деб бепарво ўлтураберипман, айланай... Шу чиққани билан қайтиб кирмади-қўйди. Кўнглим гаш тортиб, ҳавлига чиқиб қарадим. Йўқ, ташқаридамикин деб шу турган жойимга келган эдим, уёқдан булар келишиб қолди... Бўган гап шу, айланай!

Тунқотар афсус чекиб махдумнинг ёнида турган кишиларга яқин келди.

— Сизлар нима қилиб юрасиз бу ерда?

— Биз... биз мирзо Султоналининг қўшнилари бўламиз.

— Жуда яхши, хизмат?!

Тунқотарнинг кариҳ[1] бу муқобаласидан кишилар сиқилиб қолдилар.

— Мен кўчада эдим, — деди бириси қўрқа-писа,— уёқдан домла билан аёллар келиша берди... Аёллар йиглашқанга мирзонинг уйида бир гап бўлганми, деб...

— Текин томошачиман, дегин... Хўб, сен-чи?

— Мен ҳам мирзо Султоналига қўшни бўламан, — деди иккинчи киши: буниси ўзига бир оз тетикроқ эди. — Бироқ мен, сизларнинг гапларингизни эшитиб, бир нарсага ҳайрон бўлиб турипман-да.

— Мен шунга ҳайрон бўляпманки, янгамнинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўз ёнида паранжилик хотин билан чиқиб кетса керак эди... Боя мен уни дарбозадан чиқиб борганида кўрдим, ёнида хотин-потин деган гап йўқ эди.

— Ёлгизмиди?

— Ёлгиз-ку эмас эди, бироқ ёнидагиси аёл эмас, дўндиққина бир бесақал эди.

Тунқотар қўшнининг сўзига тушунмади, елкасини қисиб қўйди.

— Сиз аниқ кўрибсиз, Карим ака, — деди у ёқдан Рузвон. — Қиз кечаси келганида ҳам эркак кийимида эди.

— Об, падар лаънат! — деб юборди тунқотар.

Устига тог агдарилган махдум бошини яна қуйироққа солиб, ҳўнгир-ҳўнгир йиглади.

— Бўлар иш бўлган... — деди тунқотар атрофига хитобан, — улар-ку, албатта, қўлга тушиб жазосини топар, бироқ жанобнинг шаънларига жуда огир гап. Биноан алайҳ, шу ердаги сирга воқиф бўлганларнинг

[1] *Кариҳ* — ёқимсиз, хунук.

вазифаси бу ҳодисани кишига сўзламаслик, кўрган-кечирганини шу ерда қолдириб кетишлик!

Кишилардан: «Албатта, албатта!» деган жавоб бўлди. Сўнгра тунқотар махдумнинг ёнига келди.

— Сизда гуноҳ йўқ, бироқ қиз ўсдиришни билмас экансиз.

— Бандамиз, бандамиз, — деб йиглади махдум.— Илоҳи жувонманг бўлсин, мени ерга қаратди.

Паранжидаги хотинларнинг бири бўлган Нигор ойим пиқ-пиқ йиглади. Тарбузи қўлтуғидан тушкан тунқотар ясовулларнинг олдига тушиб, тарс-турс кўчага чиқди, йигитлардан бирининг кўмагида отқа миниб, жилавини қўйди. Султонали яширинган дарбозага етканда йўлакай чақириб ўтди:

— Мирзо Султонали, чиқинг. Қочқан, падар лаънатлар!

Султонали кўзини катта очиб, дарбозадан чиқди.

— А, чинми?

— Қочқан, — деди тунқотар хатни Султоналига узатиб, — ўқуб, яна менга қайтаринг, жанобга ҳам кўрсатишимиз керак...

... Султонали шу ҳодисанинг иккинчи куни хонга қилган садоқатининг самарасини ҳам кўрди, яъни бош мунший бўлиб белгиланди.

53. ЧАЁННИНГ НАМОЙИШИ

Бу кеч масжид ҳужраси яна обод, катта шамъни тоқчага қўндириб, очиқ танчага писта кўмир солиб, маъюс, бир-бирига ёнма-ён ўлтургучи икки муфти қўлларини оловга товлар эдилар. Ҳужранинг тўрдаги тоқчасига беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган, уларнинг варақ тахида — «Шарҳи мулло Жомий», «Ақоиди маъалҳавоший», «Ҳикматул-айн», «Алвиқоя», «Сияри шариф» каби сўзлар ёзилган эди. Кун ботиш тоқча деворига гул равишида туширилган дуо ёки шунинг каби муқаддас калималар ёзиглиқ бир қогоз ёпиштирилган. Сирлар билан турланган қозиқларнинг бирига бева хотиннинг декчасидек бир салла илинган эди.

Шаҳодат муфти касавни олиб, чўғни титди ва кенг кўкрагини шишириб нафас олди.

— Ажаб бедаво дард-да.

Калоншоҳ мирзо бошини иргатиб қўйди.

— «Сўйган ёрим сен бўлсанг, кўрган куним не бўлгай», — деб давом этди муфти. — Улуламир қадрношунос бўлгандан сўнг қийин экан. Шу оқпадарнинг қўл остида ишлагандан девонни ташлаб кеткан беҳроқ.

— Сабр қилинг, домла, сабр: «Инналлоҳа маъассобирин».[1]

— Албатта... Ва лекин Султоналидек бемаънига бош эккандан, ҳар рўз ўн таёқ еган яхши.

Хуфтанни ўқугандан сўнг таҳорат янгилаб юрғучи мулла Абраҳмон ҳужра эшигида кўринди. Кичкина ховонча бошидаги оқ тепчима тўппи ва қора узун соқоли уни ҳиндиларнинг савдогари қиёфатига қўйган эди. Мулла Абдураҳмон ичкари кириб, қозиқдаги саллани оқ тўппи устидан кийди.

— Мен жанобларнинг сўзлари билан уйга овқат буюрмадим-а?

— Лозим эмас, биз уйдан овқатланиб келганмиз.

Мулла Абдураҳмон танча ёнига келиб ўлтурди ва ер остидан Шаҳодат муфтига қараб илжайди.

— Шундай қилиб, мирзо Анварни қиз билан қочирдингиз?

— Қочириш бўлса, қочирдиқ ва лекин қордан қутулиб ёмгурга тутилдиқ, мулла Абдураҳмон.

— Мен эшитдим.

— Куллу явмин батар[2] — буниси ундан ҳам қабиҳроқ бўлди... Беш кундан бери юраклар зардобка тўлди, мулла Абдураҳмон, — деди муфти. — Кеча бизникига йўқлаб борган экансиз. Сиз кетибсиз, мен келибманда; кўб афсус қилдим. Бу кун мулла Калоншоҳни олиб, сиз билан суҳбатлашиб қайтайлиқ, деган ниятда...

— Қуллуқ, тақсир қуллуқ, — деб мулла Абдураҳмон қимирлаб ўлтурди. — Мен Анвар билан Султонали можаросини фақат кеча мирзо Боисдан эшитдим. Бу тўғрини аниқроқ билиш учун жанобингизнинг хизматингизга борганим эди... Хўш, ҳаводис нима?

— Ҳаводисми? Қани сўзланг-чи, мулла Калоншоҳ.

Калоншоҳ, сўзлай беринг, дегандек Шаҳодат муфтининг ўзига ишорат қилди. Шаҳодат муфти кўзини юминқираб, ҳаводисдан[3] саҳифа очди:

— Ҳаводис шулки, Анвар борасига сизнинг олган

---

[1] Оллоҳ сабр қилғучилар билан биргадир (Оят.) *(муал.)*.

[2] *Куллу явмин батар* — кундан-кун баттар.

[3] *Ҳаводис* — ҳодислар, воқеалар.

нишонингиз жиддан тўғри тушиб, биз куткандан ҳам зиёдроқ самарага эришкан, яъни мағрур ғўдагимиз қизни олиб қочқан...

Мулла Абдураҳмон ҳакимона илжайди, Шаҳодат муфти давом этди:

— Чамаси, нисфи шаб-ярим кеча асноси, дўстим, деб ёнида қиз, Султоналининг уйига келган. Султонали тонг отқунча икки ғўдакнинг қўйнини пуч ёнгоққа тўлатиб чиққан, эрта билан улар уйқуда ётқанда, Султонали ўрдага югуриб келган; воқиъани тунқотарга сўзлаб, тунқотар хонга йўлиқиб, хоннинг буйруги билан ёнларига ясовуллар олиб келсалар, ошиқ-маъшуқ йўқ, улар жойида Султоналига аталган бир сабнома[1] бор... Чамаси, Султонали аблаҳлик қилиб, Анварни бад олдириб қўйган ва тонг вақти, улар уйқуда экан чоқда гойиб бўлиб, яна шубҳани ортдирган бўлса керак. Султонали Анвар билан қизни тутиб беролмаса ҳам, баҳарҳол хонга яхши кўриниб, Анварнинг ўрнини олишқа муваффақ бўлди. Барча ҳаводис мана шундан иборат.

Абдураҳмон ҳикояни эшиткандан кейин, бир неча вақт сўзсиз ўлтурди. Танчадаги оловни тузатар экан, ер остидан муфтиларга қараб илжайди.

— Мирзо Боисдан ҳам шу маолни[2] эшиткан эдим, — деди ниҳоят. — Жаноблрнинг фикрлари балки тўғридир, аммо мен бу маолдан бир оз шубҳа қиламан...

— Яъни, масалан?

Абдураҳмон қўлини ўйнаб, яна бир оз сукутда ўлтурди, сўнгра лаби оҳиста-оҳиста очилиб юмила бошлади:

— Бу ҳаммаси Султонали билан Анварнинг ўйунидир, деб ўйлайман... Бу андишамга бир неча сабаблар ҳам бор. Жаноблардан махфий эмасдирким, биз ўзаро қандай яқин бўлсак, Султонали билан Анвар ҳам ўзаро шундай қалин дўст эдилар. Бинобарин, ақлга «қарга қарганинг кўзини чўқур эканми?» деган савол келадир; жаноблари шу борани қандай тушундилар экан.

Шаҳодат муфти Калоншоҳка қараб қўйди, Калоншоҳ парвосизроқ кўринар эди. Орада яна бир неча вақт сукут ҳукм сурди.

— Султонали сармунший бўлиш учун дўстидан кечса ҳам мумкин, — деди муфти. — Иккинчи тарафдан, сизнинг фикрингиз ҳам эҳтимолдан баъид[3] эмас.

---

[1] *Сабнома* — сўкиб, таҳқир қилиб ёзилган хат *(муал.)*.

[2] *Маол* — мазмун, маъно.

[3] *Баъид* — узоқ.

— Султонали дўстидан кечмай туриб ҳам бу найрангни қилса мумкин эмасми, домла? — деб кулди Абдураҳмон. — Масалан, хон олмоқчи бўлган қизни қочирғучи Анвар икки бошдан-ку, қайтиб сармунший бўлолмайдир, бошқа тарафдан, хиёнаткор дўсти бўлиб танилган Султоналининг ҳам ҳаёти таҳлика остида турадир... Бас, шу ҳолда бу найранг тўқилган бўлса, яна тўғриси, шу ҳийлани Султоналининг амнияти талаб қилган бўлса, сиз билан мен гайраз қандай мантиққа суяна оламиз?

Шаҳодат муфти ўрнидан турди, Абдураҳмоннинг ёнига келиб орқасини қоқди:

— Раҳмат, ўглим, раҳмат. Сени туққан онангга ва ўқутган устозингга раҳмат.

Абдураҳмон ерга қараган ҳолда илжайди. Шаҳодат муфти унинг ақлига таҳсин ўқуй-ўқуй, нос чакиб, ўз жойига ўлтурди.

— Мулла Калоншоҳ-а, шу гап бизнинг ақлимизга асло келмабти-да?

Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшулмай, тунд ўлтурғучи Калоншоҳ, парвосиз қўлини оловга иситди.

— Мен шу андишани ҳам қилган эдим, — деди бир оздан кейин Калоншоҳ, — лекин ақлим бовар қилмаган эди ва ҳозир ҳам бу фикрга қўшула олмайман.

— Сабаб?

— Боис шулки, Султонали Анварга суиқасд қилмаганда ҳам унга ҳеч гап йўқ эди. Аммо ул хонга қаробат[1] ҳосил қилиш учун азтаҳидил Анварнинг қасдига тушканким, бунда шубҳа йўқ.

Ўзгалар тарафидан сўзланган фикр ёки баҳс ҳар қанча мантиқий бўлганда ҳам Калоншоҳнинг қарши чиқиш феъли бор эди. Унинг бу феълига яхши тушуниб қолган Шаҳодат муфти бош чайқади.

— Биз янглишамиз.

Калоншоҳ яна юқоридаги сўзини такрорлади:

— Бачи маъни янглишамиз? Мулла Абдураҳмоннинг ўзи ҳам ўйлаб кўрсин, башарти Султонали дўстлиқ юзасидан Анварни қочириб юборганда ҳам унга ҳеч бир зарар йўқ эди. Бас, Султоналининг ҳамма ҳаракати тўғри, Анварга хиёнат қилиши мансаб умидида эканлиги шубҳасиз.

Орада ўз фикрига қарши шунча раддия ўтса ҳам

---

[1] *Қаробат* — яқинлик.

парвосиз, гўё мурoқабада[1] ўлтургучи мулла Абдураҳмон яна илжайиб бош кўтарди.

— Султоналининг Анвар билан ати-қатилиги ўрдада ҳар кимга маълум-ку, домла. Башарти ўз уйида турган Анварнинг хиёнати тўғрисида ўзини тагофулга солса, мардумнинг кўнглига нима гап келар эди, айниқса, жанобларингиз қандай андишага тушар эдингиз... Ожизнинг фикримча, ул найрангбозлар бир ўқ билан неча қушни урганлар, масалан, жанобга Султоналининг садоқати зоҳир бўлди, сармуншийлик вазифасига беозор ўлтуриб олди ва учунчидан, мардум кўзини бўяди.

— Баҳарҳол... баҳарҳол Анварга қарши чиқмаганда ҳам Султоналини на хон на биз айблай олар эдик.

— Хўш?

— Хўш-пўши йўқ, — деди қизишиб қолган Калоншоҳ — биравнинг устига айб қўйиш учун, шаръан шоҳидлар лозим, даъвони исбот қилиш керак... Хах-хах-хах, сен фалончи гуноҳкор билан дўст эдинг, деб кишини айблаш. Масалан, ушбу даъвони қилғучи ўзингиз ҳам уларнинг маслаҳати устида бўлмагансиз; фақат шундаймикин, деган мулоҳазада сўзлайсиз, ҳолбуки, сизнинг сўзингизнинг шаръан тўрт пуллик қиймати йўқ, ука...

Калоншоҳ жуда қизишиб кетди, «шаръан сўзингизнинг тўрт пуллик қиймати йўқ, ука» таҳқири билан мулла Абдураҳмон ҳам бўзариб олди.

— Меним сўзим бир мулоҳаза, тақсир, мулоҳаза шаръан исботка буюрилмаган. Ҳоказо, ўзингиз айтганча, гўё маснад[2] учун жон отиб юрган Султоналининг зоҳир[3] ҳаракатига ҳам ишониб бўлмайдир.

— Шунинг каби, сизникига ҳам вусуқ[4] йўқ.

— Мен айтаяпман-ку...

Жанжалнинг каттага кетишини фаҳмлаган Шаҳодат муфти Абдураҳмоннинг сўзини бўлиб, орага тушди:

— Баҳс нима ҳожат? Мулла Калоншоҳники ҳам тўғри, сизники ҳам ҳақиқат... Аммо ҳозирги масаламиз қайси фикр тўғрилиги устида эмас, қайси йўл билан Султоналини бу ўрундан олиб ташлаймиз борасида.

Кўб йиллардан бери бирга юриб, ўз руҳига тушуниб

---

[1] *Мурoқаба* — мушоҳада қилиш.
[2] *Маснад* — мартаба.
[3] *Зоҳир* — ошкора, очиқ.
[4] *Вусуқ* — ишонч.

қолган Шаҳодат муфтининг бу сўзи билан Калоншоҳ озгина ёришди.

— Ана бу бошқа масала, — деди, — мулла Абдураҳмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тадбир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат[1], деб билиш бус-бутун хато.

Шаҳодат муфти бу масалани ёпиб, иккинчи тарафка ўтишка шошилди. Чунки Абдураҳмон яна бир илжайиб икки огиз сўз айтса, Калоншоҳнинг огзини тикиш огир ошар, Шаҳодат муфти буни яхши онглар эди.

— Халос, халос, — деди муфти, — менда воқиъ ҳологи фараҳ[2] ҳам фақат шунинг устида, йўқса, илми гайбни[3] ким билибдир. Аммо мулла Абдураҳмон мулоҳазасининг қиймати шундаким, Султонали муаммосини тез ҳал қилса бўлур.

Муфтининг сифориш[4] сўзлаши билан Калоншоҳ жуда ҳам ўзига келиб қолди ва «ҳалли қандай» деб ёвошқина сўраб ҳам қўйди.

— Ҳалли осон, жуда осон, — деди муфти. — Биз мулла Абдураҳмоннинг мулоҳазаси айни билан жанобга бир ариза ёзамиз, холос.

Мулла Абдураҳмон намойишкор Калоншоҳка қараб, ўнг қўли билан манглайини қашиди... Аммо Калоншоҳ қаноатланмагандек қилиб бош чайқади.

— Хон Султоналининг садоқатига қаноат ҳосил қилган, яна шу ҳолда бу аризага ишонардирми?

— Агар ҳақиқатни айтилса, хон ўзидан бошқа ҳеч кимга эътимод қилмайдир, — деди муфти, — хайр, Султоналига эътиқод қўйган ҳам бўлсин, яна бу тақдирда ҳам биз аризани ёза берамиз. Нега? Агар ишонса, Султоналини ўрдадан ҳайдар, ишонмаса, яна бизга нима зарар; бу гап сизга қандай ўхшайди, мулла Абдураҳмон?

Абдураҳмон кўзини катта очиб, тўғри топқан каби бош иргатди.

— Аризамиз ўрунласа кўб яхши, билъакс, ўрдадан ўзимиз ҳайдалурмиз, — деди Калоншоҳ.

— Нима учун? — деб сўради муфти.

---

[1] *Маҳзи ҳақиқат* — фақат тўғри гап.

[2] *Менда воқиъ ҳологи фараҳ* — мендаги ҳалиги хурсандлик.

[3] *Илми ғайб* — гойибни билиш, келажакда бўладиган воқеани олдиндан билиш. Бу хусусият фақат Оллоҳга хосдир.

[4] *Сифориш* — меҳрибонлик, ҳурмат.

— Ахир аризани ким берганлиги маълум-ку.

— Йўқ, — деди муфти. — Биз ариза остига имзо қўймаймиз, Калоншоҳ.

— Имзосиз ариза муътамад[1] бўлмас.

— Муътамад бўлсин-бўлмасин бизга нима зарар; баҳарнавъ шу эҳтимолни хоннинг қулогига еткарсак бас-да, Калоншоҳ.

— Кимнинг дастхати билан ёзасиз?

— Бу осон, сиз бунисидан хотиржамъ бўлинг, Калоншоҳ!

Калоншоҳ ноилож ариза ёзишқа рогиб[2] бўлди. Аризанинг шу мажлисда, мулла Абдураҳмон ҳузурида ёзилиши мувофиқ кўрилиб, муфти таҳрирга ўлтурди.

54. ИККИ ХИЛ САДОҚАТ

Кечаси ёмгур савалагандек ёгиб турадир... Қоп-қоронги, олти қаричлиқ тор кўчанинг муюшида турган бир кўлага ёмгурдан қочқан каби, кичкина эшик панасига сиқилган ва зўр бериб эшикни қоқадир.

— Ким?

— Мен, очинг.

— Сафармисан?

— Ҳа.

— Эшик занжири «ширқ» этиб кўтарилди. Ёмгурда бўккан Сафар ўзини торгина, олди очиқ йўлакка олиб, эшикни занжирлади.

— Тинчликми?

— Тинчлик, — деди эшик очқан кампир. — Нега кеч қолдинг, Сафар?

— Ёмгурни кўрмайсизми...

Сафар кампирнинг орқасидан сўзланиб саҳнга чиқди. Тор саҳннинг йўлак қаторида, тўрт бўйра эни катталигида ости бир қаричқина ердан кўтарилиб ишланган каталак айвоннинг тўр тоқчасида қора чарог сасиб ёнадир. Сандалнинг бир чеккасида гўза сугуриб ўлтургучи бир кекса кўр киши қўлидаги гўза пўчоқ ва суғурган пахтаси билан бошини баланд кўтариб ҳавлидаги сўзга қулоқ солиб турадир. Сандалнинг иккинчи тарафида, юзини рўймоли билан яширган, хотинми, қизми — ўлтуриб, сандалнинг учунчи томонида, бир тўда чиқарилган пахта орасида чигириқ кўринадир...

[1] *Муътамад* — ишончли.

[2] *Рогиб* — мойил.

— Ойим қизим бизни жудаям уялтирди, Сафар, — деб сўзланди кампир. — Шунча қайтарсақ ҳам бўлмайди, эрта-кеч отасининг ёнида гўза сугуришади.

— Синглим зериккандир-да, опа, — деди Сафар. — Эсон-омон ўлтурибсизми, почча, ассалом алайкум.

Кўр киши бошини яна ҳам баландроқ кўтариб, икки тарафка чайқади.

— Ваалайкум салом... Ҳа, нега жим бўлиб кетдинг, Сафар? Мулланинг олдига киракo, ёмгурда ивидингми, хўб.

Сафар танчадаги юзини яширгучига қарамасликка тиришиб даромади айвондан бўлган ҳужра эшигига чиқди.

— Эски ҳикояларингизни сўзлаб, опамни зериктирмай ўлтурибсизми, почча?

— Ҳа, ҳа, — деди кўр киши, — қизимнинг ўзиям ҳикояга жуда уста экан-да, дам мен ҳикоя айтаман, дам ойим қизим айтади: асти қўйсанг-чи бизни, Сафар.

— Бали, бали.

Сафар ҳужранинг эшигини очиб, ичкарига кирди. Сандал устига қора чарог қўйиб, олдига китоб ёзган Анвар Сафар бўзчининг истиқболига қўзгалди.

— Ўлтуринг, ўлтуринг, шу ишингиз ёмон-да, мирзам... Саломатмисиз? Зерикмадингларми? Уч кун кечикдим-а. Мендан хафа бўлган чиқарсиз-ов... Ҳа деганда у ёқдан хабар бўлавермади, унинг устига аёллар навқасланиб[1] қолди...

— Зарари йўқ, тоза ивибсиз, Сафар ака. Асли бу кун ҳам чакки овора бўлгансиз.

— Жаззаси чопонни солиб ташлаш-да, мирзам, — деди Сафар чопонини ечиб. — Қани ўлтуринг... Юртда тинчлик, ёр-дўстдан сизга салом, мирза огайнингиз хотиржамъ мирзабошлиқни қилаяпти... Мен бўлсам, сенгаям бали, устозинггаям бали, деб юрибпан.

Анвар илжайди. Сафар бўзчи сандал ёнига ўлтуриб, маҳсисининг қунжидан бир қогоз олди. Анвар қогозни ундан олиб сандал устига қўйди. Қозиқда осилган чопонини келтириб, Сафарнинг яхтакчан елкасига ёпти.

— Шамоллайсиз, Сафар ака, ўраниб ўлтуринг.

— Ҳамма вақт койиб қогансиз-да, мирзам, — деди Сафар ва устига ёпилган беқасам чопоннинг астар-

---

[1] *Навқасланиш* — ҳолсизланиш, дармонсизланиш, касалга чалиниш.

аврасини текширди. — Тоза яхтак киймаган эдим, бунингиз менга увал-да, ука, — деб сиқилинқиради.

Анвар ўлтурар экан, эътиборсиз қўл силкди ва сандал устидан хатни олиб очди:

«Баланд мақом, лойиқи эҳтиром, буродарим мирзо Анвар.

Дўстлар шод, душманлар ғамгин, явми саодат[1] яқиндир. Фалак кажравлиги аҳли салоҳ[2] устига ҳар рўз ҳар ранг[3] жавр туғдирса ҳам, ба ҳамаҳол[4] лайли залиманинг[5] явми навираси[6], риёзати қавиянинг[7], ажри азимаси[8] бордир. Жаноби сарвари коинот,[9] мушриклар[10] шарридин[11] сақланмоқ учун ўзларини ғор паноҳига олған эрдиларким,[12] бу амсолингиз[13] каби уммати ҳақиқийларға[14] суннат бўлди. Баъда, камина дўсти хосдин[15] арзи ихлос[16] шудирким, барча тадбирларимиз шоҳи мажнунга[17] ва ғайри ашқиёға[18] баайни афсун каби таъсир қилиб, ўткан хатда ёзған мулоҳазаларим хаёлдан ҳақиқатка ошмоқда. Каминага хоннинг эътимоди ёндошмоқда ва ул андишаларимиз эҳтимоли биздин узоқлашмоқдадир. Можаро бир неча кун сир бўлиб кечса ҳам, алҳол ўрдадин баъзилар бу сирга воқиф бўлғанға ўхшайдирлар, маъаҳозо[19] очиқ сўзлашка ҳеч кимда ҳад йўқ. Аммо, иккинчи тарафдин, сизни излашка махфуй бюруқлар берилди, дарбоза беклари ёниға хуфиялар юборилди, бинобарин, сиздин илтимос, ушбу хавфлар кўтарилгунча бениҳоят эҳтиётда бўлиш, Тошканд ниятини бир неча ҳафтага мавқуф[20] қўйишдир. Хизматингизга

---

[1] *Явми саодат* — саодатли кунлар.

[2] *Аҳли салоҳ* — тўғри кишилар.

[3] *Ранг* — турли.

[4] *Ба ҳамаҳол* — ҳамиша.

[5] *Лайли залима* — қора тун.

[6] *Явми навира* — нурли кун.

[7] *Риёзати қавия* — катта машаққат.

[8] *Ажри азима* — улуғ мукофот.

[9] *Жаноби сарвари коинот* — пайгамбар.

[10] *Мушрик* — Оллоҳга ишонмовчи, будпараст.

[11] *Шарр* — ёмонлик, гуноҳ иш

[12] Муҳаммад пайгамбар исломни ошкора таргиб этаётган даврида Макка мушрикларининг таъқибидан Мадина шаҳрига қочиб, Абу Бакр ва бошқа саҳобалар билан бирга ёлда ғорга яшириниб жон сақлайдилар. Султонали шунга мисол қилялти.

[13] *Амсол* — мисол.

[14] *Уммати ҳақиқий* — пайгамбар ёлидан борганлар.

[15] *Дўсти хос* — яқин дўст.

[16] *Арзи ихлос* — самимий арз.

[17] *Шоҳи мажнун* — ошиқ хон.

[18] *Ғайри ашқиё* — ўзга золимлар.

[19] *Маъаҳозо* — шу билан бирга.

[20] *Мавқуф* — тўхтатиш.

Сафарбой билан ушбу хатни озғина кечиктириб юборишим боиси ҳам, мазкур хавфлар борлиғидан бўлиб, маълумингиздир, Сафарбойнинг табиъатида андак бебоқлик[1] ва лоқайдлиқ бор. Бинобарин, мухобароти дигаримизни[2] унинг аёли воситасида қилсамми, деган андишадаман. Зеро, аёл киши, ба ҳарҳол, мардум назарига яхши ва кундуз кунлари борса ҳам хавфсиз. Аммо бошқа эҳтиёт ўзингизга мунҳасир[3]. Зинҳор ва садди[4] зинҳор, ҳамсоялардин хотиржамъ бўлинмасин. Соний — сизга тегишлик ғариба[5] хабар шудирким, кеча ўрдадин қайтиб келсам, меҳмонхона саҳнида уч нафар йигит ўлтирибдир. Ҳар учави ҳам бизнинг Фарғона кийимида бўлмаған бу йигитларни ариза ёздирғали келганми, деб ўйладим. Салом-аликдин сўнг уларни меҳмонхонаға олиб кирдим. Истифҳоми[6] сабаби ташрифдин сўнг, йигитлардин бири меним ким эканлигимни аниқлаб олди, баъда, афсус чекиб, сизнинг можаронгизни сўзлади. Мен тамом ҳайратда қолиб, хуфияларми, деган андишага тушдим. Бу ҳодисани кимдан эшитдингиз мирзо Анварга қандай алоқангиз бор, деб сўрадим. Опамдан эшитдим, ўзим мирзо Анварнинг оғаси бўламан, деган жавобни берди. Мен таажжубда қолдим; зеро, оғангиз борлиғини сиздин эшитмаган эдим. Ўткан хатимда ёзғанимча, бу йигитка ҳам опангизға берган жавобни айтдим, яъни, ўзимни оқлаш учун ҳодисага бирмунча ёлғон аралаштириб сўзладим. Йигит-оғангиз бўлмиш афсус четки, ўн йиллардин бери Қўқонда бўлмағанлиғини, бухоролиқ бир саркарда эшигида хизмат қилғанлиғини, қариндошларини кўриш учун Бухородан Самарқандга келиб, у ердаги катта оғасини тополмағанини, ундан Қўқонға ўтиб, бунда ҳам сизга йўлиқолмай қолғанини сўзлади. Баъдаз унинг устидаги шубҳам бир оз зойил[7] бўлиб, кўнгил кўтардим. Оғангиз бўлмишнинг ёнидағи йигитлар бизнинг бу тарафнинг кишисига ўхшамайдирлар. Булар оғангиз бўлмишнинг ҳамроҳлари, Қўқонни томоша қилғали келган эмишлар. Сизга оғалиқ даъво қилғучининг исми Қобилбой, туси сизга ўхшаб келса ҳам, ўзи тўла, паҳлавон йигит ва ҳар учави ҳам забардаст кўриндилар. Ҳарчанд қистасам ҳам, уларни овқатқа тўхтатиб бўлмади. Сиз кечаги

[1] *Бебоқлик* — 1. ҳайиқмаслик; 2. Мулоҳазасизлик.
[2] *Мухобароти дигар* — бундан кейинги ёзишма, аълоқа.
[3] *Мунҳасир* — боғлиқ.
[4] *Сад* — юз.
[5] *Ғариба* — ажаб, таажжубли.
[6] *Истифҳом* — сўраб билиш.
[7] *Зойил* — ёъқолмоқ, аримоқ.

мактубингизда меним сармунший тайинланишимдан ташвишланиб, орада муфтилар, Абдураҳмонлар бор, сизга бирар заҳмат етарми, деган андишани ёзибсиз. Воқиъан, меним учун бу хавф бор, бундан кўз юмиб бўлмас. Модомики, «садоқатим он ҳазратка офтобдин равшанроқ бўлди, девонда мендин ғайри мавсуқроқ[1] киши топилмади, баъдаз сармуншийлик менга ҳавола қилинди, холос». Ўткан хатимда ёзганимдек, бу «марҳамат»дан бош тортишқа ҳеч бир йўл топмадим, агар узр баён қилсам, сизни тутиб беришка бўлган ҳаракатимнинг сохталиги очилиш эҳтимоли бор эди. Чунки хонға садоқат бизнинг «одамлар» фикрича, бирар манфаат тақозосидир. Агар мен хонға «садоқатлик қул» эканман, бу «садоқат» замирида бир манфаатим бўлмоғи лозимдирким, ул ҳам ўз дўстимни ҳалоғи «садоқатимға» қурбон қилиб, эвазига сармуншийлик масҳадини олишимдир. Башарти шу масҳаддин бош тортсам, менга ишончсизлик туғилиши шубҳасиз эди. Бас, шу мажбуриятда мен бу вазифани қабул қилдим. Менга заҳмат етиши тўғрисида сиз ташвиш чека кўрмангиз, модомики, тақдирим шу экан, тағйири[2] мумкин эмасдир. Бу йўлда қанчалик заҳмат чекимайин ва ҳатто бошим ҳам кетмасин, меним учун қийматлироғи инсонга садоқат ва шу садоқатни то ўлгунча қўлдин бермасликдир. Синглиммиз Раънобибига салом айтурсиз. Ота-оналарига ҳеч бир зарар бўлмади, фақат «ҳадя»ларнигина қайтариб олдилар. Охирғи сўзим яна эҳтиётлик устида: зинҳор-зинҳор ҳар эҳтимолга қарши ҳозир турилсин.

Аддои мирзо Султонали.»

Анвар мактубни тугатиб, олдида ёниб турган қора чароққа тутиб, куйдирди.

— Эҳтиёт керак-а, Сафар ака?

— Албатта, мирзам, албатта.

— Бу кеч қоласизми, кетасизми?

— Кетмасам бўлмайди, Султоналингиз хафа қилади, ука.

Анвар кулди.

— Кетсангиз, хат ёзиб туришим керак экан, — деди ва тоқчадан сиёҳ-қалам олди. — Исидингизми, Сафар ака?

— Ҳа, ҳа... Жон кириб қолди, мирзам.

---

[1] *Мавсуқ* — ишончли.

[2] *Тағйир* — ўзгартиш.

* * *

... Биз ўткан 51-фаслда Анвар билан Раънони Султоналининг дарбозасида қўйиб, 52-фаслга сакраган эдик. Шунда чала қолган бир неча аҳволни ҳозир айтиб кечмасак, муҳтарам ўқувчига Султонали масаласи бир оз онглашилмай қоладирган кўринди. Шундогки, Анварнинг мажбурият остида Раъно билан келиши Султоналини жуда ҳам шошириб қўйди. Икки орада кучлик муҳаббат борлигига яна бир карра амалда қаноат ҳосил қилганидек, уларнинг истиқболини қоронгиликда кўрди. Яна шу ҳолда матонатини йўқотмай, «дўстинг учун қон ют» мақолидаги каби, уларни қаҳрамонликда табрик этди. Анвар эса фақат ўз истиқболи устидагина қайгириб қолмай — чунки Раъно ва ўзининг истиқболлари мундан кейин ё чик, ё пук эди — аммо икки ўртада бу ботқоққа тойиб кетиши аниқ бўлган Султонали масаласида жиддийроқ ўйлади. Зеро, мулла Абдураҳмонга илҳом бўлганидек Анвар тинчкина Раънони ёнига олиб қочса, албатта Султонали ушланар эди. Мулла Абдураҳмоннинг фикрларидан ташқари, Султоналининг ўз хотини Рузвонбиби орқалиқ махдумнинг уйи билан қилинган китоб алоқаси ҳам бор, энг охирда муфти ва Абдураҳмонларнинг Султоналига кучлик адоватлари... Шу мулоҳазаларини Султоналига баён қилиб, фикр сўраганида, ундан аҳамиятсиз жавоб олди. Чунки дўстлиқ тақозоси ҳар қандай огирлиқ қаршисида матонат, кўкрак керишдир, бошинга тог йиқилиш эҳтимоли бўлганда ҳам турган жойингдан силжимасликдир — Султонали шу эски қонун тобиъларидан ягона вакил эди. Лекин Анвар ўз дўстини балога қўйишни хоҳламади. Ҳар эҳтимолга қарши чора кўришни лозим топиб, ўқувчига маълум йўлларни Султоналига таклиф қилди. Табиъий, ул кўнди. Шу юсун эртага уйналатурган томошага Султоналининг хотини ҳам ўргатилди, ҳатто ярим кечада қўшни Каримбой ҳам уйқудан уйготилиб, бир тилло баробарига ёлгон гувоҳ тикланди ва шу ондан бошлаб Анвар билан Раъно Каримбойнинг уйига чиқиб яшириндилар.

Маълумдирким, эртаси кун ҳар ким ўз рўлини яхши адо қилиб, иш жуда силлиқ ўтди, ҳатто бу ўртада Солиҳ махдум ҳам оқланиб қолди. Султонали шу кун кечқурун Тойир акани Сафар бўзчига юборди. Чунки бу ишда сирдон бўлиш ва Султоналига кўмаклашиш учун энг мувофиқ ҳам ишончлик киши бирдан-бир Сафар

бўзчи эди. Хуфтан асносида Сафар бўзчи етиб келди, воқиъани эшитиб, дафъатан мирзони яшириш учун шаҳарнинг четрогида бўлган яънасининг уйини жўплади. Дарҳол яънаси, яъни опасининг уйига югуриб жой ҳозирлатди ва шу кечасидаёқ Анвар билан Раънони элтиб жойлаштирдиким, қолгани ўқугичимизга маълумдир. Аммо Анварнинг ҳийласи хон ва яқинларига шундай яхши таъсир қилдиким, биз буни Султоналининг сармунший белгиланишидан онглаймиз.

* * *

«Қирр-қирр» хат ёзиб борган Анвар, савогич қалам учини сочига суйкаб, қаламга ёпишқан лос қилчигини тушурар экан, Сафар бўзчига юз ўгирди:

— Мундан сўнги келишингизда мирзо Султонали ёнингизга бир киши қўшса керак. Сиз шу йигитни бу ерга олиб келасиз, ўзи меним огам бўладир, хўбми?

— Хўб, мирзам, хўб. Мирза огайнингизга шуни тойинлаб битсангиз бўлди-да.

— Шундай, мен битяпман.

Анвар яна ёзувга қаради, Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўлтурди. Ташқарида ёмгур тинаёзиб, кучлик шамол қўзгалган, ёмгур томчиларни гоҳо том устига тўпиллатиб қаттиг тушурар, дарича тирқишидан кирган шамол билан қора чарог чайқалиб-чайқалиб ёнар, айвондаги кампирнинг чигиригидан гижиллаб чиққан товуш мушук бола мавлаган каби ҳужрага эшитилиб турар эди.

55. БАРИМТА

Кун чошкоҳдан ошиб, Чорсуда халқ олаговири бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди. Чорсуда бўлиб турган тарс-тўполон гўё бу уч йигитни аллалар эди. Бошига биттадан шапарак кир ёстиқ қўйиб, остига яланқават тақир кўрпача ёзган ва устига гуппи чопонини ёпиб, яна шу ҳолда баҳузур хуррак отиб ухлаган бу уч йигит мусофирга ўхшар эдилар. Улар шу йўсун роҳат қилиб ётқанда, тахтабандлик дўкон ёнига ташқаридан бирав келиб тўхтади ва ҳамма товшин қўйиб, бақириб юборди: «Тўхта, ҳовв Наврўзқул!»

Ухлағучиларнинг иккиси пинагини бузмади, аммо дўконнинг тўрида ётқан чувак бир йигит сўчиб, боши-

ни кўтарди, уйқулиқ кўз билан атрофига қарагандан кейин, ҳамёза тортди, керишди, сўнгра энг четда ётгучига кўзи тушиб, ёнидаги йигитни туртди:

— Тур, Шариф, тур, пешин бўлубту.

Иккинчи йигит кўзини очди:

— Эй, қўйсанг-чи, Раҳем.

— Тур-да, ахи, ана Қобелбой ҳам кеб тўхтабту.

Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидаги учунчи йигитка қаради:

— Палаъпат, қачон келган экан?

— Ким билсин... Инисини бо учратдимикин? Қани, уйгот-чи, палаъпатини.

Шарифбой ётқан жойидан қўлини узатиб, Қобилбойнинг муртидан тортди, Қобилбой гиншиб уйгонди:

— Тек ёт, Шариф.

— Инингга йўлиқдинг-чи?

— Йўлиқдим, икавингга салом айтди, — деди Қобилбой ва юзини улардан четка ўгуриб олди. — Бир оз тинч қўй, ухлайман.

— Эби, эби, — деди Раҳим, — буродаринг аҳволини гапур-да, ахи. Бир падари уйқуки, пешинга чиқин[1] бўлса; кўчага бўлиб ётқан тўпалангни гўшингга иласанми?

— Кеч келдим, кўб жоврама-чи, Раҳим.

— Қорунни тўйгузиб, сўғун, ухла, акун[2] қорунлар ҳам пиёз бўлиб тўхтабту, нонуштани қайерга қиламиз, Шариф?

— Чойхонага қиламиз.

— Қани, сен ҳам кафанингни ёпиниб шунда чикин ётма, палаънатинг бо ухлаб кетдими?

Иккиси туриб кийина бошладилар. Раҳим узун белбогини тўғрилар экан, бир қанча чақа ва тангалари ерга сочилиб тушти.

— Ўҳў, ўҳў, сабил, — деди Раҳим пулларни териб.— Худо буларни ҳам кўб кўрди чоги, акун, Қўқонинг бизга тўғри келмади, иш топилмайде, пул сочиладе, оч қоламиз чоги, Шариф?

— Қобелбойнинг Қўқонжонига лаънат, — деди Шариф, — лоақал темирчи ҳам шогирд олмайди, бизга бирон иш топиб бермаса, тўппа-тўғри нар ҳар Қобелнинг устига минамиз.

Буларнинг вақирлашига уйқуси ўчиб кеткан Қобил,

[1] *Чикин* — ... гача.

[2] *Акун (акнун)* — энди.

тўнгур-тўнгур бир нарсаларни сўзлаб, ёстиқдан бошини кўтарди.

— Чумчуқдек чирқиллашдинглар-да, тожиклар, — деди Қобил. — Ишсиз қолган бўлсаларинг, Тошкандга кетамиз.

— Ана-ана, яна топди гавни, — деди Раҳим. — Валдир-валдир қиласан, Қобелбой акун, Тошканд бориш учун пул қани?

— Пул топилад.

— Пул топилади? — деб кулди Раҳим, — бу бепадар бойбаччангизни қара, Шарифбой.

— Пул топилади, — деди яна Қобилбой ва яхтагининг чўнтагига қўл солди. — Паст одамларсан-да: биринг темирчининг ўғли, иккинчинг шустагарнинг[1] боласи...

— Вой-вой, — деди Раҳим, — назари баланд бўёқчининг ўғлидан хафа бўллем!

Қобилбой чўнтагидан бир нарса олиб, уларнинг оёги остига ташлади ва ўзи огзини катта очиб, ҳамёза тортди.

— Ана пул, керак бўлса ол, сендек ифлосларни бир йил боқади.

Раҳим билан Шарифбойнинг оёқлари остига икки тилло келиб тушти, улар бир олтинларга ва бир Қобилбойга қараб қолдилар.

— Эби, кимни ўлдурдинг?

— Ота касбим одам ўлдириш эмас.

— Иниси берган, — деди Шариф. — Кани, ининг билан кўришдингми, Қобел?

— Кўришдим.

— Одами нагз бўлган?

— Одами нагз.

— Акун шу қочиб ёта берайкан-да, — деди Раҳим.— Бирон чора боқсин-да, айтмадинг-чи, ахи?

— Айтдим... Пайт топиб ҳаммамиз Тошканд кетмакчи бўлдиқ.

— Бале-бале! — деди Раҳим ва Шарифка қараб қош қоқти. — Тошканд кетамиз дегани тексиз[2] эмас эканда, палаънатингни. Ҳай, иш битти, Қобелбой, Тошкандга юрамиз, ўрусингни ҳам бир кўрайлик.[3]

---

[1] *Шустагар* — мато оҳорловчи.

[2] *Тйексиз* — бекор.

[3] Шу вақтларда Тошканд ўрус қўлида эканлиги унутилмасин *(муал.)*.

Шариф ерда ётқан икки тиллони олиб Қобилга узатти:

— Ма, тиллонгни киссангга тиқ, Қобел.

Қобил олмади.

— Тилло ўзларингга, икавинг бир тиллодан бўлиб ол.

— Аччигингни қўй, ахи биз сенга даҳанаки айтдикда.

Қобил кулди ва парвосиз кийина берди.

— Олмайсанми, палаънат?

— Ўзларингга деяппан-ку, иним сенларга атаб берди.

— Биздан қарзи йўқ-ку, ахи?

— Тушунмаган одамларсан-да, — деди Қобил. — Иним қочиб ётқан ҳолда уларни меҳмон қилолмадим, деб сенларга шу икки тиллони бериб юборди... Энди тушундингми?

— Вой, палаънат... Ҳали сан бизни ўз пулимиз билан бетимизга урдинг?

Қобил кулди. Улар иккиси бирининг огзидан бири олиб, Қобилни паст уриб, Анварни мақтаб кетдилар.

— Сан отанг ўгли эмассан, агар отанг ўгли бўлсанг, мирзо Анвардек меҳмондўст бўлайдинг. Мирзо Анвар меҳмоннинг бетини кўрмай, бошидан тилло нисор[1] қилганда, сан палаънат бизни туконхонага қамаб қўясан. Буродаринг бўлмаса, Қўқонжонингни кўтариб огзингга урайдик, мурунингдин магзи саринг оқиб тушайди!

Қобил бир нарса деб тўнгиллади.

— Э, тўнгиллама, палаънат. Биз пул ошноси эмас, одам ошноси... Сени бозори подшога олиб чиқса, огзига тиши бор деб саккиз пулга ҳам олмади, ба худо!

Улар шу ҳангаманинг устида эдиларким, Чорсудаги шовқин-сурон ичидан баҳайбат бир ҳайқириқ эшитилди: бозор ола-говири бирдан кесилиб, бу учави ҳам ташқарига қулоқ солиб қолдилар:

Эй-й-й-й-й-й-й...
— Бозор аро йиғилишиб гул терганлар!
Қасам ёдлаб, подшоға сўз берганлар!
Мирзо Анвар отлиғ элга маълум киши,
Ўрда ичра қаламкашлик эрди иши.
Арзимаган гуноҳига қочди, кетди.

[1] *Нисор* — сочиш.

Бундин андак подшоға озор етди.
Унинг дўсти Султонали номлиғ мирзо,
Бу қочишдан чекмакдадир беҳад изо
Мирзо Анвар гуноҳига тойилди зор,
Халойиқни тўхтатишдан мақсадим бор.
Эрта пешин асноссида Султонали,
Орсиз Анвар гуноҳига ўлгай, бали.
Жамиятда ҳозир бўлса осий Анвар,
Ёки унинг дўсти ошнасидин бирар.
Гуноҳингга Султонали ўлар, десин,
Эрта пешин вақти, афсус, сўлар десин.
Имонлик қул нафси учун дўстин сотмас,
Гуноҳи йўқ ошносини ўтка отмас.
Қулоқ солған гуноҳсизнинг фарёдиға,
Дард қолмағай, етар ҳар вақт муродиға!

Жарчи тўхтади, шовқин-сурон яна эскича давом етди. Жарнинг давомида қулоги тиккайиб, кўзи катта очилган Қобилбой сукутка кетди...

— Нега хомуш тўхтадинг, Қобел? Акун жарчинг нима деб вақирлади?

Қобил жавобсиз бошини чайқади.

— Гапур, — деди Шариф. — Мирзо Анвар, осий Анвар, деяпти чоги?

Қобил яна жавоб бермади.

— Забонинг бор, ахи, буродарингни тутканлар-чи?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега ундай чикин хомуш тўхтадинг?

— Энди тутмакчилар...

— Энди тутмакчилар? — деб заҳарханда қилди Раҳим. — Дарди харинани тутади.

— Тушунмай ётибсанлар, анови кун биз бир мирзонинг уйига борган эдик-а.

— Ҳай.

— Ана шуни, сен Анварнинг дўсти эдинг, деб баримта[1] ушлаганлар... Эртагача Анвар келмаса, шу Султоналини ўлдурар эмишлар...

Жар маъносига энди тушунган йигитларнинг юзида бирдан ўзгариш кўрилди, кўзларида газаб, нафрат ўти ёнди:

— Бу хон йўқ[2], бу даюс! — деди Раҳим. — Акун

---

[1] *Баримта* — гаров.
[2] Бу хон эмас... *(муал.)*.

санинг лабингга кесакни ман суртай, ўртогим Шарифни ўлдир? Бу хон йўқ, бу даюс. Азбаройи худо, даюс!

Қобил лабини тишлаб, секинроқ ишоратини қилди. Чунки хуйланиб кеткан Раҳим бутун дўконхонани бошига кийиб бақира бошлади.

— Бу хон йўқ, бу даюс! Вой дар даҳанат хонаша!..

— Секин-секин! — деди қўрқувлик Қобил ва ўрнидан туриб кетди, — бир фойдаси борми, жинни!

— Вой дар даҳанат хонаша!..

Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради.

— Қўй акун, даюснинг мени ҳам бўғиз қилсин... Вой дар даҳанат...

Раҳимнинг эскидан шунинг сингари асабий оғриги бор эди. Шариф билан Қобил унинг феълига яхши тушунар, ул бирар ҳақсизликка дуч келса, гарчи масаланинг ўзига тааллуқли бўлмаганда ҳам шунинг сингари жинни бўлиб олар эди. Раҳим уч-тўрт дақиқа сўкуниб, титраб дўконхонани бошига кўтаргандан кейин тинчиди, Қобил дўконхона эшигини ёпиб, ўртоқлари ёнига келди. Учави бир неча вақт хомуш ўлтурдилар.

— Шу бевафо дунёга бир иш қиламиз, Қобилбой,— деди яна кўзи олаланган Раҳим. — Даюсингни зиндони қайерга?

— Зиндонини нима қиласан?

— Ана ман бор, ана Шариф, ана сан, — деди Раҳим. — Шу тунга учавимиз бориб ё ўламиз, ё шу бечорангни рўшноликка оламиз.

Қобил манглай остидан Шарифка кўз юборди. Шариф кулимсиб, Раҳимга қаради.

— Э, сенгачи бало шуд?[1]

— Неч чи, — деди Раҳим. — Акун биз дунёга нима олиб борамез, ҳай ўллук; дунёга ўн тилло пулимиз қолайдими, ё уйга сочини тараб тўхтаган хотунимиз қолайдими?

— Йўқ, қолайтикони йўқ, — деди кулиб Шариф.

— Дасташа гир, — деди Раҳим. Шариф билан Қобилга икки қўлини чўзиб, улар иккиси ҳам илжайган қўйи қўлларини бердилар. — Лафзатон якми?

— Як-як, Раҳим дав.

— Ҳазилаш нест?

— Нест.

---

[1] Э, сенга нима бало бўлди?

— Тамом, — деди икки қўлини бўшатиб Раҳим. — Шуд.

Бу аҳдлашишдан сўнг учави ҳам хомуш қолдилар. Ташқарида шовқин-сурон давом этар, узоғроқ жойдан қаландарлар талқини эшитилар ва дўкон ёнидаги бир каллапаз зўр бериб ёғлиқ хасипини махтар эди. Полос устидаги чўпларни ўйнаб ўлтурган Қобилбой узоқ сукутдан бош кўтарди.

— Меним бир неча ерларга боришим керак экан.

— Қаёнга?

— Кеча мени олиб кеткан бўзчининг уйига, ундан кейин инимнинг олдига.

— Нима учун?

— Балки Султоналининг қамалиши ёлгондир, агар чин бўлса, иним билан, албатта, кенгашиш керак. Ўрунсиз кучаниб қолмайлиқ-да.

Шариф Қобилнинг сўзини маъқуллаб, бош иргатди.

— Ҳай, кет, — деди Раҳим. — Биз шу ерга бўламиз, ханжарларни чархка тоблаймиз. Кўб тўхтама, палаънат.

Шариф ва Қобил унинг жиддиятидан кулимсишдилар. Қобил дўкондан чиқди.

56. ХАЙР ЭНДИ, РАЪНО!

Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жасурроқ шахсларни кўб учратамиз. Шунинг билан бирга, уларни нақадар кучлик иродага молик бўлмасинлар, яна ҳиссиётларига маглуб кўрамиз. Масалан: ҳикоямиз қаҳрамони Раънонинг жасорати, хонга қарши исёни, ҳатто маъюс қолган Анварни йўлга солиши — ўз замонаси учунгина эмас, бизнинг ҳозирги асримиз учун ҳам лойиқи таҳсин ва Раъно ёшлиқ қизларимизга ибратдир.

Лекин иродаси кучлик шу Раъно ҳозир яна ҳиссёти қўлида маглуб эди.

Бу кеча Анвар огаси билан кенгашиб, шу кунлар миёнасида Тошканд кетишни ўзига жазм қилди. Раънога ҳам Кўқон билан видоълашиш огир сезилмади. Аммо, масала қатъий ҳал қилингач, Раънода бир тарафдан қўрқунч, иккинчи тарафдан қизиқ яна бир жасорат тугулди; кампир билан биргалашиб ота маҳалласига борар эмиш; ўзи биравнинг йўлагида туриб, кампир орқали онасини айтдириб чиқар эмиш.

Туни билан шуни ўйлаб чиққан Раъно, эрталабдан бери Анварни хафа қилар, ўз сўзида исрор этар эди. Кичкина ҳужранинг сандалида қаршима-қарши ўлтургучи Анвар ва Раъно бир-бирисидан ўпкалик қиёфатда эдилар.

— Ҳиссиётка қаттиг берилибсан, Раъно... Ҳар қадамингда сени бир фалокат кутадир, менга қолса аямга ҳам ишониб бўлмас.

— Паранжи ичида борган Раънони таниш учун ҳеч кимда каромат йўқ; аямга нега ишониб бўлмасин?

— Сен қочқан, аянгнинг обрўсини тўккан қизсан...

— Ҳеч, ҳеч... Аямнинг кўнглини мен яхши биламан, аям сиз ўйлаган хотинлардан эмас ҳеч.

— Яхши, йўлда ҳам сени ҳеч ким танимасин, кампир ҳам аянгни алдаб олиб чиқсин, аянгнинг ўзига ҳам ишонайлиқ; яна ҳар ҳолда меним учун шу қасдингдан кечсанг нима бўлади Раъно? Биз Тошкандга бориб еткан кунимизоқ, соглигимизни ва узримизни айтиб, хат ёзармиз-ку, жоним.

Раъно жавоб бериш ўрнига бирдан йиглади, анча вақт кўз ёшисини юзи орқалиқ тўкиб турди.

— Балки мен... аям билан абадий кўришмасман.

— Ҳай Раъно, Раъно, — деди Анвар. — Худоёр юз йил яшайди, биз Тошкандда ўламиз, деб ўйлайсанми? Хайр, кўб бўлса Худоёр яна беш йил яшасин, ваҳоланки, унинг зулми шу йўсун давом этканда, биз чамалаган бу фурсат ҳам кўб; зеро, зулм неқадар кучайса, унинг умри шунча қисқа бўлиши тажрибалар билан собитдир. Агар шунгача ҳам сабринг етмаса, бошқа чораси топилар, Раъно, масалан, аянгни Тошкандга чақирармиз ёки гапни бир оз эскиткандан сўнг Қўқонга ўзимиз ҳам келсак бўлади.

Раъно жавобсиз яна кўз ёшисини тўка берди, бу ҳолдан сиқилган Анвар, Раънога бир оз қараб турди:

— Хўб, йиглама. Ҳали бир-икки кунсиз йўлга чиқолмасмиз, бу кун кечаси акам келса, эрта бозорга чиқиб йўл ҳозирлигини кўрса, ҳар ҳолда бириси кун кечқурун жўнашимиз ҳам аниқ эмас. Бинобарин сен ошиқмасанг ҳам бўлади. Ундан сўнг, сенинг ўйлаган йўлинг жуда қалтис, бу тўғрида бошқачароқ тадбир топармиз...

Раъно индамади, бир энтикиб ором ҳавосини ютди ва рўмоли билан кўз ёшисини қуритди. Анвар ўпкалик илжайиб Раънони янди. Улар шу ҳолда экан, ҳужра

девори кўча тарафдан уч-тўрт қайта гурс-гурс урилди. Иккисининг ҳам қулоқлари тиккайиб бир-бирисига савол назари юбордилар...

— Бегона киши эмас, — деди бир оздан кейин Анвар. — Мен Сафар ака билан кундузи учун девор уришни шарт қилган эдим... Сен чиқиб кампирга айт, эшикни очсин.

Раъно ҳужрадан чиқди. Бирар дақиқадан кейин ҳавли саҳнига бир неча оёқлар кирди. Бемаҳал йўқлашдан Анварнинг кўнгли гаш тортиб, келгучини Сафар ака бўлар деб ўйлади. Ҳужра эшиги очилиб, ичкарига бири орқасидан бири — Қобилбой билан Сафарбой кирдилар. Анвар яна онглашилмовчилиқ ичида қолди, Сафар аканинг тинчсиз — ҳаяжонли кўзи Анварнинг илгаридан кўриб қўйган бир неча эҳтимолларини хотирлатиб, уларга жой кўрсатди.

— Вақтсиз йўқлашларингиз сабабсиз бўлмас, — деди товшини секинроқ чиқариб Анвар. — Биздан хабар топқанларми?

Сафар ҳамроҳига қараб, икки қўлини қовуштириб енглари ичига олди.

— Йўқ...

— Султоналини қамаганларми? — деб яна сўради Анвар. — Қамаганлардир?

Сафар ва Қобил бир-бирларига қарашдилар.

— Шундай, мирзам, шундай... Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолдиқ-да.

Анварда қонсизланиш ва кипрак остларида ҳаракат кўрилди.

— Зарари йўқ, қутқарамиз... Қачон қамаганлар?

— Кеча кечқурун... Боя бизнинг уйга Султоналининг хотини келган эди, мен шундан эшитдим. Унинг устига акангиз бориб қолди...

— Сиз кимдан эшитдингиз, ака?

Жарчи хабарини ва бу тўғрида ўртоқлари билан берган қарорини Қобилбой сўзлади. Анвар огасининг сўзини жиддий эшитиб, бир неча вақт ўйлаб ўлтурди.

— Сиз ва ўртоқларингизнинг ҳамиятларингизга раҳмат... Лекин бу йўл билан Султоналини қутқариш қийинроқ, балки мумкин ҳам бўлмас, деб ўйлайман.

— Агар биз унинг қамалган жойини билсак, нима учун мумкин бўлмасин, Анвар? Ўртоқларим юраксиз йигитлар эмас, бу ёгидан хотиржамъ бўлингиз.

— Раҳмат. Албатта, бу жасоратни юраксиз кишилар

қилолмас. Меним бу жасоратка умидсиз қарашим сабаби шунинг учунки, бундай шартлик ва нозик ҳабслар[1] аксар ўрданинг ўзидаги овоққа қамалгучи эди.

— Ўрдага кириш қийинми?

Анвар бош чайқади.

— Ҳеч мумкин эмас, тун бўйи элли нафар йигит ўрда қўргони остидан айланиб турадир.

Қобилбой маъюс Сафар бўзчига қаради. Сафар бўзчи зўр бериб мўйлабини тишлаб, узар эди.

— Зиндонга қамаган бўлсалар, эби бор экан-да, тақсир.

— Эби... Зиндонга қамашлари эҳтимолдан узоқ, Сафар ака.

Яна бир неча фурсат сукутда қолдилар. Қобилбой ҳар он тўпписини қайириб, бошини қашир эди. Анвар сандал кўрпасидаги бир ипни узиб олмоқчи бўлгандек қўлини силтар эди.

— Зиндондан хабар олдиришимиз керак экан-да, Анвар?

— Хабар олинса... бўлади.

Қобилбой Анвардан шу жавобни олиб, Сафар бўзчига юз ўгирди:

— Мирзонинг уйига бир киши юборсақ-да, унинг хотини эрига таом келтирган бўлиб зиндонга борса... Шу қандай бўлар экан, Сафар ака?

— Маъқул, ука, маъқул.

— Сизга-чи, Анвар?

Анвар тўғри ишорасини берди.

— Бояги андишамизни ҳам айтиб ўтайлик, — деди Қобилбой. — Биз йўлда бир тўғрини мулоҳаза қилиб келдик, Анвар. Сўзнинг рости шуки... Сиз бу уйдан ҳозир кетсангиз маъқул. Ҳарчи одам боласи-да. Ҳалигидек жони кўзига кўриниб иқрор бўлиб қўйса...

Анвар бош чайқаб, кулимсиди.

— Султонали ундай одам эмас, бундан хотиржамъ,— деди Анвар қаноат билан ва бир оз ўйлаб турди... — Аммо Султоналининг хотини, тўғриси, бир оз хавфлироқ; хотин киши эримни қутқараман, деб нодонлиқ қилса, иш расво...

Сафар бўзчи боя Султоналининг хотини келганда, Қобилбойнинг ниятини эшитиб хотиржамъ бўлганини сўзлади.

— Жуда яхши қилинган, раҳмат... Ҳали унинг уйига

[1] *Ҳабс* — маҳбус.

киши юборсангиз, яна уқдириш, хотиржамъ қилиш керак, шундай ишонтирилсинки, эрта пешингача еринінг озод бўлишига шубҳаси қолмасин, ҳатто уни бу йўсун алдаса ҳам бўладир. Эрта билангача қутқарилса, хўб, қутқарилмаса Анварнинг ўзи бориб қутқарар эмиш, агар сен шунгача сабр қилмасанг, эрингнинг яна жазо тортишига сабаб бўласан, дейилсин.

— Хўб, мирзам, хўб.

— Сизга яна бир хизмат, Сафар ака, — деди Анвар, Сафар ҳозирлик ишорасини қилиб, энггашиб олди. — Хизмат шуки, синглингиз мен билан бирга турмаса, сиз олиб кетсангиз...

— Хўб, хўб.

Анвар ўрнидан турди ва ҳозир қайтиб киришини сўзлаб ҳужрадан чиқди. Кўр киши зўр бериб гўза сугурар, кампир чигириқ чиқарар, Раъно эса, кўзини бир нуқтага тикиб, сандал ёнида ўлтурар эди. Анвар ҳавлига тушиб, Раънони ўз тарафига имлади. Иккиси ҳавлининг чеккарогига бордилар.

— Эшитдингми, Раъно?

— Нимани?

— Уларнинг сўзини?

— Йўқ.

— Бизнинг бу ердалигимизни сезиш эҳтимоллари бор экан, Султонали қамалган, иқрор қилса эҳтимол эмиш...

Раънонинг кўзи қавариб кетди.

— Аҳ?

— Қўрқма... Сен ҳозир Сафар ака билан кетасан, мен ҳам бошқа жойга бораман. Йўл ҳозирлигини кўриб битиргунча бир неча кун айрилишиб турмасак бўлмас... Сен бориб кийин.

— Ростданми?

— Ростдан, сен қўрқма, фақат бу бир эҳтиёт, ҳозир Султоналининг қамалишидан бошқа гап йўқ.

— Кийимларим ҳужрада...

— Ҳужрада бўлса улар чиққандан кейин кириб кийинарсан.

Иккиси айвонга қайтиб, Анвар ҳужрага кирди.

— Синглингиз ҳозир кийинади, — деди Анвар. — Бирга юриш яхши бўлмас, иккавингиз бир оз илгарида, Раъно орқада борсин.

— Хўб.

— Ундан кейин сиз зиндон хабарини билиб, хуфтон чоги меним олдимга келингиз, Қобил ака.

Қобил ваъда ишоратини бериб, Сафар ака билан ҳужрадан чиқди. Раъно кириб кийина бошлади. Анвар маъюс эди, бир оз шошинқираб кийинган Раънонинг латиф юзига қаттиг тикилган эди.

— Сиз кимникига борасиз?

— Менми, мен... мен шу яқиндаги биравникига.

— Мен ҳам сиз билан турсам бўлмасмиди?

— Йўқ, хавф бор.

Раъно айрилгуси келмагандек уфлади. Кийиниб бўлиб паранжисини ҳам қўлига олди, Анвар ҳужранинг бурчагига ўтиб, Раънони ўз ёнига имлади. Раъно келгач, Анвар уни қаттиг қучоқлаб ўпди.

— Акам сенинг ёнинга мендан хабар етказиб турар, сенга бошқа ёрдамлар ҳам қилар, Раъно.

— Тошкандга тезроқ кетайлик, мен... уч кундан ортиққа кўнмайман.

— Хўб... яна бир ўпай, Раъно.

Раъно табассум ичида яна юзини тутиб берди. Анвар бир неча вақт унинг юзидан ажралолмай турди.

— Бўлди... Улар кутишиб қолгандирлар.

Анвар уни бўшатди...

— Пулни сен олиб кет, Раъно, меним эсим йўқ, йўқотиб қўярман.

Раъно бурчакдаги кийиз тахидан бир ҳамён олтинни олди.

— Сизга бир-икки тилло бериб кетайми, балки керак бўлар?

Анвар керак эмас, деб бош чайқади. Яна шу ҳолда Раъно ҳамёндан икки тилло олиб, Анварга кўрсатди:

— Шу икки тиллони холам билан отамга биттадан бериб кетаман?

— Бер, бер... Хайр энди Раъно!

Раъно ҳам, хайр, дегандек бош иргади ва шошиб ҳужрадан чиқди. Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, ҳужрада қолган Анварнинг икки кўзи жиқ ёшқа тўлиб, кўкраги кучлик-кучлик силкинди ва гавдаси ўзига огирлиқ қилгандек деворга бориб суянди...

57. ҚЎРҚУНЧ БИР ЖАСОРАТ

Қобилбой бу сўзни эшиткучи қулоқларига ишомагандек, Анварнинг яқинрогига сурилди.

— Нима деяпсиз, Анвар, мен яхши онгламадим?

Анвар яна ўша сўзини такрорлади. Қобилбой энди бир оз орқасига қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди...

— Сиз нима қилмоқчисиз, ука. Ўз оёгингиз билан... Йўқ, бу бўлмаган гап. Балки бу — хоннинг унга пописасидир, шу ҳийла билан мақсадига етмакчидир... Қўйинг бу гапни, ука, қўйинг...

Анвар ҳамон бояги вазиятда, кўзини бир нуқтага тикиб, сандал устидаги қогозни огаси яқинрогига суриб қўйди...

— Башарти пописа бўлмаса?... — деди Анвар. — Хон пописани билмайди, унинг ҳамма ҳаракати жиддий. Шундай, сиз бу хатни эртага унинг қулига берасиз ва ундан ҳар бир ёрдамингизни аямайсиз.

— Бу ақиллиқ гап эмас, ука...

— Мен энди шунга қарор берганман, — деди Анвар ўзгаришсиз. — Бу азмдан қайтиш йўқ... Фақат, сиз ундан ёрдамингизни аямасликка менга сўз берсангиз бўлди.

Қобилбой энтикди, хатни қулига олиб, бир неча фурсат сукутда ўлтурди... Сўнгра бирдан ўрнидан туриб ҳужрадан чиқа бошлади.

— Йўл бўлсин?

— Кетяпман.

— Хайр, кечирингиз.

Қобилбойдан жавоб бўлмади.

* * *

Кун қиёмга яқинлашқан. Яна бирар соатдан сўнг Султоналини ўлимга олиб чиқар эдилар. Ўрда ҳеч бир ўзгаришсиз, одатий такаллуфида ҳаракатланар, бахмал ва заррин кийган саркардалар ичкари билан ташқарига тўхтовсиз қатнашиб турар эдилар. Бу кунги девонда бир неча муҳтарамларнинг чақ-чақи билан яна бошқача руҳ, икки кундан бери яна девон хизматини адо қила бошлаган бир муҳтарам ёш олимнинг мулойим сиймоси мирзолар орасини яна мунаввар эткан ва юзидан голибият маъноси чакиллаб турган икки муфтининг мутоябаларига ёш олимнинг майин нигоҳи ҳар замон илжаяр эди.

— Унинг учун икки йўл, — дер эди Шаҳодат муфти, — ё аммазодасини топиб бериш, ё ўлим, фақат икки йўл.

— Албатта шундай, — деб унинг сўзини тасдиқ

қилар эди мулла Абдураҳмон. — Топиб берганда ҳам яна жазо бор, бу тарафи ҳам унутилмасин.

— Яна қандай жазо? — деб ажабланар эди мулла Калоншоҳ,

— Топиб беришни бўйнига олдими, бас, бу сўз Анварни қочирган ҳам ўзим, деган иқрордир.

Бу бийрон жавоб мулла Калоншоҳга ёқинқирамас эди.

— Топиб беришни бўйинга олмаслик, гуноҳсизлик деган сўздир. Дарҳақиқат, Анварнинг қайерга кетканини билмаса, қандай қилсин? Бас, бу ҳолда Султонали қатл қилинадир, гуноҳсиз ўлдириладир... Бунга ким сабаб, унинг қони кимни тутадир? Мен шунисига ҳайронман-да.

Бу сўз қаршидаги икки муҳтарамни лом дедирмай қўйиб, чақ-чақ шу ерда шарт кесилди. Шаръий либос кийдириб, ўз менлигини ишка оширган мулла Калоншоҳ голиб ва мағрур, қўлидаги таҳрирга қаради.

Шундай: шу соат ичида Султоналини ўлим жазосига олиб чиқар эдилар. Ўрдадан ҳар ким унинг нажот топишига ишонмас; хоннинг олдига чақирилди — ўлди, башарти гуноҳи бўлиб, иқрор қилса, яна жазога қолди, вассалом. Аммо Анвар хон ҳузурига келиб ўзини унинг ҳукмига топширадир, чин йигитлик йўли билан дўстини қутқарадир, деган хаёлга ким ишонсин? Кеча жарчи қўй гузарларни айланиб, Анварни инсофка чақирди, киши қонига қолмаслиқ фазилатини тараннум эттирди. Бироқ, Анварнинг бундай «ҳамоқати»га ахлоқан сукут этиб, виждонан музлаган ўрда арбоби ва бошқалар ишонсинми?

Шундай: ўрда арбоби бу кун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тогюрак бир йигит ва ўлим сари кулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуғ жасорат бир неча дақиқаларгача зулм итларини сукутка солди, уларни ишдан тўхтатди. Ўрда арбобларининг маҳкамада ўлтурганлари эшик ёнига чиқиб, йўлда борганлари ҳаракатсиз қолиб, парвосиз ҳар ким ёнидан саломлашиб ўткучи арслонни тамоша қилдилар.

Анвар девонхона қаршисига етканда, нима мақсад биландир даричалар ва эшик ёнидан мўралашқучи мирзоларга умумий бир таъзим ифода қилди ва собит қадам зиналарга оёқ қўйиб, юқорига, хон ҳузурига чиқиб кетди. Пойтахт бўсагасидаги доимий ясовуллардан ўтиб,

даҳлизда тўхтади. Чунки бундан нарига ўтиш учун ҳудайчи воситасида хондан рухсат олдириш лозимдир. Биринчи эшик ёнида қўл қовиштириб тургучи Дарвеш ҳудайчи таажжуб ва ҳайрат ичида Анварни қаршилаб, иккинчи хонадаги «жаноб» ҳузурига кетди.

Тахтига такя қилган Худоёр икки кўзи тўғрисига икки жаллодни қўйиб, ёнидаги домла шоговул, Турсун оталиқ ва гайри бир неча аъёнлар билан суҳбатлашар эди.

— Пушти паноҳо! — деди ҳудайчи, — хиёнаткор ўз ихтиёри билан келиб, доми адолатингизга таслим бўлмоқчи!

— Хиянаткаринг ким?

— Мирзо Анвар!

Хон сесканиб кетди, ҳамнишинлар ҳам алонг-жалонг бўлдилар.

— Келтир!

Ҳудайчи қуллиқ қилиб, орқасига қайтди. Даҳлиздаги Анвар биринчи хонадаги аъённи ҳайратка солиб, иккинчи танобийнинг бўсагасида, жаллодлар ўртасида тўхтади ва хонга таъзим адо қилди.

Рақибни бу қадар жасоратда кўрган Худоёрнинг киприк остлари учиб, соқол туклари силкинди ва бир оз сўз тополмагандек тамшаниб турди.

— Сен бизга хиянат қилдинг, ит увли!

Анвар бош иргатди.

— Иқрорман.

— Тузимни унутдинг!

— Тонмайман.

— Иқрорсен, тонмайсен, ўбдан иш! — деди заҳарханда қилиб хон, — ўлувдан ҳам қайтмайсан!

— Мен сиздан марҳамат сўраб келган эмасман,— деди илжайиб Анвар. — Ўзимни ўлимга бериб, бир гуноҳсизни қутқазиш учун келганман.

Ҳамнишинлар лабларини тишладилар. Худоёр истеҳзолик кулди.

— Пусулмончилиқ қигансан-да?

— Албатта, — деди Анвар, — бошқалар киши гуноҳи учун гуноҳсизни тутиб пусулмончиликдан чиққач, мен пусулмонлиқ билан ўлишни ўбдан билдим.

Бу жавоб Худоёрни қип-қизил туска қўйиб, манглайида терлар кўринди, газаб ўти аланга олди.

— Сенинг қиган ишинг пусулмончиликда борми, ит увли?

— Мусулмончиликда юзлаб хотин устига, бир камбағал уйланмакчи бўлган қизга ҳам зўрлиқ қилиш борми, қиблаи олам.

— Чиқар буни, жаллод!

Жаллодлар ҳаракатландилар.

— Ханжаримиз қонсираган!

Анвар бош чайқаб кулди.

— Гуноҳсизни меним кўз ўнгимда банддан озод қилинмас экан, Анварни бу ердан чиқара олмаслар, қиблаи олам, — деди ва ўзини ташқариға торта бошлаган жаллодларни арслонларча силтаб юборди, — сизда адолат борми, жаноб?!

Қўрқунч бу ҳайқириқ Худоёрни инсофка келтирди. Жаллодларни тўхташқа ва ҳудайчини Султоналини ҳозирлашға буюрди. Кўзи қонланган Анвар икки қўлини ёниға ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди. Ҳамма сукутда... Шундай фурсатларда гуноҳкорни адабсиз сўзлар билан сўкиб турғучи Худоёр ҳам жим. Чунки, аъён назарида ҳар бир адабсизлиғиға Анвар тарафидан кучлик бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайхи Саъдий айтканча, дунёда ҳаётидан қўл ювғунчидек тили узун киши бўлмас. Дарҳақиқат, инсонни разолатка солғувчи унинғ манфаати тақозаси, қола берса ўлимдир. Бу иккисидан кечғучиға эса на подшоҳнинғ қаҳри ва на жаҳаннамнинғ қаъри фарқсиздир.

Кўб фурсат ўтмай ҳудайчининғ орқасида Султонали кирди, хонға қарши турғунчини таниб, титради... Титрар экан, Анвардан бир оз кейинда туриб хонға таъзим қилди.

— Сиз озод бўлдинғиз, — деди хон, — девонға чиқиб ўз ишинғизға қаранғ!

Султонали ихтиёрсизча хон томонға букулиб олди... Анвар «истеҳзоли» вазиятда Султоналиға ён қаради:

— Меним қаршимға ишлаб, жанобға неқадар содиқ қолсанғиз ҳам, садоқатинғиз сизни нажотка чиқара олмади, билъакс, сиз ўйлағанча мен — инсофсиз сизни қутқардим... Сиз шуни унутмасанғиз бўлди, Султонали ака, — деди Анвар ва хонға ишорат қилди. — Қўлимни боғласинлар, чиқариб ўлдирсинлар.

Султонали орқасиға қайтди, қайтар экан, кўзидан бир неча томчи ёши оқиб тушди. Жаллодлардан бири келиб, Анварнинғ қўлини орқасиға боғлади. Анварнинг қўли боғланар экан, Муҳаммад Ниёз домла ўрнидан туриб, хонға қуллиқ қилди.

— Шу адабсизнинг гуноҳини меним учун кечсинлар.

Хон юзини четка ўгирди:

— Пастага чиқаринг!

Анвар хонни ва ҳамнишинларини масхаралагандек таъзим адо қилди. Жаллод олдинга тушди, унинг орқасидан Анвар юрди ва орқадан икки нафар қуроллиқ ясавул эргаштилар. Анвар ўзини ўрдага киришида қандай тетик туткан бўлса, ўлим сари чиқишида ҳам ўшандог парвосиз эди. Кўзи тушкан таниш ҳар кимса билан «Хайр, хўш» деган каби имлашиб олар эди. Ранги қув ўчиб ҳушсиз каби ташқи дарбоза ёнида турган Султонали билан ҳам алоҳида видоълашди. Анварнинг қаршидаги маънога тушунган Султоналининг юраги сув бўлиб оқди ва ҳушсиз, ҳиссиз, Анвар кўздан йўқолгунча қараб қолди...

Янги растада халқ қайнашар эди. Қўлида ялангоч ханжарини ушлаб, белига ойболтасини қистирган манфур жаллод орқасидан келгучи маҳкумга кўзи тушкан халқдан баъзиси жазо майдонига қараб огилди ва баъзиси нафратланган кўйи ўзини четка тортди. Жазо майдони янги раста билан ўрда богининг муюшида бир дор ва остига қон оқизиш учун қазилган чуқурдан иборат эди. Дор остига келиб етдилар. Бир онда дор атрофига юзлаб йигилган томошабин халқни ясовуллар четланишка буюрдилар. Халқ орқага силжиган бўлиб, яна сиқилиша берди. Дор остида Анварнинг қўли ечилиб, таҳорат олиш учун унга сув берилди. Чунки бу маҳкумнинг қонуний ҳаққи эди. Анвар таҳорат олар экан, жаллод ва ясовуллар ханжар ялангочлаб унинг теврагини қуршаб турдилар. Анвар таҳоратланиб, устидаги тўнини ерга ёзди. Жаллодлар доирани бир оз кенгайтиб, Анвар икки ракъат намоз ўқуди. Дуодан сўнг Анвар ўрнидан турди, қўлини боглашқа бериб, атрофига бесаранжом аланглади. Теваракни сириб олган халқ олдида манфур кўзини мойландириб ўз устига тўп-тўғри қараб турган мулла Абдураҳмонни кўрди. Анвар титради. Абдураҳмон илжайди...

— Кулишка ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз, — деди Анвар. Бирдан ҳамманинг кўзи Абдураҳмонга тушди. — Фақат сиз ифлослиқ натижасида куласиз, мен... мен тўғрилиқ самарасини ўраман, сиз ифлос виждон билан голибсиз, мен соф виждон билан маглубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмас-

ми, тақсир?! Сизни бу ерда ким томошабин қилди. Ифлослиқ эмасми, тақсир?!

Халқ чуқур сукутда, ўз орасида турган «пешво»га киналик кўз билан тикилган эди... Жаллод қўли богланган Анварни дор томонга олиб борди. Анвар ўз ихтиёрича чуқур ёнига ўлтурди ва ханжарини яниб келган жаллодга қўли билан «озгина тўхтанг» ишоратини қилиб, Абдураҳмон томонга кулди:

— Меним ҳолимни кўрингиз, домла, — деди Анвар кулган юзда, — қўлим богланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... Нима учун бундай, тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ... Дуруст, мен кўмилгач, қабрим устида кўкси доглиқ қизил лолалар кўкарар... Нимадан бу? Бу — сизнинг каби тубанлар солган из...

Томошабинлар тоқатсизлангандек кўриндилар, Анвар узаниб ётди... Жаллод ханжарини енггига яниб Анвар устига энгашти.

... Энгашти, бироқ орқадан берилган кучлик бир зарб билан Анварнинг устидан ошиб, мукканча чуқурга йиқилди. Жаллоддан беш қадам нарида турган ясовуллар ҳам кўкдаги ханжарлик қўлларини остга букалмай, кимлар биландир олишиб ётар эдилар ва шу онда кучлик шапалоқ товши эшитилиб, салласи чувалган бир ёш мулла ерга ўлтуриб қолди. Халқ тартибсизланди... Қобилбой Анварнинг дастбандини кесди ва иккиси тартибсизлик ичига кириб йўқолдилар. Қуролсизландирилган ясовуллар гурр этиб турли томонга сочилган халқ ичидан дўст-душманни ажратолмай гарангсидилар. Шу вақт бутун аъзоси эски қонларга беланган жаллод чуқурдан чиқишқа интилар эди...

* * *

Шу воқиъадан икки кун сўнг ярим кеча вақти, Беш ариқ билан Хўжанд дарбозалари ўртасидаги қўргон девори остига тўрт нафар кўлага келиб тўхтади... Йигирма икки-йигирма уч кунлик ой ҳали унча кўтарила олмаган, айниқса ой нурига қўргон девори тўсқун эди. Кўлагалар бирин-бирин қўргон деворига тирмаша бошладилар. Биринчи мартаба кунгира ёнига чуққучи эмаклаб юриб атрофни текширди, текширгучининг бетига ой нури сепилиб, таниш бир юз — Сафар бўзчи зоҳир бўлди. Қўргон ташқариси кенг дарахтсиз қир, туманлик — хира ойдин ва узоқдан бир неча туп ялангоч

дарахтлар кўлағаси кўринар эди. Сафар бўзчи ўзидан бир зина қуйида турған ҳамроҳларини бирин-бирин ўз ёниға чиқара бошлади. Анвар, паранжилик Раъно, энг охирда қўлида арқон кўтарған Султонали юқориға чиқдилар. Султонали аста-секин кунғира ёниға келиб, остға қаради.

— Саккиз ғаз бор, — деди шивирлаб Султонали. — Келинғ, Анвар...

Анварнинғ қўлтуғи остидан арқон солиниб боғланди. Султонали ва Сафар бўзчи Анвар билан қучоқлашиб кўришдилар... Сўнгра Анвар кунғира ёниға келиб, қуйиға осилди. Сафар билан Султонали арқонни секин-секин юбориб турдилар.

— Етдим, — деған товуш келди қуйидан ва бир оздан сўнғ арқон ҳам бўшалди. — Тортинғ...

Арқон тортилиб олинди. Паранжиси аралаш Раъно ҳам арқонға боғланди.

— Арқонни қаттиғ ушлаб, оёғингизни деворға тираб тушасиз, Раъно... Энди омон бўлинғ, синглим...

— Келин ойимларға салом айтинғ сиз ҳам, амаки.

Раъно ғоҳ чалғиб, ғоҳ тўхтаб, қуйиға силжиди. Ерға тушишка бир ғаз чамаси масофа қолғанда девор остида кутиб турған Анвар уни кўтариб олди.

— Қўйинғ, ўзим тушаман.

— Теғимиз ариқ, лойға ботасан.

Анвар шу сўзни айтиб, уч-тўрт қадам босди, Раънони «Туя тойди» ариғининғ нариғи чеккасиға чиқариб қўйди. Раъно қўлтуғи остидағи арқонни ечди, арқон девор устиға томон соғилиб олди. Анвар яна қўрғон девори остиға юриб чиқди ва секин юқорини чақирди:

— Султонали ака!

Қўрғон кунғирасидан Султоналининғ кўлағаси қуйиға энгғашти.

— Эҳтиёт бўлинғиз, Султонали ака, — деди Анвар. — Сиз ҳам шу ҳафтадан кечикмангғ. Такрор айтаман: зинҳор кўриниш фикриға туша кўрманғ.

— Хотиржамъ, хотиржамъ.

Чунки Анварнинғ қутилған кунидан бошлаб Султонали ҳам яширинған эди. Гарчи, хон уни қайтадан йўқламаса ҳам, яна шу эҳтиётни мувофиқ кўрған эдилар. Султонали уй ишларини саранжомлаш учун улардан бир ҳафта кейинроқ йўлға чиқмоғчи эди.

Анвар «Туя тойди» ариғидан Раъно ёниға ўтиб, охирғи мартаба хайрлашдилар.

— Хайр, Султонали ака, хайр, Сафар ака!
— Хайр, амакилар!
— Оллонинг паноҳига, Анвар!
— Сафарингларинг бехатар бўлсин!

Қўргон устидагилардан кимдир бири пиқ-пиқ йиглади. Анвар Раънони олдига солиб, узоқда кўринган дарахт кўлагасига қараб юрди. Ер жуда ботқоқ, ҳар бир қадам аранг ердан узилар эди. Йигирма қадам чамаси боргач, Раънонинг кафши лойга тишлашиб оёг узолмай тўхтади. Икки қадам орқада келган Анвар Раънони кўтариб олди.

— Меним этигим бор, чимга чиққунча жим тур,— деди Анвар.

— Қўргон устида... Қўйинг, уяламан...

Анвар жавоб бермади. Ўттуз қадам чамаси бориб Раънони ерга қўйди ва қўргон устидан ҳануз мўралашиб турғучи кўлагаларга «кетинг» деган каби қўл чайқади. Иккиси яна бошлашиб кетдилар. Улар ўн беш қадам босар-босмас дарахт кўлагаси остидан икки отлиқ югуриб чиқди ва бир онда Раънолар ёнига келиб, отлиқдан бириси «тўп» этиб ерга тушти ва жилавни Анварга тўғрилаб турди.

— Акун, сувор бўлинг.

Анвар Раҳим кўмагида отқа минди. Узангидан оёгини чиқариб Раънони чақирди. Раъно — Анвар билан, Раҳим — Шариф билан мингашиб олдилар. Анвар яна қўргон кунгирасига қаради. Ҳануз икки кўлага кўринар эди. Қамчисини уларга тўғрилаб силкитди, отни йўлга солди. Дарахт кўлагаси остида соябонлиқ араванинг шотисига такя қилган Қобилбой уларни қаршилади. Раъно от орқасидан аравага ўтди. Анвар ҳам отдан қўниб, аравага Раъно ёнига чиқди. Раҳим ўз отига миниб, Қобилбой аравани йўлга солди. Икки отлиқ араванинг икки шотиси ёнига кириб қўзгалдилар. Тўғун[1] темирни ердаги майда тошларга уруниб, шақ-шуқ товуш чиқара бошлади. Арава ва отлиқлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклаша борди, бора-бора кенг қирнинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. Фақат, яна бир оз тўгуннинг кучсиз-кучсиз тошқа уриниши эшитилиб турди...

Битди.

---

[1] *Тўғун* — гилдиракнинг ташқи гардиши.

Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида

Мен мирзо Анвар ҳикоясини марҳум отамдан эшиткан эдим. Мирзо Анвар Қўқондан қочиб келиб, учтўрт йил чамаси Тошканднинг машҳур Эскижўва маҳалласида турган. Ул вақтларда бизнинг ҳавлимиз шу Эскижўвада бўлиб, мирзо Анвар отамга қўшни эмиш.

«Қўқондан бир мирзо кўчиб келиб, фалончининг ҳавлисини ижарага олган эмиш», деган гап чиқиб қолди, — деб ҳикоя қилар эди чол. — Мен мирзо хабарини эшитсам ҳам, бир ҳафтагача ўзини кўралмадим. Рўза кунларининг бирида биз масжиддан шом намозини ўқуб чиқар эдикким, суфи: «Ҳаммангизни Худоёрхоннинг мирзоси ифторга таклиф қилган», — деди. Биз йигирма чоғлиқ киши янги қўшнининг уйига бордиқ. Бир уй ва бир айвонга яхши полослар солинган, кўрпачалар ёзилган, ўртада анвоъи дастурхонлар... Биз уйга кириб ўлтургандан кейин эшик ёнида хушсурат бир йигит кўринди. Бизга тавозиъланиб хуш омади айтди. Мирзо Анвар, дегани шу эмиш. Биз ифторга қарадиқ, мирзодан аҳвол сўрадиқ, тошкандлик бўлгумиз келди, деб кулди. Биз — тошкандликлар хўш кўрадиган норин қилдирибдир, хўб едик... Домла билан бир нечалар фотиҳага яқин ташқарига чиқиб кетдилар. Биз нима воқиъ бўлганига тушунмадик. Орадан бир оз ўткандан кейин яна қайтиб кирдилар. Дастурхонлар йигилиб иш фотиҳага тўхталган эдиким, домланинг олдига бир коса сув келтириб қўйдилар. Домла никоҳ хутбасини бошлади... Биз ҳайрон бўлдиқ. Хутба охирига етиб, мирзо Анварга бир қизни никоҳладилар; биз, мирзо билан қизнинг ҳаққига дуо қилиб, тарқалишдиқ. Лекин хилофи одат бу никоҳ ҳар биримизни таажжубга солди. Яна бирар ҳафта ўткач, бир нечамиз мирзо билан таниш бўлиб олдиқ, кейинроқ мирзони улфатчилигимизга ҳам олиб кела бошладиқ ва шунда мирзонинг ўз огзидан Худоёр билан кечкан можаросини эшитдик, таажжубландик ва минбаъд мирзога ихлосимиз ортди...»

Чолнинг сўзига қараганда мирзо Анвар Худоёрнинг

қўли етмайдирган Тошкандда (ўрус қўл остида) тинч, аммо жуда ҳам фақир яшаган, бойларга мирзолиқ қилса ҳам, даромади доимий бўлмаган. Тошкандда туришининг учунчи йилларидан Худоёрдан бир афвнома олиб, қашшоқлиқ жонига теккан мирзо Анвар, ўйлаб турмай, Раъно билан Қўқонга қайтқан. Орадан уч-тўрт ой ўткач, Қўқондан келгучилар мирзонинг ўлдурилганлигини сўзлаганлар. Нега ўлдурилган, эски «гуноҳи» учунми, бошқа сабаб биланми ёхуд «афвнома» ҳам мулла Абдураҳмонларнинг найрангги бўлганми, отам бу тарафини яхши билмас эди.

Мен ушбу китобка материал йигиш учун Қўқон бордим, яшаган кишилар билан сўзлашиб юрдим: ўзи Худоёр девонида ишламаган бўлса ҳам, Худоёр мирзоларига ҳамаср бўлган бир кекса мирзога учрашдим. Унинг сўзига қараганда, мирзо Анвар ўлдурилмаган. Худоёрдан сўнг анча йил яшаб, ўз ажали билан ўлган эмиш. Мен ҳайрон бўлиб қолдим ва икки ўртада тараддудланиб, мирзонинг кейинги ҳаётини шу ҳолда битиришка мажбур бўлдим.

Абдулла Қодирий — Жулқунбой

Тошканд, 15 феврал
1928-нчи йил

МУНДАРИЖА

Раънонинг эгаси 4
Амир Умархоннинг канизи 6
Махдумнинг уйланиши ва мактабдорлиги 9
Махдумнинг баъзи хислатлари 11
Оила ва кишилар билан муомала 13
Нигорхоним 15
Раъно 17
Бир ўрдалиқ 20
Ўпка ва ҳазил 25
Хайрихоҳ бир одам 29
Махдумнинг таҳдиди 33
Бахмалбофда фақир бир оила 39
Танийсанми шу жажжи қизни? 41
Чин ўртоқ 44
Махдумнинг бахти 49
Хоннинг илтифоти 53
Анварнинг андишаси 55
Жиловхонада бир жанжал 59
Ифлос бир мозий 64
Хушёрлиқ 68
Ёрлиқ бериш маросими 72
Адрас тўн ва иссиг нон «фожиъаси» 78
Китоб сўзи 82
Шоирнинг сирри 88
Ҳаёт шамъи 93
Нега ерга қарайсан, Раъно? 99
Зулм ўчоги 103
Ҳарам 106
Огача ойим 112
Хоним ойимлар 117
Қирқ қизлар 121
Нозик 127
Янги «ҳунар» 132
Хайрул-умури авсатуҳо 138
Хон кўнгил очмоқчи 145
Қизиқлар 149

Бирикиш 155
Ғариб кўнгли 158
Бишўй, эй хирадманд 161
Алдаш учун бола яхши 165
Чақангиз сийқа эмасми? 168
Қув одам экан 173
Чўлоқ қуш 178
Қоп йўқотдингизми? 182
«Фотиҳа — муҳри худодир» 186
Йигит 190
Очиқ хат 196
Тўй арафасида 200
Рамз 203
Маъшуқа маҳбаси 207
Жасур қиз 211
Дўстлиқ «каромати» 214
Чаённинг намойиши 220
Икки хил садоқат 226
Баримта 232
Хайр энди, Раъно! 238
Қўрқунч бир жасорат 243
Мирзо Анварнинг кейинги ҳаёти тўғрисида 252

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

МЕҲРОБДАН ЧАЁН

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2007

Муҳаррир *Улуғбек Раҳимов*
Мусаввир *Нилуфар Ҳидоятова*
Бадиий муҳаррир *Феруза Башарова*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Саҳифаловчи *Мастура Атхамова*

Теришга рухсат этилди 6.05.2007. Босишга рухсат этилди 12.09.2007. Бичими 84x108$^{1}/_{32}$. «Таймс» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 13,44. Нашриёт-ҳисоб табоғи 13,28. Адади 5000 нусха. Буюртма №3851. Баҳоси келишилган асосда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**